

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

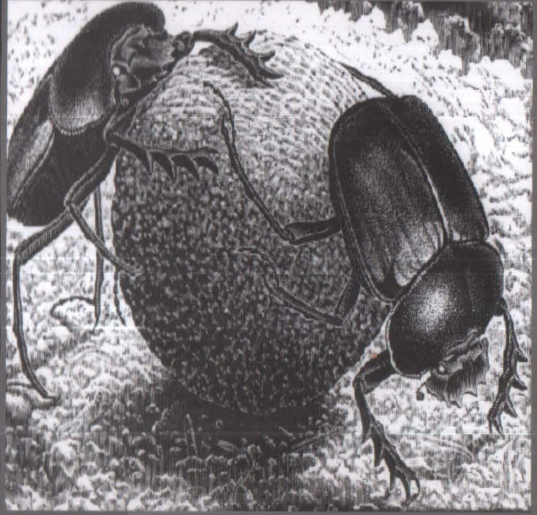
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KALKINMA İKTİSADININ YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

Fikret Başkaya

KALKINMA İKTİSADININ YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

Fikret Başkaya

Öteki
ARAŞTIRMA-İNCELEME

Kapak Düzenlemesi
Öteki Ajans

Düzelti
Mazlum Hancı

İç Mizanpaj
Özgür Yurttaş

7. Baskı
Ocak 2015

© Öteki Yayınevi
Sertifika No: 25446

Baskı ve Cilt
Ceylan Matbaası
Mahteme Mah. Davutpaşa Cad.
Güven İş Merkezi B Blok No: 318
Tel: (0212) 613 10 79

Yönetim Yeri
Dr İhsan Ünlüer Sok. Caferağa Mah. 16/10
Kadıköy / İstanbul
Tel: 0216 345 41 09
kitap@otekiyayinevi.com
www.otekiyayinevi.com

ISBN: 978-975-584-217-2

FİKRET BAŞKAYA

KALKINMA İKTİSADININ YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

ÖTEKİ YAYINEVİ

Fikret Başkaya (Denizli, 1940), İzmir Atatürk Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat ve Maliye bölümünden mezun oldu. Doktora için gittiği Fransa'nın Paris ve Poitiers Üniversitelerinde, emperyalizm, kolonyalizm, “azgelişmişlik”, kalkınma ve kapitalizmden sosyalizme geçiş temaları üzerine çalışmalar yaptı. Türkiye'ye döndüğünde askere alındı ve yedek subay okulundan “kötü düşünceli” olduğu gerekçesiyle, “sakıncalı piyade” çıkarılarak Erzurum'a (Oltu) sürgün edildi. Askerlik sonrası çeşitli “demokratik” kuruluşlarda araştırmacı olarak çalıştı. 1979 yılında Akademik kariyere geçti.

Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisat bölümü öğretim üyesi iken yazdığı (1991), ***Paradigmanın İflası*** adlı kitabından yargılandı, 20 ay hapis ve para cezasına çarptırıldı ve üniversiteden kovuldu. Haymana Cezaevinden tahliye olduktan sonra (Haziran 1995) Türkiye ve Orta-Doğu Forumu Vakfı'nı kurdu. Daha önce kurulan (1992) ve kurucularından olduğu Özgür Üniversite'yi, Türkiye ve Orta-Doğu Forumu Vakfı çatısı altına aldı. 1999 da yazdığı bir makaleden de 15 ay hapis ve para cezasına çarptırıldı. 27 Haziran 2002'de Kalecik Cezaevinden tahliye oldu. Hakkında açılan davaların sayısını bilmemektedir... Çok sayıda kitap ve makalenin yazarıdır. Kurulduğu günden beri Özgür Üniversite'nin başkanlığını yapmakta ve orada dersler vermektedir...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ	9

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KALKINMA: BİR KAVRAMIN ANATOMİSİ	17
1.1. Semantik Geri Plan.....	21
1.2. Kavramın Sahneye Çıkışı	27
1.3. Kalkınma Kavramı: Kalkınmışlık/Kalkınmışlık İklemi	32
1.4. Kalkınma Kavramın Çekiciliğin Yitirmesi	35

İKİNCİ BÖLÜM

2. KALKINMA TEORİLERİ.....	43
2.1. Geleneksel İktisada Dayalı Teoriler.....	46
2.2. Azgelişmişliğin Algılanışı.....	49
2.3. Kısırdöngü Tezleri	52
2.4. Kalkınma Teorileri veya “Kısırdöngü”den Çıkış.....	57
2.4.1. Dengeli Kalkınma veya “Büyük İtiş” Teorisi	59
2.4.2. Harrod-Domar Modeli: Yatırımlar Büyümenin Motorudur.....	62
2.4.3. Rostow: İktisadi Büyümenin Aşamaları	65
2.4.4. Latin Amerika Kökenli Yapısalcı Tezler.....	68
2.5. Neomarksist veya Bağımlılık Teorileri	74
2.5.1. Paul Baran: Ekonomik Azgelişmişliğin Nedeni	79
2.5.2. A. G. Frank: Azgelişmişliğin Gelişmesi	81
2.5.3. Samir Amin: Tıkanmış Kalkınma	85
2.5.4. Emmanuel: Eşit Olmayan Değişim	89
2.5.5. Sonuç ve Değerlendirme.....	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KALKINMA STRATEJİLERİ.....	101
3.1. İç Pazarın Genişlemesine Dayalı Paradigma.....	103
3.1.1. İthal İkameci Sanayileşme veya İçpazarın Genişlemesine Dayalı Büyüme.....	108
3.1.2. İthal İkamesine Dayalı Modelin Çelişkileri.....	114
3.1.3. İthal İkamesi ve Ekonomik Kalkınma	115

3.1.4. Sermayenin İthal İkamesine Yönelmesinin Nedenleri	118
3.1.5. Sermayenin Sanayiye Yönelmesinin Ortaya Çıkardığı Sorunlar.....	122
3.1.6. İçedönük Modelin Çelişkileri ve Krizi	125
3.2. Sanayileştirici Sanayiler Paradigması.....	130
3.3. Dışadönük Paradigma.....	131
3.3.1. Kapitalizmin Krizi, İçedönük Modelin Krizi, Ödemeler Dengesi Krizi: Borç Tuzağı	136
3.3.2. IMF ve Dünya Bankası'nın Yeni İşlevi ve Dışadönük Paradigma.....	140
3.3.3. Dışa Dönük Model: Kalkınma Stratejisi mi, Uyum Programı mı?	144

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KALKINMA İDEOLOJİLERİ.....	151
4.1. Bandung Dönemi veya Kalkınma İdeolojisinin “Yükselişi”	153
4.2. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Tartışmaları.....	164
4.3. Kalkıncı Retorikten Yeniden Kompradorlaşmaya	174
4.3.1. Uluslararası İlişkilerde Yeni Dönem veya “Dalganın Dönüşü”	175
4.3.2. Borç Kısıkcı	179
4.3.3. Çokuluslu Şirketlere Karşı Yaklaşım Değişiyor	181

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. YENİ PARADİGMA ARAYIŞLARI	187
5.1. Ekonomik Teori ve Ekoloji.....	192
5.2. Ekolojik Sorun veya Çevre Sorunu	199
5.3. Sürdürülebilir Kalkınma	208
KAYNAKÇA.....	219

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitabın yazımı, büyük ölçüde 1993 yazında tamamlandı. Derslerimin yoğunluğu ve başka uğraşlar yüzünden yayına hazırlanması, 1994 yılı başında gerçekleşebildi. Böyle bir kitap yazmaktaki amacım, “kalkınma sorununa” eleştirel bir bakış açısını aralamaktır. Kitabın bu yönde bir başlangıç olması dileğimdir. Sermayenin ve onun içinde bulunduğumuz dönemdeki meşrulaştırıcı ideolojisi olan neoliberal saldırı, zihinleri bulandırmaya ve ideolojik alanı denetim altında tutmaya devam ediyor. Böyle bir ortamda görüntüyle gerçek arasındaki çizginin netleştirilmeye ihtiyacı var.

Kitabın yazılması aşamasında eşim Sevinç Başkaya’nın her zaman olduğu gibi, büyük desteğini gördüm. Teşekkürü bir borç bilirim. Bu arada özellikle yurt dışından kaynaklara kısa zamanda ulaşmamı sağlayan, değerli hocam ve dostum, Poitiers Üniversitesi öğretim üyesi Profesör Jean Gabillard’a aynı üniversiteden dostum Profesör Jean Carriere’e, Üçüncü Dünya sorunları uzmanı dostum gazeteci Paul Maubec’e, dünyanın önde gelen teorisyenlerinden, Üçüncü Dünya Forumu’nun direktörü dostum Profesör Samir Amin’e, Hollanda’dan değerli dostum Vladimir Boukowsky’e, İsveç’ten M. Şakir Bekar’a, Almanya’dan Ali Albayrak’a, Amerika’dan Erkan Tekman’a, bu arada özellikle ABD’den bazı kaynakların sağlanmasında emeği geçen, kayınbiraderim Mehmet Dardeniz ve ODTÜ Fizik Bölümü öğretim üyesi Hasan Gül’e içten teşekkürlerimi sunuyorum.

İçcebeci, Ocak 1994

GİRİŞ

İktisatçılar iki gruptur: Bilmeyenler ve bilmediklerini bilmeyenler.

Yaygın Halk Deyişi

Doğrudan sömürgeciliğin tasfiye sürecine girdiği II. Dünya Savaşı sonrasında, az gelişmiş ülkelerin Batı modelini taklit edebileceklerine dair genel bir kabul söz konusuydu. Doğrudan sömürgeciliğin tasfiyesiyle ve Batı modeline “uygun” ulus-devletlerin ortaya çıkmasıyla, bu ülkelerin kalkınıp Batı’nın zenginliğine ortak olabileceği düşüncesi egemendi... Batı’yı kestirmeden taklit etmenin başlıca aracı olarak da, devletin ekonomik sürece daha fazla müdahale etmesi, kalkınma sürecinde başat bir rol üstlenmesi gerektiği ileri sürülmektedir. 1950’li ve 1960’lı yıllarda geliştirilen kalkınma teorileri ve kalkınmacı retorik, sanayileşmiş ülkeleri taklit etmenin mümkün ve arzulanır bir şey olduğu düşüncesine dayanıyordu.

Oysa Batı’nın ‘kalkınma modeli’ dar bir çerçevede yeniden üretilebilirdi ama genelleştirilemezdi. Zira, kapitalist gelişme kaçınılmaz olarak kutuplaştıracıdır. Bir kutupta “gelişmişlik” üretirken karşı kutupta “az gelişmişlik” üretmek durumundadır. II. Dünya Savaşı sonrasında yaklaşık otuz yıllık genişleme döneminde, Üçüncü Dünya’nın Batı modeline uygun bir kalkınmayı gerçekleştirebileceğine dair yanılsamalar geçerli olmaya devam etti. Savaş sonrası genişleme dönemi veya “uzun dalganın” birinci aşaması iyimser beklentileri besleyip yeniden üretebilecek bir ortam yaratmıştı.

1970’lerin ortasından başlayarak, genişleme döneminin son bulması, kapitalizmin yeniden ‘yapısal krize’ girmesi ve çokuluslu şirketlerin etkinliklerini artırmalarıyla, o zamana kadar geçerli iyimser beklentiler yerini karamsarlığa ve yeni arayışlara bıraktı. Özellikle

1980’li yıllarda ‘kalkınma’ kavramı retorik düzeyde bile artık kullanılmaz olmuştu. Yapısal kriz ortamında, ‘kalkınma’, ‘planlama’, vb. gibi kavramların yerini, “şok tedavisi”, “yapısal uyum”, “dışa açılma”, vb. gibi kavramlar alıyordu ve devletin işleviyle ilgili bir önceki dönemde geçerli yaklaşımlar da yerini “daha az devlet, daha çok özel teşebbüs” sloganına bırakıyordu. Devlet müdahaleleri, devletin ekonomik işlevi konusundaki yaklaşımda yüz seksen derecelik bir ‘dönüş’ ortaya çıktı. Bir önceki dönemde devletin ekonomiye yeteri kadar müdahale etmemesinden şikâyet edilirken, bu sefer de tüm olumsuzlukların devlet müdahalelerinden kaynaklandığı ‘görüşü’ medyanın da devreye sokulmasıyla yaygınlaştırılıp, genel ‘bilinç’ durumuna getirildi... Aslında devletin işleviyle ilgili böyle yüz seksen derecelik bir kayma, bilimsel gerekçelerden çok, çokuluslu şirketlerin çıkarlarının bir dayatması olarak anlaşılabilir. Oysa sermaye yanlısı ve çokuluslu şirketlerin çıkarlarını meşrulaştırmak amacını taşıyan argümanlar, ‘bilimsel hakikatler’ olarak sunuldu... Azgelişmiş ülkelerdeki ‘bilim adamları’ da her zaman olduğu gibi, Batı’da üretilen ideolojik tezleri bir köle sadakatiyle benimseyeceklerdi.

Bundan sonra, pazarın kendiliğinden işleyişine bırakıldığında işlerin ‘yoluna gireceği’ mutlak hakikat olarak algılanmaya başlandı. İki yüzyıl önce Adam Smith’in keşfettiği “görünmez el” yeniden keşfedilmişti. Bu tür bir yaklaşımın egemen olması demek, II. Dünya Savaşı sonrası döneme, dahası 1929 öncesinin yaklaşımlarına geri dönmek anlamına geliyordu.

Azgelişmiş ülkelerde, kalkınmayı, pazarın kendiliğinden işleyiş mekanizmalarına bırakmak, ‘görünmez el’e bırakmak, retorik düzeyde bile kalkınmanın artık gündemden çıktığı anlamına geliyordu... Üçüncü Dünya ülkeleri bakımından böyle bir tercih, “kalkınma sorunu”nu çokuluslu şirketlere ve onların insafına terk etmek demektir. Başka türlü söylenirse, kalkınma retoriğinin yerini yeniden kompradorlaşma “tercihi” almıştı.

İleri sürülen argüman da, devletin mutlaka ve kaçınılmaz olarak, kaynak israf eden bir ‘şey’ olduğudur. Elbette kimse kaynak israf eden, ekonomik kaynakların verimsiz kullanımına yol açan bir kamu müdahalesini savunamaz. Üstelik devlet de, insan iradesinden bağımsız, soyut ve nesnel bir “varlık” değildir. İstenirse ekonomik kaynaklar kamu mülkiyetindeyken de verimli kullanılabilir. Öte yandan, özel kesimin kaynakları mutlaka verimli kullandığına dair genel kabul de bu konuda üretilmiş efsaneye dayanıyor. Uygarlığın başlangıcından bu yana, hiçbir üretim tarzı özel mülkiyete ve özel girişime dayalı kapitalist üretim kadar israfçı olmamıştır. Gerçek durum ileri sürülen argümanlardan farklıdır. Sermaye daha çok kaynağa el koymak istiyor ve dünyanın hiçbir yerinde de hareketinin sınırlandırılmasını istemiyor. Bu yüzden devlet müdahaleleri lanetleniyor... Özelleştirmeler neredeyse bir kurtarıcı gibi sunuluyor... Kamu mülkiyetine ve planlamaya savaş açılması boşuna değildir.

Neoliberal saldırı, devletin ekonomiden elini çekmesi, KİT’lerin özelleştirilmesi durumunda piyasa ekonomisinin rasyonel işleyişe kavuşacağını, bunun da kaynakların rasyonel kullanımına olanak vereceğini, israfların önleneceğini, sonuçta genel refah düzeyinin yükseleceğini vb. ileri sürüyor. Oysa ‘gerçekten var olan kapitalizm’de, gerçekten var olan dünya pazarında durum ileri sürülenden farklıdır. Sermayenin aradığı etkinlik ‘en yüksek kâr’dır. Sermayenin kârını azamileştirdiğinde etkinlik gerçekleşmiş sayılıyor... Oysa, sermayenin kâr olarak el koyduğunu kamuya mal etmek için, işi ‘görünmez el’e değil, ‘görünen el’e bırakmak gerekiyor. Kamunun toplumsal ekonomik sürece bilinçli müdahalesi gerekiyor.

Bugün dünyada en büyük 700 çokuluslu şirket dünya pazarını yönlendirecek duruma gelmiş durumdadır. Bunların en büyük 200’ü dünya gayri safi milli hasılasının % 30’unu gerçekleştiriyorlar. 200 dev firmanın dünya üretiminin yaklaşık üçte birini elinde tuttuğu bir dünyada ‘serbest pazar’dan, ‘görünmez el’den, ‘serbest pazar ekonomisi’nden vb. söz etmek ne anlama geliyor? Azgelişmiş bir ülke, rasyonalite gerekçesiyle çokuluslu şirketlerin, daha çok kaynağa el

koymasına olanak veren politikaların bir ülkenin kalkınma gerekle-riyle örtüşmesi olanaklı mıdır?

Özel firmaların daha çok kaynağa el koyması, daha çok kâr etmesi bir verimlilik artışı, kaynakların rasyonel kullanımı olarak gösteriliyor. Dev firmalar işçileri işten çıkarmaya devam ediyorlar, işten çıkarılanların sayısı arttıkça, kârlar da artıyor ve borsada hisse senetlerinin değeri yükseliyor.¹ Gözleri ‘kutsal kâr’dan başka bir şey görmeyen şarlatanların, sayıları yüz milyonlara ulaşan işsizlerden, sayıları milyar sınırını aşan yoksullardan, açlardan ve hızla tahrip edilen doğal çevreden haberleri var mı?..

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın (PNUD) 1992 raporuna göre, dünya nüfusunun % 40’ı dünya gelirinin % 3.3’ünü alıyor... 1980’de 102 azgelişmiş ülkenin dünya ihracatındaki payı % 7.9, dünya ithalatındaki payı da % 9’dur. Bu oranlar 1990’da sırasıyla % 1.4 ve % 4.9’a geriledi...

Bugün Üçüncü Dünya’da 800 milyon işsiz var. İşsizliği bugünkü seviyede tutabilmek için, önümüzdeki on yılda 1 milyar insana iş bulmak gerekiyor. Elbette işsizlik ve yoksulluk sadece Üçüncü Dünya’nın sorunu değil. OECD ülkelerinde 44 milyon işsiz ve 50 milyon da yoksul var ve sayıları artmaya devam ediyor. Ulaşılan teknolojik düzey veri iken ve bugünkü üretim seviyesinde bugünkü nüfusun iki katını yaşatmak mümkündür... Oysa yüz milyonlarca insan mutlak yoksulluk içinde “yaşıyor.” Özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, dünya üretiminde büyük artışlar oldu. Buna rağmen, göreceli ve mutlak anlamda aç insanların, yeterli beslenemeyenlerin, yeterli sağlık koşullarına sahip olamayanların, sağlığa uygun içme ve kullanma suyundan yoksun olanların sayısı artmaya de-

1 ABD kökenli çokuluslu bir şirket olan Du Pont de Nemours, çalıştırdığı 133 bin işçinin 12 binini işten çıkardı. Geçtiğimiz Eylül ayında ABD’de 4500, Avrupa’da da 3000 işçinin işine son vereceğini açıkladı ve Wall Street’de hisse senedi fiyatları 47.6 dolardan 49.6 dolara yükseldi. Bkz. C. Julien, “Complice ou Insurgés”, *Le Monde Diplomatique*, Aralık 1992.

vam ediyor. Elbette bu durum olumsuzluğun sadece bir boyutudur. Kapitalist birikim süreci, sadece sosyal bakımdan yıkıcı sonuçlar doğurmakla da kalmıyor. Doğal çevre de hızla tahrip oluyor ve bir gezegen riski ortaya çıkıyor. Varlıklı sınıflar ve gruplar çok fazla tükettikleri için, yoksullar da yeteri kadar tüketemedikleri için, doğal çevreyi tahrip ediyorlar. Aşırı zenginlik (israf ve şımarık tüketim) de, aşırı yoksulluk da doğal çevrenin tahribine ve ekolojik dengenin bozulmasına neden oluyor. Yaratılan zenginlik, giderek küçük bir azınlığın elinde toplanıyor. Geniş kitleler sürecin dışına atılıp marjinalleşiyor ve yaşam için gerekli asgari araçlardan yoksun kalıyor...

Bugün pazarların, teknolojinin, firmaların, sanayileşme “stratejileri”nin, vb. bir “globalleşme” sürecine girmesi ve bu sürecin hızlanmasıyla, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemden farklı, yeni bir döneme girilmiş durumda. Artık devletlerin işlevi değişmekte ve yeni bir nitelik kazanmaktadır. Geçerli “ulus-devlet” yapısı işlevsizleşip, içi boşalıyor. Buna karşılık çokuluslu (transnasyonal) şirketlerin önemi ve etkinliği artıyor. Devletin işlevi konusunda yeni bir anlayış kendini dayatıyor. Kalkınma problemi bakımından bunun ifade ettiği anlam, artık, “laissez-faire”ci bir retoriğin yeniden önem kazanmasıdır. Her insan, her firma, her ülke veya “ülkeler grubu” yarışta geride kalmamak, öne geçmek, “şampiyon olmak” için *ileriye doğru kaçmak zorunda*... Böyle bir “ileriye doğru kaçış” ve ekonomik olanın “diktası” insanlığa büyük sorunlar yaratmaktan geri kalmayacaktır.

Bu yüzden, artık kalkınmadan değil de bir şeyleri “yakalamaktan” daha çok söz ediliyor (bilim çağını, bilgi çağını, yirmi birinci yüzyılı yakalamak vb.). Oysa bugüne kadar bilimsel ve teknolojik ilerleme büyük çoğunluğun sorunlarını çözmede kendinden bekle-neni vermiş değil. Eğer bugüne kadar geçerli yaklaşımda radikal bir değişiklik ortaya çıkmazsa, bundan sonra durumun daha iyi olacağına dair iyimser bir beklenti içine girmeyi gerektirecek ufukta bir işaret yok...

Bu kitapta, kalkınma çabalarının yaklaşık elli yıllık serüveni anlatılmaktadır. Birinci bölümde, “kalkınma” kavramı üzerinde duruluyor. Kavramın geçirdiği evrim süreci ve kavrama çeşitli tarihsel dönemlerde yüklenen anlamlar üzerinde duruluyor. İkinci bölüm, kalkınma teorilerinin tahliline ayrılmıştır. Elbette bu bölümde kalkınma teorilerinin tamamı ele alınmıyor, ama bizim problematiğimiz bakımından önemli olan teoriler ve yaklaşımlar kısa bir değerlendirmeye tabi tutuluyor. Üçüncü bölümde, kalkınma stratejilerinin genel bir değerlendirmesi yapılıyor. Dördüncü bölüm, kalkınma ideolojilerine ayrılmıştır. Bu bölümde, 1950’li yıllardan başlayarak, kalkınma ideolojilerinin nasıl bir seyir takip ettiğini ortaya koymaya çalıştık. 1970’li yılların sonuna gelindiğinde, beklentilerle gerçekleştirenler arasında önemli bir uyumsuzluğun ortaya çıktığı görülüyor ve yeni paradigma arayışları başlıyor, işte beşinci bölümde, bu arayışlara kısaca da olsa bir gönderme yapılıyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA: BİR KAVRAMIN ANOTOMİSİ

*“Burjuvazinin vesayet altında tuttuğu halkları
aldatmak için kullandığı sözcüklerden, içerikten en
yoksun ama en etkin, dolayısıyla da en zararlı olanı,
hiç şüphesiz kalkınmadır.”*

P. P. Rey¹

Kalkınma kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaygın kullanıma ulaştı. 1948’den sonra da Birleşmiş Milletler Örgütü koridorlarında sıkça telaffuz edilmeye başlandı. Aslında kavram “yeni” olmakla birlikte, evrim teorisinin, Modernleşme Teorisinin, etnosantrist ilerleme ideolojisinin yeni koşullarda aldığı biçimdi. Batı ideolojisinin, Batı burjuva düşünce geleneğinin dünyanın geri kalan bölümüne sunduğu, doğrusal ilerleme, sınırsız büyüme paradigmasının bir versiyonu olarak ortaya çıkmıştı. Bu bakımdan “uygarlaştırma”, “modernleştirme” misyonunun yeni koşullarda aldığı biçimdi.

Bazı kavramlar sıkça kullanıldığı halde, içerikleriyle pek ilgilenilmez. Veri olarak kabul edilirler ve bir bakıma inanç kategorisine dahil olmuşlardır. Kalkınma kavramı son yarım yüzyılın en çok kullanılan kavramlarından biridir. Oysa, gerçekten neyi ifade ettiği pek merak konusu olmamıştır. Kavramlara yüklenen anlamlar her zaman herkes için aynı olmayabilir ve bu doğaldır. “Uygarlaşma”, “modernleşme” veya aşağı yukarı aynı anlama gelen “çağdaşlaşma”, “batılılaştırma” vb. gibi kavramlar herkes için aynı anlamları taşımaz. Kalkınma kavramı da bu tür kavramlardan biridir ve benzer bir durum kalkınma için de geçerlidir.

Kristof Kolomb’un macerasıyla başlayan dönemde, Hristiyanlaştırma, bu işi yapanlar için olumlu bir şey olarak görülmüştür.

1 Les alliances des classes, Maspero, s. 11, Paris, 1973.

Daha sonra Hıristiyanlaştırmanın yerini “uygarlaştırma” aldı. “Uygarlaştırıldığı” söylenen halklar, tarafından bakıldığında, kavramın “olumlu” bir içerikle yüklü olması gerekmiyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, kalkınma kavramı, yeni dönemin eşitsiz ilişkilerini ve hiyerarşiyi meşrulaştıran bir kavram olarak ortaya çıktı. Bu yüzden ideolojik işlevi mirasına konduğu kavramların aynısıydı. Bu sefer insanlığın tamamını kapsar hale gelmişti. Bugün kalkınma sosyal ve ideolojik etkinliği tarihte görülmemiş bir efsaneye dönüşmüş durumdadır.

Her insan topluluğunun, her toplumsal formasyonun tarihinde efsaneler var olmuştur. Bu efsaneler o topluluğun yaşamında belirleyici bir ideolojik işleve sahip olmuşlar ve söz konusu toplumların “yeniden üretilmeleri”nde önemli roller oynamışlardır. Toplumsal bilincin önemli bir ögesi durumuna gelen efsaneler ve efsanelerin işlevi bu kitabın konusu değildir.¹ Batı üstünlüğünün ortaya çıkmasıyla ve yaklaşık beş yüzyıl geriye giden bir süreçte, Batı’da üretilen efsaneler dünyanın geri kalan bölgelerine ihraç edilmiş ve dünyanın geri kalan bölgelerinde geçerli efsaneler, kendi tarihsel geçmişlerinin ürünü olan efsaneler, giderek “değersizleşmiş” ve yerlerini Batı’dan ihraç (ithal) edilen efsaneler almıştır.

Bu aşamada zihinsel bir manipölasyon yapılarak, Batı’da üretilen ve dünyanın geri kalan bölgelerine ihraç edilen efsaneler “bilimsel”, “rasyonel düşünce ürünü” vb. sayılmıştır. O halde, Batı dışındaki her şey irrasyonel, akıl dışı, geri, gerici ve bilim karşıtıdır! Ve bu aşamadan sonra, herhangi bir düşüncenin bilimsel sayılması, rasyonel sayılması vb. Batı kökenli olmasıyla özdeş sayılmıştır. Bir topluluğun kendine ait olan, kendi tarihsel geçmişinin, kültürünün parçası olan ve onu oluşturan unsurların “geri”, “gerici” vb. sayılması, bizim “sömürgeciliğin içselleşmesi” dediğimiz süreç veya

1 Bu konuda Bkz. Mamadou Balla Traore, “Le developpement-modernisation: miroir et ecran, contribution a l’etude des structures anthropologiques de developpement”, IFDA Dossier, 80, Ocak-Mart 1991.

olgudur. Bu durumda herhangi bir topluluğun, bir toplumsal formasyonun, uygarlık, modernlik, daha sonra kalkınmışlık iddiasında bulunabilmesi, kendi kültüründen, kendine ait olandan uzaklaşmasına bağlıdır! Bu aşamadan sonra, dünyanın geri kalan bölgelerindeki toplumların yüzü Batı'ya çevrilmiş veya çevrilmeye zorlanmıştır. Bunun için, dünyanın geri kalan bölgelerindeki halkların ideolojik ve maddi yeniden üretilmelerinde önemli bir işleve sahip olan efsaneler değersizleşmiş ve boşluk Batı'da üretilen efsanelerle doldurulmuştur.

Elbette efsanelerin iç tutarlılıkları, mantikî inandırıcılıkları söz konusu değildir. Dolayısıyla, kendi “özgerçeklikleri”nde hiçbir iç tutarlılığa sahip olmayan efsaneler, toplumsal bilinçte birer “gerçeklik” olarak algılanırlar. Bu yüzden de önemli olan, efsanelerin kendi özgerçeklikleri bakımından, mantiki iç tutarlılığa sahip olup olmamaları değil, insanların onlara inanıp inanmamaları, yaşanmış bir gerçeklik olarak algılayıp algılamamalarıdır. Üstelik ne kadar çok insan inanırsa, efsanenin toplumsal etkinliği de o ölçüde büyük olmaktadır. Paradoksal olarak, efsanenin toplumsal etkinliği onun “gerçekliğinin” kanıtı haline gelmektedir. Kalkınma kavramının tartışma konusu yapılmaması ve kavramın ideolojik-toplumsal etkinliği, onun bir efsane niteliği kazanmasından, bir efsane mertebesine yükselmiş olmasındandır.

İnsanlar kalkınma diye bir şeyin mevcut olduğuna, bunun olumlu ve arzulanır bir şey olduğuna inandırılmış durumdadırlar. Bu durum, kavramın tartışma konusu yapılmasını engelliyor. Kalkınma kavramı, diğerlerinin de Batı'nın bugünkü durumuna gelmeleri gerektiği, bunun mümkün ve gerekli olduğu, bu amaca ulaşmak için, toplumların tarihsel geçmişinin ürünü olan, kültürel, ideolojik, etik, vb. kalınlardan uzaklaşmaları gerektiği, kendi geçmişlerinden miras kalanla hesaplaşmaları gerektiği, düşüncesini içeriyor. Başka türlü söylenirse, Batı dışı toplumların kültürlerinin kalkınmanın önünde bir engel oluşturdukları düşüncesine dayanıyor.

Bu tür bir yaklaşım geçerli olunca, sorunun algılanışı şu biçimi aldı: Her toplumsal formasyon gelişmenin değişik aşamalarında bulunuyor ve aynı doğrultuda ilerliyor. Batı'nın bugün ulaştığı düzeye doğru evriliyor. Burada iki ortak nokta söz konusu: a. Herkes yarışta en önde giden gibi olacaktır (ABD'nin bugünkü düzeyine ulaşma retoriği); b. Önde gidenler gibi olmak mümkündür. Eğer bu süreçte sorunlar ortaya çıkıyorsa, bu “yanlış politikalar”dan kaynaklanabilir. “Doğru politikalar” uygulandığında bu tür sorunları aşmak mümkündür (“Doğru politikalar” da olabildiğince dışa açılmak, uluslararası ticarete katılmak, bu amaca uygun koşullar yaratmaktır...).

“Eğer görüntüyle öz, birbirine karışmamış olsaydı, hiçbir bilimsel çabaya da gerek olmazdı” denmiştir, işte bilimin, bilimsel çabanın önemi ve işlevi bu aşamada gündeme geliyor. Bu kitapta, kalkınma problematiğini tartışmayı deneyerek, görüntüyle öz arasına bir kalın çizgi çizmeyi amaçlıyoruz. Zira, kalkınma problematiği “çağdaş bir efsane” niteliği kazanmış durumdadır. Üstelik asla “masum” bir efsane de değildir. Bunu yapabilmek, kalkınma sorununa eleştirel bir bakış gerektiriyor. Asıl söz konusu olanın kalkınma değil, kalkınmanın karşıtı olduğunu göstermeye çalışacağız.

Ulaşılan nokta göz önüne alındığında ve bir gezegen riskinin ortaya çıktığı koşullarda, eleştirel düşünce ve eleştirel bilinç, yaşamsal bir gereklilik olarak kendini dayatmaktadır.

Ekspozemizin anlaşılır olmasını sağlamak için, önce semantik bir hatırlatma yapmamız gerekiyor. Daha sonra kalkınma kavramının neden İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ortaya çıktığı sorusu üzerinde duracağız. Kavramın içeriği, kavrama yüklenen anlam(lar) ve bu anlam(lar)ın değeri, kalkınmışlık/kalkınmamışlık ikilemi ve bu ikilemin ideolojik işlevi, üçüncü altbölümün konusunu oluşturacak. Son olarak, dördüncü altbölümde, kavramın başlangıçtaki çekiciliğini neden yitirmekte olduğu üzerinde kısaca duracağız.

1.1. Semantik Geri Plan

Türkçe’de kalkınma kavramı “gelişme” kavramının özdeşi olarak da kullanılıyor.¹ “Yenileşme” hareketinin başlangıcından bu yana, Sened-i İttifak’tan 1982 Anayasası’na kadarki dönemin temel metinlerinde, kalkınma sözcüğü sadece 1961 ve 1982 anayasalarında, yer alıyor.² Latin kökenli batı dillerinde söz konusu kavram: *Development, developpement, desarrollo* vb. oldukça eski bir kullanıma sahip olsa da, [kavram XV. yüzyılda ortaya çıkıyor, 17 ve 18. yüzyıllarda yaygın kullanıma ulaşıyor], ekonomik içerik kazanması daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlıyor. Larousse’un 1909 baskısında, bugünkü anlamda ekonomik içerikte bir karşılık bulunmuyor. O dönemde sözcüğün daha çok *biyolojik* anlamlarla yüklü olduğu görülüyor. *Le Grand Robert’in* yakınlarda yapılmış (1985) baskısında, beş değişik anlam söz konusu, bunlardan biri de şu: Gelişme yolunda gelişmekte olan ülke veya bölge [Birleşmiş Milletler tarafından uygulanan biçim] ki, ABD ve Batı Avrupa’nın ekonomik düzeyine ulaşmamış vb. [“Azgelişmiş” sözcüğünün yerini alan edebi kelam] deniyor.

Oxford English Dictionary’nin 1933 baskısında yaklaşık on bir karşılık arasında ekonomik içerikte olanı yok. Daha çok matematik, biyoloji, müzik, fotoğrafçılık vb. gibi karşılıklar söz konusu.

Sadece genel sözlüklere değil, ekonomi sözlüklerine bile, kalkınma kavramının girişi oldukça yakın tarihlere rastlıyor. Jean Ramoeuf tarafından Fransa’da yayınlanan “*Dictionnaire des Sciences Economiques*” [1956] de, kalkınma için özel bir bölüm bulunmuyor. Aynı sözlüğün 1968 baskısında “büyüme” maddesinde ünlü Fransız iktisatçısı Jean Fourastie tarafından şunlar yazılmış: “iktisat biliminde büyüme az kullanılıyor (...). Büyüme, genişleme, ilerleyiş, ilerleme

1 Bkz. Haldun Güllalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme ideolojileri*, Yurt Yay., Ankara, 1983.

2 Suna Kili, Ş. Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri Senedi ittifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

veya kalkınma gibi yakın içerikteki kavramları bertaraf edebilecek anahtar bir sözcük konumuna geleceği de pek benzemiyor.”¹

Milletler Cemiyeti’nin (Cemiyeti Akvam) ana sözleşmesinde (28 Haziran 1919) hem kalkınma (development) hem de kalkınmanın karşıtı olan, kalkınmamışlık (underdevelopment) kavramları kullanılıyor. “Bu halkların refahı ve kalkınması uygarlığın kutsal misyonunu oluşturur”² deniyor. Burada söz konusu olan, “modern dünyanın son derece zor koşullarında kendi kendilerini yönetemeyecek durumda olan halklar”dır. Aslında Latouche’nin yazdığı gibi, Milletler Cemiyeti’nin anasözleşme metninde geçen “kalkınma” uygarlık (civilisation) kavramının sinonimi veya yakın anlamdaşı olarak kullanılıyor ve vurgu ekonomik olandan çok, sosyal ve kültürel olana yapılıyor.

Daha sonraki yıllarda Milletler Cemiyeti tarafından yapılan yayınlarda ve metinlerde, ekonomik içeriğin netleştiği ve ekonomik kalkınmanın “özerklik” kazandığı görülüyor. 1938 tarihli bir memorandumda (nota), “ilkel toplulukların ekonomik kalkınmasından söz ediliyor. Retorik ve kavramlara yüklenen anlam, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki “kalkınma ideolojisinin habercisi, dolayısıyla da, “uygarlaştırma misyonu”nun devamı olduğunu ortaya koyuyor. Kapitalist gelişmenin sonuçlarının henüz netleşmediği dönemde, ilerleme (progress, progres) kavramı ön plana çıkıyor. Bu arada söz konusu geleneğin dışında kalkınma kavramının, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kullanıldığı görülüyor. Örneğin, Alman Tarihçi Okulu’na mensup düşünürler arasında kalkınma sözcüğünü kullananlar var. Bruno Jön Hildebrand’ın 1976’da yayınlanan eserinin başlığı Ekonomik Kalkınma Safhaları’dır. Ve bu eseri Rostow’un “Ekonomik Büyümenin Aşamaları” adlı eserinin öncülü saymak mümkündür.

Kalkınma kavramını kullanan düşünürlerden biri de Marx’tır.

1 Bkz. Serge Latouche, “Contribution à l’histoire du concept du développement”, *Pour une histoire du développement*, L’harmattan, Paris, 1988.

2 Serge Latouche, *age*, s. 45.

Marx'ın düşüncesinde kalkınmanın başat bir yeri olduğunu söylemek abartma sayılmaz. “Sınai bakımdan daha fazla kalkınmış olan ülke, daha az kalkınmış olan bir ülkeye yalnızca kendi geleceğinin imajını gösterir.” Fakat, Marx'ın kalkınma kavramına yüklediği anlam, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kavramın kazandığı içerikten farklıdır. Arndt'ın da yazdığı gibi Marx, kalkınmayı pasif ve kendiliğinden bir süreç olarak ele alıyor. Marx'ın düşüncesinde, toplumların evrimi, iç çelişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Toplumların bir aşamadan diğerine geçişi, içsel yapılarının ve çelişkilerinin sonucudur. Dolayısıyla söz konusu olan insan iradesinden bağımsız, tarihsel bir süreçtir. Arndt'ın da yazdığı gibi,¹ Marksist anlamda ekonomik kalkınma “geçişsiz fiil” durumuna tekabül ediyor. Kavramın “geçişli fiil” tarzında kullanılması 1920'li yıllarda İngiliz Sömürge siyaseti ve tarihinin bir kavramı haline geldiği döneme rastlıyor. Burada toplumsal sürece “bilinçli” bir müdahale söz konusudur. Yine Marx'ın kavrama yüklediği anlamda bir toplumun kalkınmasından söz edilirken, bu yeni durumda spesifik unsurların, örneğin doğal kaynakların vb. kalkınmasından (developed) söz edilmektedir. “Ticaret ve girişim sayesinde Burma'nın maddi kaynaklarının kalkınması”ndan söz ediliyor.² Öte yandan toplumsal refahın artmasını içeren bir anlam da söz konusu değil. Burada önemli olan, metropolün ihtiyacı olan doğal kaynağın sağlanması amacıyla ve sayet altında tutulan topluluğun asgari koşullarda yaşamasını sağlayacak bir “yönetim” oluşturmaktır. Nitekim sömürgecilik *Status quo*'sunun devamını sağlamak, asgari düzeyde beslenme, sağlık ve eğitimin karşılanmasıyla mümkündür İki Savaş arası dönemde kavram, doğal kaynakların “geliştirilmesi” ve kullanılması olarak anlaşılmaya devam etmiştir.³

1 H. W. Arndt, “Economic Development: A Semantic History”, *Economic Development-Cultural Change*, XIV/3, 1982.

2 J. S. Furnival, *An Introduction to the Political Economy of Burma*, 3. baskı 1931 içinde Arndt, age.

3 H. W. Arndt, “Economic Development:...”, age.

Sovyet Sistemi dışında bu genel durumun bir istisnası, Çin’de Sun Yat Sen’nin 1922’de İngilizce olarak yayınlanan “Çin’in Uluslararası Kalkınması” başlığını taşıyan eseridir. Bu eserinde Sun Yat Sen, “Çin sadece özel sermayeyi düzenlemekle kalmamalı, fakat aynı zamanda devlet sermayesini de kalkındırmalı ve sanayiye teşvik etmeli, üretim araçlarını oluşturmali, geniş kapsamlı bir demiryolu ve su yolu oluşturmali, yeni madenleri işleme-ye açmalıdır. “Çin’in doğal kaynakları zengindir ve o kaynakların kalkındırılması tüm dünya için sonsuz bir pazar yaratacaktır.”¹ Dikkat edilirse, Sun Yat Sen’nin sorunu ele alış tarzı, öncekinden farklıdır ve amaç Status quo’yu korumak değil, daha iyi bir dünya kurmaktır. Amaç ister toplumsal gelişmenin yasalarını ortaya koymak olsun, (Marx ve marksistlerin sorunu ele alış tarzları), ister bilinçli müdahale ve politikalarla sömürgecilik *status quo*’sunu sürdürmek, isterse de müreffeh bir toplum oluşturma kaygısını taşıyor olsun, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan “Kalkınma iktisadı” bunların kesiştiği yerde ve bunların “mirasçısı” olarak ortaya çıkmıştır.

İlginç olan bir şey de, Batı’yla temasa geçmeden önce, dünyanın geri kalan bölgelerindeki uygarlıklarda, sosyal formasyonlarda “kalkınma” diye bir kavramın bulunmayışıdır. Batı’yla temas öncesi- nin prekapitalist toplumlarında doğaya ve topluma karşı yaklaşım bütünüyle farklıdır. Batı’da Kapitalizmle başlayan dönemde, doğaya ve topluma bakışta önemli bir değişiklik ortaya çıkmıştı. Oysa Avrupa dışı pre-kapitalist sosyal formasyonlarda “doğaya egemen olma” diye bir yaklaşım söz konusu değildi. Afrika’da uzunluğu yirmi metreye ulaşan bir yılan olan Python, Achantis’lerin atası sayılıyordu. Bakongo’lar da timsahı ataları olarak kabul ediyorlardı. Bu koşullarda bu hayvanların derisinden nasıl kemer ve cüzdan yapılabilir.²

1 H. W. Arndt. age.

2 S.Latouche/’Contributionâl’histoiredu developpement”, s. 53.

Türkçede kalkınma, ilerleme (terakki), modernleşme “çağdaşlaşma”nın eşanlamlısı olarak kullanılıyor. Kalkınma yerine de “gelişme” kavramı yeğleniyor. Kavramın “olumlu” versiyonu daha çok kullanılıyor. Latin kökenli Batı dillerinde “development/underdevelopment”, “développe-ment/sous-dévelop-pement” ikilemi bizde, kalkınma/ azgelişmişlik veya gelişmişlik/azgelişmişlik biçimini alıyor.

Kemal Demiray’ın “Temel Türkçe Sözlüğü’nde (1982)”¹ *Kalkınma*: Kalkınmak eylemi, kalkınma hızı, bir ülkede iki tarih arasında ekonomide gelişme, büyüme, *kalkınmak*: (1) (geçz) içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak: Hasta hayli kalkındı. (2) Bir toplumun ekonomik durumu gelişerek her yıl bireylere düşen gelir... (3) Bir işi yapmaya girişmek, kalkışmak. *Kalkındırmak* (1) Kalkınmasını sağlamak, (2) toparlanmasını sağlamak: İlaçlar hastayı kalkındırdı.

İsmet Zeki Eyüboğlu’nun “Türk Dilinin Etimolojisi” sözlüğünde² “kal-k-ın-ma, kalgımak Tr. Kalkı-mak (kalk-mak)tan kal-gımak, öfkeyle kalkmak, kalkan gibi ileri fırlamak, kalgımak’ın doğrusu kalgamak (sıçramak) tan, kökü de kal (K) dan, k sesinin ortaya gelmesiyle kal-k-mak / kalkmak deniyor.

Yine, İsmet Zeki Eyüboğlu’nun “Türkçe Kökler” sözlüğünde: Kal-, öncül sözleri a-ı-u eylem eki “mak” tır. Anlam içeriği: Bir yerde durmak, varlığını sürdürmek, direnmek, dikelmek, ayaklanmak, gelişmek, yükselmek, yaşamak...”³ deniyor.

Kavramın Türkçe’deki kullanımı dünyadaki duruma aşağı yukarı denk düşüyor. Türkiye’de kavramın ekonomik içerikte kullanılması- nın oldukça erken başladığı bile söylenebilir. Bunun da anlaşılır bir nedeni vardır. Gerçekten Türkiye, kapsamlı bir kalkınma planı sayılmasa da, 1930’lu yıllarda (1933-1937) ilk sanayi planı uygulamış ülkelerden biridir. Türkiye Makaleler Bibliyografyası tarandığında,

1 İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1982.

2 Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1988, s. 187.

3 Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s. 91.

1940'lı yılların başından itibaren, yazılan makalelerin başlıklarında bile kalkınma kavramına sıkça rastlamak mümkündür.¹

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde de (1944) şu karşılıklar yer alıyor; *kalkma*: Kalgımak, *kalkındırmak* (:) kalkınmasını sağlamak, *kalkınmak*: Düşmüş olduğu perişan durumdan kurtulmak. Bu şirket batmak üzere iken yeni müdürün gayretiyle kalkınabildi, *Kalkışmak*: Yerinde olmayan bir işe girişmek, insan yapamayacağı işlere kalkışmamalı. Aynı sözlükte *Gelişim*: (1) Serpilip, büyüme, (2) Açılıp, ilerleme, inkişaf / *Gelişme*: Gelişmek eylemi, *Gelişmek*: büyüüp boy atmak, yetişmek neşvünema bulmak, açılıp ilerlemek, inkişaf etmek.

İster kalkınma ister gelişme sözcükleri dikkate alınsın, mutlaka olumlu bir içerik yüklüdür. Dolayısıyla, gerekli, arzulanır, ulaşılması zorunlu bir şey olarak ortaya çıkıyor.

Bir kere “kötü” olan bir durumdan “iyi” olan duruma geçmek anlamına geliyor. Kaçınılmaz olarak, “kalkınmış” kalkınmamışa, “gelişmiş”, gelişmemişe tercih edilecektir. Kalkınmamış, gelişmemiş bir toplum olabilir mi? Kalkınmış olanın kalkınmamış olandan farkı nedir? Hangi ayırt edici ve belirleyici kriterler veya özellikler bir toplumun gelişmiş, kalkınmış sayılması için gerekçe oluşturabilir? Karşılaştırma bugünün farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkeleri arasında değil de, “gelişmiş” sayılanların bugünkü (kalkınmış) durumlarıyla, geçmiş dönemleri (kalkınmamış) karşılaştırıldığında, hangi değişimin kalkınmayı sağladığı söylenebilir ve kalkınma neye dayandırılıyor? Söz konusu toplumların hangi dönemi “kalkınmış” tanımına dahil edilecek. Bir durumdan diğerine geçişte belirleyici ölçüt nedir?

İktisat yazınında, kalkınma kavramının “eşanlamlısı” olarak, *ilerleme* (progress, progres) kullanılmıştır, ilk iktisat klasiği sayılan

1 Bkz. Kemal Peker, *Fındık, İktisadi Kalkınmada Önemi*, Yenigiresun Basımevi, Giresun, 1943 ve Nusret Kaymen, *Memleket Kalkınması, Bölge Plancılığı*, İstanbul, 1948.

Adam Smith'in "Milletlerin Serveti..." adlı ünlü eserinin yayımlanmasından 164 yıl sonra bile, Colin Clark'ın ünlü eserinin başlığı da: "İktisadi İlerlemenin Koşulları"dır.¹ Elbette bu genel durumun istisnaları yok değildi, ama iktisat yazınında kalkınma yeni bir kavramdır. Serge Latouche'un deyimiyle, "tarihsiz bir sözcüktür."² O halde, kavramın 1950'lerin başından itibaren yaygın bir kullanıma ulaşması nasıl açıklanacaktır?

1.2. Kavramın Sahneye Çıkışı

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, doğrudan sömürgeciliğin tasfiye edildiği yıllar oldu. Aslında söz konusu olan, sömürgeciliğin tasfiyesinden çok, doğrudan sömürgecilikten yeni sömürgecilğe geçiş süreciydi. O zamana kadar tarihin nesnesi olan sömürge toplumları, "bağımsızlıkla" birlikte tarihin öznesi durumuna gelemediler. Söz konusu geçişin neden başarısız olduğu sorusuna, bu kitabın ileriki sayfalarında yeri geldikçe değinilecek. Aslında "bağımsızlık" bir biçim sorunu olmanın ötesine geçemedi. Tanzania devlet başkanı Julius Nyrere'nin dediği gibi, söz konusu olan bir "bayrak bağımsızlığıydı." Genel kanı ve izlenimin aksine, yeni "bağımsızlığa" kavuşan ülkeler eskisinden daha çok uluslararası pazarın etkisi altına girdiler ve eşitsiz ticaret, yatırım vb. ilişkileri daha da derinleşerek devam etti. "Eski olan durum yeni bir görüntü altında, yeniymiş gibi göründü." Rajni Kothari haklı olarak, "Sömürgeciliğin bıraktığı yerden kalkınma nöbeti devraldı"³ diyor. Önceki dönemde geçerli, "ilerleme", "modernleşme", "batılılaşma" vb. gibi kavramların işlevini bu sefer "kalkınma" üstlenmişti. Gerçi, yeni "bağımsızlığa kavuşan" ülkeler ulus-devlet modeline göre kurulmuş veya kurulmak istenmişti ama, bunlar son analizde içi boş kabuk, "midye kabuğu" olmanın ötesine geçemediler.

1 *The Conditions of Economic Progress*, Mac Millan, Londra, 1940.

2 "Contribution à l'histoire du concept développement", age.

3 *Rethinking Development*, s. 143, New Horizon Press, New York, 1989.

Önemli bir sorun, doğrudan sömürgecilikten yeni sömürgeciliğe geçişin nasıl mümkün olduğuna açıklık getirmektir. Nasıl üretim araçlarını kamulaştırmak, kaynak dağılımını merkezi plana bağlamak, dış ticaret tekeli oluşturmak vb. sosyalist bir toplum oluşturmaya yetmiyorsa, sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki kurumların “benzerlerine” sahip olmakla da bağımsızlık gerçekleşemezdi. Odukça uzun bir doğrudan sömürgecilik döneminde, sömürge halkları, “yerli halklar”, kendilerine değil, başkalarına, kendi yeteneklerine değil başkalarının yeteneklerine “güvenir” hale gelmişlerdi. Söz konusu toplumlar tarihsizleştirilmişler ve Batı metropollerinin kendilerine biçtikleri bir tarih ve toplum versiyonunu kabullenmek zorunda kalmışlardı. O zaman, yetenekli, muktedir, uzman ve doğru olmanın koşulu Avrupalıya benzemekte olabilirdi.¹ Kurtuluş Batı’ya benzemekte görüldüğü sürece ve bağımsızlık Batı’yı daha hızlı taklit etmeyi kolaylaştıran bir şey olarak algılandığında, gerçek anlamda bir bağımsızlık söz konusu olmayacaktı. Eskiden Batılıların zorla yaptırmak istedikleri “şeyler” yeni durumda “gönüllü” olarak yapılmak isteniyordu! Üstelik bağımsızlığın elde edilmiş olmasıyla kalkınmanın, refahı yakalamanın önündeki engellerin de ortadan kalktığı düşüncesi egemendi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğrudan sömürgeciliğin tasfiye edilmesi, sömürgeci devletlerin sömürgecilikle ilgili fayda/maliyet analizinin, sömürge halklarının özgürlük, bağımsızlık, refah ve ulusal kimlik mücadelesinin ve emperyalistler arası çıkar çatışmasının diyalektik sonucu olarak anlaşılabilir bir süreçtir. Uzun bir doğrudan sömürgecilik döneminde sömürgecilik içselleşmişti ve bu durum yeni sömürgeciliğe geçişe uygun koşullar ortaya çıkarmıştı. Batılı devletler doğrudan sömürgeciliği sürdürüp sürdürmemeyi bir kâr/zarar, fayda/maliyet sorunu olarak gördüklerinde, doğrudan sömürgeciliği tasfiye etmeyi gerektiren bir dizi sebep vardı. Bir kere,

1 C. Michael Henry, “The Notion of Economic Development in Historical Perspective and its Relevance to Excolonial States”, Social and Economic Studies, XL/3, 1991.

her şeyleriyle kendilerine bağlı, kendi kavramlarıyla düşünen, sorunlara Batılıların gözüyle bakan, ayakları “kendi” ülkelerine bassa da, beyinleri sömürgeciler tarafından esir alınmış, kendi gerçekliklerine bütünüyle yabancılaşmış bir “aydın”, “sanatçı”, “yazar”, “işadamı” vb. grubu ortaya çıkmıştı. Sınırlı da olsa bir “seçkinler” sınıfı oluşmuştu. Elbette bu “seçkinler” sınıfı için sadece bir ideolojik yanılsama söz konusu değildi. Doğrudan maddi çıkar ilişkileri söz konusuydu. Dolayısıyla sömürgelerden çekilseler de, son tahlilde “kendi adamları” nöbeti devralacaktı. Böylece, hantal ve masraflı bir sömürge bürokrasisi olmadan, “yabancı düşmanlığı”nı da üzerine çekmeden, üstelik “uygarlık şampiyonluğu” da yaparak, “eski durumu” eskisinden daha rantabl, daha etkin ve daha az sorunlu olarak sürdürmek mümkün olabilirdi.

Şüphesiz, doğrudan sömürgeciliğin tasfiye edilmesini, sadece sömürgeci devletlerin bir manipülasyonu olarak görmemek gerekir. Sömürge halklarının bağımsızlık talepleri de söz konusuydu. Bağımsızlık hareketleri, Sovyetler Birliği’nin (bu arada soğuk savaşın) mevcut olduğu bir uluslararası konjonktürde, Batı için bazı riskler de taşımaktaydı. Batı tarafından önerilen “serbest teşebbüs” ve “açık pazar” retoriğiyle, Sovyetler Birliği tarafından önerilen “merkezi planlamaya dayalı ekonomik modernleşme” retoriği arasındaki rekabet, kalkınma kavramına Batılıların “özel bir önem vermelerine” neden oldu. Daha önce de söylendiği gibi, modernleşme, batılaşma, kalkınma, vb. farklı dönemlerde aynı içerikte yüklü, bir bakıma eşanlamlı kavramlardır.

Sovyetler Birliği’nin sömürge halkları için bir çekim merkezi haline geldiği koşullarda, Batı’nın kalkınma kavramına sıkıca sarılması, bu alanda girişimlerde bulunması, kurumlar oluşturması, bu amaçla Birleşmiş Milletler Örgütü’nü, bir ideolojik yanılsama yaratma aracı olarak kullanması söz konusuydu. “Biçimsel bağımsızlık” sürecini hızlandıran üçüncü öge de, emperyalistler arası çıkar çalışmasıyla ilgiliydi. Eğer geniş sömürge alanları savaş öncesi ve savaş döneminde olduğu gibi sömürgeci devletlerin (İngiltere,

Fransa, Hollanda, Belçika vb.) korunmuş bölgeleri olarak kalırlarsa, bu ABD sermayesinin ve mallarının hareket alanını sınırlayan bir durumun devam etmesi anlamına gelirdi. Oysa yeni dönemin tartışmasız hegemonik gücü haline gelen ABD'nin böyle bir *Status quo*'yu kabullenmesi düşünülemezdi. Bu yüzden kapitalist dünyanın bir parçası olmaya devam etmek, pazar ekonomisine bağlılık güvencesi vermek koşuluyla, "bağımsızlık hareketleri" ABD tarafından desteklenmiştir.

Bir taraftan iki hasım blok arasındaki nüfuz mücadelesi, diğer taraftan yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerde Batı'yı daha hızlı ve daha kapsamlı taklit etme isteği, başta ABD olmak üzere, sanayileşmiş ülkelerin "Üçüncü Dünya"ya ilgisini artırmıştır. Başlangıçta hem Batı'da hem de Üçüncü Dünya'da, iyimser beklentiler söz konusuydu. Marshall Planı, savaştan büyük yara alarak çıkmış Batı Avrupa ve Japonya'nın hızla toparlanmasını sağlamıştı. Benzer bir gelişme geri kalmış bölgeler için de söz konusu olabilirdi! Öte yandan sadece uzun dönem statik denge sorunlarıyla ilgili neo-klasik iktisadın yetersizliği iki savaş arası dönemde iyice ortaya çıkmış, kısa dönem sorunları esas alan politikalar ve yaklaşımlar gündeme getirilmişti. Bu konuda Joan Robinson şunları yazıyor: "Ders kitaplarındaki uzun dönem teorisi esas itibarıyla statik analizin işleyişine dayanmaktadır ve uzun dönem belli kaynakların çeşitli farklı kullanımlara tahsisi ile ilgili sorunlarla ilgilenmekteydi. Hatta iktisat birbirine rakip sonuçlar arasında veri olan kaynakların dağılımlarının analizi gibi tanımlanmaktaydı."¹ Gerçekten sanayileşmiş ülkelerde pek bir işe yaramayan konvansiyonel iktisat teorisi ve ona dayalı politikaların az gelişmiş ülkelerde bir işe yarama şansı daha da sınırlıydı.

Dolayısıyla, ekonomiye bilinçli ve uygun müdahalelerle sürecin önemli ve kalıcı bir biçimde etkilenebileceğine dair beklentiler or-

1 *İktisadi Kalkınma Teorisi Üzerine Notlar* (çev. Güner Akalın; iktisadi Büyüme Üzerine Seçme Makaleler, ss. 115-135, AÜ SBF Yay., Ankara, 1968.

taya çıkmış durumdaydı. Geriye kaynakları harekete geçirmek kalıyordu ve “eksik olan” da kalkınmış dünyadan sağlanabilirdi...

Zaten egemen batı ideolojisinde, Avrupa merkezli düşünce sisteminde, dünyanın geri kalan bölgelerinin “geriliğinden” Batı sorumlu görülüyordu. Tam tersine sömürgecilik gerekli ve zorunlu bir şey olarak algılanıyordu. Bu konuda R. W. Rostow, *İktisadi Gelişmenin Aşamaları* adlı eserinde şunları yazıyor: “Sömürgeler başlangıçta umumiyetle milli politikaların temel bir hedefini elde etmek veya rakip bir iktisadi kuvveti kovmak için değil, fakat bir boşluğu doldurmak, yani modern ithalat ve ihracat faaliyeti yapmaya veya ihraç için üretime kendi başına muktedir olmayan (veya bunu istemeyen) geleneksel bir cemiyeti organize etmek için kurulmuştur. Eşit güçteki devletler arasında normal bir ticaret yürümüş olsaydı, müdahaleci devletleri sömürgelere iten sebep ortadan kalkardı; nitekim onları sömürgelerde tutan esas sebeplerden biri de bu idi, zira geleneğe dayanan cemiyetin ihraç edilecek hammaddelerinden başka bir şeyi yoktu. Ve normal ticaret pek çok hallerde daha intizamlı, daha rasyonel, hatta daha az pahalıya mal olurdu. Mamafih 1900’den önceki dört asır içinde Amerika, Asya ve Afrika’nın yerli halkları ve Ortadoğu, tekâmüllerinin muhtelif merhalelerinde ne Batı Avrupa ile iş yapacak ne de Batı Avrupa’nın silahlarına karşı kendini koruyacak bir yapıya ve sebebe sahipti, böylece bunlar istila ve organize edildiler.”¹

Rostow, alt başlığı “anti-komünist bir manifesto” olan bu eserinde bir “zorunluluğa” işaret ediyor. Buradan sömürgeciliğin tasfiyesi gündeme geldiğinde artık misyonun tamamlanmış olduğu anlamını çıkarmak gerekir. Artık ulaşılan yeni aşamada “normal bir ticaret” doğrudan sömürgeciliğe gerek duyulmadan sürdürülebilirdi. Sonuçta, “Beyazlar kulise geçtiler, ama oyunu yönetmeye de devam ettiler.”²

1 Kalem Yayınları, 2. Baskı, s. 163, İstanbul, 1980.

2 Christian Maurel, *L’Exotisme Colonial*, Laffon, Paris, 1980.

Üçüncü Dünya'nın Batıcı seçkinlerinin beklentisiyle, Batının talepleri çakışıyordu. Gerçekten Claude Levi-Strauss, “gelişmemiş ülkeler uluslararası toplantılarda, Batılıları kendilerini batılılaştırdıkları için değil, batılılaşmaları için gerekli olanı yeterince hızlı vermedikleri için eleştiriyorlar”¹ diyor.

Neo-klasik geleneğin bir altdisiplini olarak kalkınma iktisadının ortaya çıkmasını açıklayan nedenlerden biri de, acil ekonomik programların oluşturulma zorunluluğuydu. Yeni kurulan devletlerin ekonomik yönetimi acil bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Oysa neo-klasik gelenek bu alandaki acil gereksinmeyi karşılayabilecek durumda değildi, işte bütün bu nedenler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma kavramının yaygınlık kazanmasına ve “Kalkınma İktisadı” denilen yeni bir altdisiplinin sahneye çıkmasına neden olmuştur.

1.3. Kalkınma Kavramı: Kalkınmışlık/Kalkınmamışlık İkilemi

Geri/ileri, barbar/vatandaş, yoksul/zengin, vahşi/uygar, vb. gibi kavram çiftinde, bunlardan birinin varlığı diğerine bağlıdır. Uygar vahşiye göre vardır veya bunun tersi geçerlidir. Dolayısıyla bir başlarına var olmayan kavramlar veya kavram çifti denilen durum söz konusudur. Gerçekten zengin olmadan yoksul da olmaz, Kral olmadan tebaa da olmaz vb. Fakat burada önemli olan birinin diğeri tarafından, başkası tarafından tanımlanması, adlandırılmasıdır. Batılılar dünyanın geri kalanını “geri”, “azgelişmiş” vb. olarak tanımlıyorlar. Bir süre sonra “geri”, “azgelişmiş” dedikleri ülkelerin insanları da kendilerini “geri”, “azgelişmiş” vb. sayıyorlar. Böylece “dışarının”, “başkasının” algılayışı içselleşiyor. Üstelik kavram veya “tanım” evrensel bir kabul ve kullanıma ulaşıyor.

Azgelişmiş ülkeler gerçek anlamda “azgelişmiş” durumuna gelmeden, ekonomik, toplumsal ve kültürel yapıları dejenere edilme-

1 *Race et Histoire*, s. 152, Gauthier, Mediations, Paris, 1961.

den önce bile Batılılar tarafından aç ve sefil olarak nitelendirilmişlerdir. Adam Smith: “Böyle olmakla birlikte, bir Avrupa hükümdarı ile, çalışkan tutumlu bir köylünün eşyası arasında, bu köylününki-lerle, on bin baldırıçıplak vahşinin hayatı ve hürriyeti üzerinde dediği dedik nice Afrika krallarının eşyası arasındaki farkın, her zaman mevcut olması gerekir”¹ diyor. Kızılderililerin resmi kayıtçısı (Chroniqueur) Oviedo, yerlilerin genellikle tembel, yaramaz, melan-lik, korkak, alçak, namert ve yalancı, dirençten yoksun bir halk olduğunu yazıyor.²

Kalkınmışlık/kalkınmamışlık kavramları için de benzer bir durum söz konusudur. Kalkınmamış sayılanlar, “kalkınmışlığı” temsil edenler tarafından tanımlanırlar. Kalkınmış olduğu varsayılanlar (kendi öz tanımlamalarından) ötekilerin kalkınmamış olduğuna hükmediyorlar. Kalkınmamışlığa hüküm giymiş olanlar, ancak cezalarını çekerek, ıslah olarak, ötekilere (Batılı kalkınmış) benzeyerek bu durumdan kurtulabilirler! Son tahlilde kalkınmamışlar bir çeşit “hükümlüdürler” ve ancak bedeli ödeyerek cezayı çekerek bu durumdan kurtulabilirler... Yukarıda Adam Smith’den yapılan alıntının açıkça ortaya koyduğu gibi, “yoksulların” yoksulluğu, geriliği, kalkınmamışlığı vb. bu insanların kendileri hakkındaki öz tanımlamalarına dayanmıyor. Eğer Afrika kralının “çalışkan, tutumlu bir” Avrupalı köylüden daha kötü maddi refah düzeyinde olduğu kabul ediliyorsa, bunun hangi kriterlere dayandığı önemli olmaktan çıkıyor. “Başkasının” değer yargısı ön plana çıkıyor ve belirleyici hale geliyor.

“Farklılık” olarak algılanması gereken durum “gerilik”, “kalkınmamışlık” vb. olarak kabul ediliyor. Zira, Avrupalı köylünün eşyasının kalite ve kantite olarak Afrikalı hükümdarınkinden daha iyi olduğunu başka türlü açıklamak olanaksızdır.

1 *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Milli Eğitim Basımevi, s. 15, İstanbul, 1948.

2 Jagdish N. Bhagwati, “Une reflexion sur quarante ans d’economie de developpement”, *Problemes Economiques* 1900, s. 6, 28 Kasım 1984.

Bir kere kalkınmışlık söz konusu olduğunda, kavramın içeriği esas itibariyle ekonomik niteliktedir. Sosyal, kültürel, kurumsal, vb. gibi veçheler kavramın içeriğine dahil edilmiyor, ikinci olarak, ekonomik olan da pazar ilişkilerine dahil olan olarak kabul ediliyor. Parasal bir varlığı olmayan hiçbir şey ekonomik değer taşıyor. Öte yandan ekonomik gelişmişlik düzeyi de kişi başına GSMH ile ölçülüyor. Dünya Bankası yıllık raporlarında ülkeleri gelişmişlik düzeylerine göre sıralamaya tabi tutarken, GSMH'yi esas alıyor. Kişi başına daha yüksek GSMH düzeyindeki bir ülke, sıralamada kendinden sonra gelene göre “daha iyi durumda”, daha müreffeh sayılıyor.

Aynı şekilde, GSMH'nin kompozisyonu, GSMH'yi oluşturan unsurların niteliğinin de hiçbir önemi yoktur. Pazarda satılabilen, meta kategorisine dahil olan her şey GSMH bakımından eşit önemde ve eşit değerdedir. Etrafa zehir saçan ve çevrede yaşayan insanları zehirleyen, suyu, havayı, toprağı kirleten bir fabrika, sadece kendi üretimi itibariyle GSMH'yi büyütmeyle kalmıyor, aynı zamanda, ortaya çıkardığı, hekim, ilaç, sağlık teçhizatı, maske vb. ihtiyaç dolayısıyla da, GSMH'nin artmasını sağlıyor...

Devlet başkanı ve çevresi için yapılan ve 500 milyon dolara malolan bir sarayla, aynı parayla yapılabilecek 10 hastane, 100 sağlık ocağı, GSMH bakımından, dolayısıyla geçerli “kalkınmışlık” ve refah kriteri bakımından aynı değerdedir. Üretilenin pirinç, şeker, kitap, kumaş veya işkence aleti, silah, savaş uçağı vs. olmasının hiçbir önemi yoktur. Dolayısıyla nüfusunun dörtte üçü sağlığa uygun içme ve kullanma suyundan mahrum olan bir ülke eğer belirli bir GSMH düzeyindeyse, yeterli düzeyde içme ve kullanma suyuna sahip, ama aynı düzeyde GSMH'ye ulaşamamış ülkeden daha “gelişmiş” sayılacaktır.

Dünya Bankasının 1993¹ yıllık raporunda, GSMH'ye göre yapılan sıralamada İsviçre 33610 dolarla ilk sırada yer alıyor. ABD 22240, Meksika 3030, Filipinler 730, Mısır 610, Mozambik 80 dolarla en alt sırada yer alıyor.

1 World Development Report, 1993.

Bir kere, burada söz konusu olan aritmetik ortalamalardır. Doğayısıyla geniş bir kitlenin ortalamanın çok altında bir gelire sahip olması mümkündür. Ve genellikle geçerli olan durum gelirin aşırı dengesiz dağılmasıdır. İkinci olarak, Mısır’da kişi başına GSMH 610 dolardır ve bu ortalamanın çok altında yaşayan geniş bir kitle var. Kişi başına gelirin 33610 dolar olduğu İsviçre’de yıllık 3000 dolar gelire sahip olan biri yaşayabilir mi? Oysa bu yaklaşık Meksika’nın kişi başına ortalama gelirine (aritmetik ortalama) eşittir...

Kalkınmanın sadece ekonomik bir kategoriye indirgendiği ve GSMH ile ölçüldüğü koşullarda, diktatörlükler de kendilerini kalkınma misyonunun taşıyıcıları olarak sunabiliyorlar. Toplumun geniş kesimlerini marjinalleştirip sistemin dışına atan, toplumu baskı altına alan, ama belirli bir GSMH artışını gerçekleştiren halk düşmanı rejimler, bu alandaki “başarılarıyla” kendilerini meşrulaştırabiliyorlar. Oysa, GSMH artışıyla ölçülen bir ekonomik büyüme geniş kitlelerin yoksullaşması, toplumsal gerilimler, aşırı bölgesel dengesizlikler, doğal çevrenin tahribi ve uzun dönemde büyümenin koşullarının aşındırılması pahasına gerçekleşebiliyor. Böyle bir ülke Batılılar tarafından rahatlıkla “ekonomik mucize” yaratmış sayılabiliyor... Ve ekonomik mucizenin öteki yüzünde, genel bir siyasal istikrarsızlık, aşırı düzeyde gelir dengesizliği, kültürel kimlik erozyonu vb. bulunabilir. Böyle bir durum, kalkınmanın, “ilerlemenin” kişi başına maddi mal üretimine, kantitatif kritere indirgenmesi toplumsal eşitsizliği derinleştirip yeniden üreten bir sürecin “kalkınma” sayılmasının bir değeri olabilir mi? Bu yüzden gerçek dünyada geçerli olan kalkınma değil, kalkınmanın karşıtıdır. Daha da ötede, gerçek anlamda bir kalkınmanın maddi koşullarının tahribidir.

1.4. Kalkınma Kavramının Çekiciliğini Yitirmesi

1950’li ve 1960’lı yıllarda gerek yeni “bağımsızlığa” kavuşan ülkelerde, gerekse daha önceki dönemde “bağımsız” olanlarda kalkınmaya ilişkin iyimser beklentiler söz konusuydu. Bu ülkelerin

“seçkinleri”, kalkınmanın, sanayileşmiş ülkeleri yakalamanın, onların zenginliğine ortak olmanın mümkün olduğundan kuşku duymuyorlardı.

1961’de başlatılan BM’nin iki kalkınma on yılı sonucunda (1980) beklentilerle gerçekleşenler arasında ciddi bir uyumsuzluğun ortaya çıktığı görüldü. Keith Griffin’in yazdığına göre¹ “1960-1978 aralığında İsviçre’de ve Burundi’de kişi başına GSMH artışı eşitti ve % 2.2 idi. 1978’e gelindiğinde Burundi’de kişi başına gelir 140 dolar, İsviçre’de de 12.000 dolardı. Arada 11.860 dolarlık fark söz konusuydu, İsviçreli ortalama insanın geliri yılda 266.20 dolar artarken Burundi de kişi başına artış 3.08 dolardı. Dolayısıyla yıllık kişi başına GSMH artış farkı 263.12 dolardı”, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya ülkeleri her bir dolarlık “zenginleştiklerinde”, sanayileşmiş ülkeler 268 dolarlık zenginleşmişlerdi.²

Öte yandan ekonomik büyümenin zamanla öteki sorunları (açlık, işsizlik vb.) önemli olmaktan çıkaracağına dair beklentilerin de gerçekleşmediği, “Trickle-down” varsayımının gerçek yaşam tarafından doğrulanmadığı görüldü. Aynı şekilde Üçüncü Dünya’da GSMH’nin küçük bir azınlığın elinde toplandığı ve bu sürecin derinleşerek devam ettiği görüldü. Hızlı bir GSMH artışı gerçekleştiren ülkelerde yaratılan yeni zenginliğin küçük bir azınlığın elinde toplandığı görüldü. Bir taraftan kapitalistleşme süreci geleneksel toplumsal dokuyu hızla aşındırırken “modern sektör”de bu aşınmayı ödünleyici gelişmeler ortaya çıkmadı. GSMH artışıyla birlikte işsizlik arttı, açların sayısı mutlak rakamlar olarak yükseldi, gelir dağılımı bozulmaya devam etti. Bütün bu olumsuzluklara bir de doğal çevrenin hızlı aşınması eşlik etti.

1 “Economic Development in a Changing World, World Development”, IX/3, ss. 221-226, 1981.

2 Richard Lambardi, *Le Piegé Bancaire, dettes et de 'veloppement flammarion*, Paris, 1985.

1980'lerin başına gelindiğinde, kalkınma stratejilerinin ve uygulanan politikaların beklenen sonuçları doğurmadığı anlaşıldı, iyimser beklentiler yerini kuşkuyla, eleştiriye, yer yer de umutsuz değerlendirmelere ve karamsarlığa bıraktı.

Batı tipi bir ulus-devlet oluşturmaya yönelik yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerin, aradan geçen sürede gerçek anlamda bir ulus-devlet oluşturmaktan da uzak oldukları görüldü. Gerçekten söz konusu olan ulus-devlet değil, bir çeşit “hayalet” ya da “içi boş kabuk”tu. Güçlü bir ekonomik temele dayanmayan, kendi kendine işlerliği olan ve ekonominin değişik sektörleri arasında uygun bir eklenmenin mevcut olmadığı koşullarda, Batı tipi bir ulus-devlet oluşturmak mümkün görünmüyordu. Zaten Batıdaki ulus-devletler de özel tarihsel koşulların ürünü olarak ortaya çıkmışlardı.

Kalkınma kavramının çekiciliğini yitirmesinin daha köklü bir nedeni de, kapitalist dünya sisteminin içine girdiği “yapısal kriz” ve bir önceki dönemde geçerli olan Keynesci politikaların gözden düşmesiydi. Keynesci ekonomik politikaların, dönemin sorunlarına cevap veremez hale gelmesi ve neoliberal yaklaşımların ön plana çıkması, ister istemez kalkınma sorununa bakışı da temelden etkileyecekti. 1970’li yılların ikinci yarısından başlayarak, Keynesci ekonomik politikalara dayalı “refah devleti”, “kayıncı devlet” retoriği önemli bir prestij kaybına uğruyordu. Neoliberal politikalar Keynesciliğin karşıtı argümanları ön plana çıkarmışlardı. Bu bir bakıma, 1945 öncesine, belki de 1930’lar öncesine dönüş anlamına geliyordu... Neoliberal yaklaşım elbette monolitik bir şey değildi. “Moneteristler”, “arz yönlü iktisatçılar”, “yeni yeni klasikler”, vb. gibi versiyonları var ama bunların hepsinde ortak olan, piyasanın kendiliğinden otomatik işleyişine dönüşü içeriyor olmalarıdır. Ve içine girilen krizin nedeninin de ekonomiye aşırıya vardırılan müdahaleler olduğu ileri sürülüyor. Devlet müdahalelerinin, planlamanın “lanetlendiği” koşullarda, elbette bilinçli sanayileşme, planlama, kalkınma programları da gözden düşecekti. Artık, bu aşamadan sonra, önemli olan ekonomiye bilinçli müdahale

değil, kapitalizmin uluslararası düzeydeki işleyişine pasif bir biçimde uyum sağlamaktı... Piyasa güçlerine, piyasanın otomatik ve özdüzenleyiciliğine bel bağlandığı koşullarda, başlangıçtaki gibi bir “kalkınma” retoriği de söz konusu olamazdı. Bu aşamadan sonra sorun, mukayeseli maliyetler teorisine uygun davranmak, ülkeyi yabancı sermayeye açmak, bu amaçla teşvikler geliştirmek, vb. ile sınırlanmış oluyordu.

Az gelişmiş ülkelerin neoliberal politikaları kolaylıkla benimsemelerini kolaylaştıran iki etkenden de söz edilebilir. Bir kere bu ülkelerin büyük çoğunluğu 1970’lerin sonuna doğru aşırı bir borç yükü altına girmişlerdi, iktidardaki “azınlıklar” için acil sorun, günü kurtarmak, iktidarlarını korumak, muhalefeti bastırmaktı. Günü kurtarmak da alacaklılar cephesinden gelen taleplere karşı “duyarlı” olmaya bağlıydı. Neoliberal politikalar uygulama karşılığında borçlar erteleniyor, yeni krediler açılıyordu, ikinci etken de, bu ülkelerdeki “batıcı” azınlıkların bir egemen sınıf olarak “sınıflarının bilincine varmış olmalarıdır”. Söz konusu azınlıklar, sonuçları problemleri projelerin peşinde koşmaktansa, sınıfsal çıkarlarının gerektirdiği yolda ilerlemeyi tercih ettiler ve kolaylıkla kalkınmacı retoriğin yerine neoliberal politikaları ikame ettiler.

Bir başka etken de, şimdilerde “globalleşme” olarak ün yapan ama aslında sermayenin uluslararasılaşması veya çok uluslu şirketlerin dünya ölçeğinde sağladıkları etkinlikle ilgiliydi. 1960’lı yıllardan başlayarak önemini ve ağırlığını artıran bu süreç 1980’lerin başında tüm dengeleri ve yapıları etkileyebilecek bir güce ulaşmıştı. CERM’nin¹ verdiği rakamlara göre, 1970-1980 aralığında en büyük 866 çok uluslu şirket dünya sanayi üretiminin % 76’sını gerçekleştiriyordu.² Öte yandan Serge Latouche, IMF ve Birleşmiş Milletler değerlendirmelerine dayanarak 1962’de 500 sanayi işletmesinin

1 Etüde et la recherche sur les entreprises multinational.

2 A. Lipietz, *Mirages et mirades, prob. de l’industrialisaüon dans le Tiers Monde*, s. 93, Paris, La Decouverte, 1986.

dünya üretiminin % 23.4'ünü, 1971'de % 26.2'sini, 1980 de de % 30.1'in gerçekleştirdiğini yazıyor.¹

Çokuluslu şirketlerin büyük bir güce ulaştığı koşullarda bu olgu sadece az gelişmiş ülkelerde değil, sanayileşmiş ülkelerde de devletin yapısını ve işlevini sarsıcı sonuçlar doğuracaktı. “Globalleşme” süreci daha önceki dönemde ortaya çıkmış olan devletin konumunu da ciddi bir biçimde sarstı. Zaten güçsüz olan ve sağlam bir ekonomik temele dayanmayan az gelişmiş ülke devletleri, yeni dönemde çokuluslu şirketlerin yeni stratejisine uyum sağlamak, bu amaçla da “laissez-faire”ci sloganlara sarılma tercihi yaptılar. Çokuluslu şirketlerin görülmemiş bir etkinliğe ulaşması, ekonomiyi, ekonomik yarışı ve ekonomik hedefleri kendi başına bir amaç haline getirdi. Ve ileriye doğru bir “kaçış” süreci ortaya çıktı. Artık her şey ekonominin hizmetine sunuluyor, toplumsal yaşamın ekonomi dışı hiçbir veçhesi önem taşıymıyordu... Herkes dünya pazarının dayattığı bedeli ödemek ya da yok olmak ikilemiyle karşı karşıya bırakılmıştı. Sanayileşmiş ülkelerde bile devletin ekonomi üzerindeki egemenliği aşınırken, az gelişmiş ülkelerdeki durumu tahmin etmek zor değildi. Kapitalizmin mantığıyla devletin mantığı arasındaki uyumsuzluk, devletin temelini aşındırıcı sonuçlar doğuruyordu.

Kalkınma kavramının çekiciliğini yitirdiğini gösteren bir başka şey de, akademik kurumlarda, özellikle de fakültelerin ekonomi eğitimi veren bölümlerinde kalkınma iktisadına olan ilgilinin iyice azalmış olmasıdır.² Bu arada ultraliberal dalganın ideolojik hegemonya kurduğu koşullarda, kalkınma kavramıyla birlikte kullanılan, planlama, kalkınma planı, beş yıllık plan vb. gibi kavramlar da, artık gözden düşmüş durumda...

1 Bkz. “De la mondialisation economique à la decomposition sociale”, *L'Homme et La Sodete*, 4, s. 14, 1992.

2 Bkz. F. Şenses, “Development Economics at the Crossroad”, *METU Studies in Development*, XVI-2, ss. 109-150, 1984.

İKİNCİ BÖLÜM

KALKINMA TEORİLERİ

“Sosyal bilimlerdeki kalkınma iktisadı esas itibariyle bir Batı ürünüdür. Bu haliyle de kalkınma sorunumuza yabancılardan, üstelik bizi sömürgeleştirmiş olan yabancılardan ‘bakışını temsil etmektedir.’”

Susantha Goonatilake¹

İkinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında, sömürge imparatorluklar çözülürken, bu çözülmenin ortaya çıkardığı acil sorunlara cevap verebilecek yeterli teorik birikim mevcut değildi.² Bir kere Ortodoks ekonomik öğretiy uzun dönem büyüme sorunlarıyla ilgili değildi. Daha çok statik ve mikroekonomik sorunlarla ilgiliydi. Pazarın kendiliğinden düzenleyiciliği sonucu kaynakların optimal dağılımının nasıl sağlanacağı vb. gibi sorunlarla ilgiliydi. Bu gelecekte Keynes tarafından açılan gedik önemli olmakla birlikte, teorik birikim 1940’lı ve 1950’li yılların ortaya çıkardığı sorunları kavrayacak durumda değildi.

Öte yandan Keynes’le başlayan “devrim” de yeni bağımsızlığa kavuşan “genç ulusların” acil çözüm bekleyen kalkınma sorunlarına cevap veremezdi. Zira, kısa dönem sorunlarla ilgiliydi. Oysa, kalkınma doğası gereği bir “uzun dönem” sorundur. Ve söz konusu olan bir toplumsal değişim sürecidir.

Gerek neoklasik (veya marjinalist) geleneksel iktisadi düşünceden, gerekse de bu gelenekte bir gedik açan keynescilikten “görece bağımsız” bir altdisiplinin ortaya çıkması nasıl açıklanacak? Ortodoks iktisadi gelenek, büyük dünya ekonomik kriziyle birlikte olayların gerisinde kalmış ve gözden düşmüştü. Öte yandan Keynes

1 Bjorn Hettne, *Development Theory and the Three Worlds* içinde, Longman Development Studies, New York, 1990.

2 Bkz. Gerald M. Meier ve Dudley Seers, *Pioneers in Development*, Oxford University Press, 1984.

tarafından geliştirilen görüşler neoklasik geleneğe özgü olmayan bir “müdahaleciliğin” yolunu açmıştı. Bu durum, bilinçli müdahalelerle olayların seyrinin etkilenebileceğine dair beklentiler ortaya çıkarmıştı. Yeni arayışlara kapı aralanmıştı.

Kalkınma iktisadının bir altdisiplin olarak ortaya çıkmasının asıl nedeni, acilen çözüm bekleyen pratik sorunların dayatmasıdır. Bu konuda Jagdish N. Bhagwati: “Disiplin, doğrudan politik kaygılarımızın sonucu olarak ortaya çıktı”¹ diyor. Bir kere doğrudan sömürge statüsündeki halkların “bağımsız” devletler haline gelmesi, Doğu-Batı nüfuz yarışının yoğunluk kazandığı soğuk savaş ortamında, “genç devletlerin” hangi kutupta yer alacağı sorusunu gündeme getirmişti. Bu bağlamda kalkınma iktisadı, doğrudan siyasi kaygılara cevap vermek üzere sahneye çıkıyordu.

Elbette, söz konusu devletlerin yönetici azınlıklarının genellikle Batı blokunda yer almalarını kolaylaştıran bir dizi neden vardı. Bir kere, yeni devletlerin yönetici seçkinleri Batı’da eğitim görmüşlerdi, sorunlara Batı’nın penceresinden bakıyorlardı. Köklü bir Avrupa merkezli ideolojik yabancılaşma içindeydiler. Batı tarafındaki tercihin nedeni sadece ideolojik yanılsamaya da dayanmıyordu. Doğrudan sömürgecilik döneminde maddi çıkar ilişkileri oluşmuştu. Bağımsızlığın sağlanmasıyla, bu yönetici seçkinler kalkınmanın önündeki en önemli engelin ortadan kalktığını ve duruma egemen olabileceklerini düşünüyorlardı.

Bu yöndeki umutları ve beklentileri canlı tutan bir şey de *Marshall Planı* çerçevesinde, Batı Avrupa ve Japonya’ya yapılan yardımın kısa sürede olumlu sonuçlar vermiş olmasıdır. Marshall planının asıl amacı, kapitalist dünya ekonomisini ayağa kaldırmaktı.²

1 “Development Economics: What Have We Learned?”, Asian Development Review, II/1, Manille, 1984.

2 Kapitalist sistem için bir can simidi niteliği taşıyan ABD yardımı, Almanya ve Japonya’nın askeri yarış dışı kalmaları sonucu paradoksal sonuçlar doğurdu ve hızla ABD’nin ekonomik planda rakibi durumuna gelmeleriyle sonuçlandı.

Batı Avrupa ve Japonya'nın yeniden inşa sürecinin bir benzerinin de az gelişmiş ülkelerde gerçekleşebileceğine dair beklentiler ve yanılsamalar ortaya çıkmıştı. Bu tür beklentileri ve yanılsamaları ortaya çıkarıp besleyen asıl neden, kalkınmanın sadece ekonomik ve teknik bir sorun olarak görülmesine, bunu gerçekleştirmenin de bir çeşit “sosyal mühendislik” olarak algılanmasına dayanıyordu. Bu düşünceye göre, kalkınma salt bir ekonomik olgudur. Ekonomik kalkınma da ekonomik büyümeyle özdeştir. Ekonomik büyümenin motoru yatırımlardır. Yatırımların gerisinde de tasarruflar vardır. Eğer bir ülkenin iç tasarrufları yetersiz kalıyorsa, bu açık dış yardımlarla giderilebilir. Girişimci eksikliği de devlet müdahaleleriyle ödüllenebilir. Aynı şekilde sermaye ve teknik bilgi de sanayileşmiş ülkelerden sağlanabilirdi...

Kalkınma, salt ekonomik olana indirgenince, teknik bir olgu olarak algılanınca ve toplumsal yaşamın diğer veçheleri dışlanınca, “genç ulusların” kalkınma yolunda ilerlemeleri ve Batı'yı yakalamaları “mümkün” bir proje olarak gözüküyordu.

Bu alandaki iyimserliği destekleyen bir şey de, Sovyetler Birliği'nin sanayileşmede gösterdiği başarıydı. Bu başarı bilinçli müdahaleyle sürecin önemli ölçüde etkilenebileceğine dair beklenti ve umutları pekiştiriyordu.

Başta ABD olmak üzere, Batılıların yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerin “Kalkınma Sorunu”na ilgi duymalarının nedeni, salt bu bölgelerin Sovyet Bloku lehine olarak kaybedilme korkusu değildi elbette: Kapitalist dünya sistemi içinde kalsalar bile, bu ülkelerin kalkınmasının, sanayileşmesinin kapitalist metropollerde doğurabileceği sonuçlar da merak ve kuşku konusuydu. O zamana kadar hammaddelerini istedikleri gibi kullandıkları, sanayi ürünleri için hazır bir *pazar* oluşturan bu ülkeler sanayileşirlerse, hem Batı'nın kullandığı hammaddeleri kendileri işleyebilirler hem de Batı'nın sanayi ürünlerine bağımlı olmaktan kurtulurlardı... Aslında bu tür kaygıların yersiz olduğu kısa sürede anlaşıldı. Zira, az gelişmiş bölgele-

rin biçimsel olarak bağımsızlaşmalarının önemi abartılmıştı. Zaten, daha önce başka yerde yazdığımız gibi, biçimsel bağımsızlıklarla Batı'nın durumu kötüleşmek bir yana, daha da iyileşmişti. Bir kere, daha önceki dönemde oluşmuş eşitsiz uluslararası işbölümü ve uzmanlaşma, yeni bağımsızlıklarla herhangi bir dönüşüme uğramıyordu. İkincisi, bağımsızlığa yeni kavuşan ülkelerin yönetici azınlıkları Batı'yı eskisinden daha yoğun, daha kapsamlı ve daha hızlı taklit etmekten yanaydılar. Dolayısıyla, doğrudan sömürgeciliğin geçerli olduğu dönemde “zora dayalı” olarak sürdürülen durum, bu sefer “gönüllü” olarak sürdürülüyordu.

Bu bölümde İkinci Dünya Savaşı sonrasında, az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarına ilişkin olarak geliştirilen teorilerin genel bir değerlendirilmesi yapılacak. Açıklamalarımızı anlamlı kılmak için, “teorik katkıları” ortaya çıkışlarındaki sıraya göre ele alacağız. Önce geleneksel iktisada dayalı (söz konusu gelenekten görece özerk sayılsa bile) teoriler ele alınacak. Daha sonra bu teorilere bir tepki olarak ortaya çıkan yapısalcı (Strüktüralist) ve neomarksist tezler üzerinde durulacak. Neomarksist tezlerin hangi noktalarda klasik marksist gelenekten ayrıldıkları sorununa açıklık getirebilmek için, kısaca klasik marksist teoride az gelişmişlik ve kalkınma sorunlarına nasıl yaklaşıldığına değinilecek. Bölümün sonunda da ortaya atılan tüm görüşlerin ve teorik katkıların hangi temel noktalarda “birleştikleri” veya “ayrıldıkları”na kısaca değinilecek.

2.1. Geleneksel İktisada Dayalı Teoriler

Bu altbölümde teorik geri planında geleneksel iktisat teorisinin bulunduğu, klasik, neoklasik ve Keynesci görüşlere dayalı kalkınma teorileri ele alınacak. Söz konusu teorilerin tahliline geçmeden önce, ileri sürülen görüşlerde ortak olan yanların ve ön kabullerin hatırlatmasıyla başlamak yararlı olabilir. Soruna yaklaşımlarındaki farklılıklara rağmen, söz konusu teorilerin açık veya zımni dayandıkları temel tezler özetle şunlardır:

- a. Geçerli neoklasik iktisat geleneği, azgelişmiş ülkelerin realitesini açıklamak ve dönüştürmek bakımından yetersizdir. Aslında böyle bir tespitte yadırganacak bir taraf yoktur. Zira, neoklasik iktisat sadece azgelişmiş ülkelerde değil, başka yerlerde de pek bir işe yaramamaktadır. Dolayısıyla kalkınma iktisadının ortaya çıkması bir bakıma “monoeconomics”in inkârı anlamına gelmektedir.¹
- b. Bütün toplumlar zorunlu olarak aynı tarihsel aşamalardan geçerler. Bu yüzden geri kalmış ülkeler tarihsel gelişme sürecinde geride kalmış ülkelerdir. Geri ülkelerin bugünü, sanayileşmiş ülkeler tarafından daha önce yaşanmıştır. Bir tek tarihsel evrim çizgisi geçerlidir ve azgelişmiş ülkeler bu tarihsel zorunluluğa uymak, “evrensel” çizgiyi izlemek durumundadırlar.²
- c. Kalkınmanın motoru yatırımlardır. Azgelişmiş denilen ülkelerde yatırım yetersizliği, tasarrufların gerekli olan düzeyin altında olmasındandır. Önemli olan yatırımları harekete geçirecek düzeyde bir tasarrufu sağlamaktır. Başlangıçta tasarruf yetersizliği sanayileşmiş ülkelerin katkısıyla giderilebilir.
- ç. Ticari ilişkiler tüm ulusların refahını artırıcı etki yapar. Dolayısıyla azgelişmiş ülkelerin hızlı büyümelerinin koşulu, Batı ile olan ekonomik ticari kültürel vb. ilişkileri yoğunlaştırmaktır. İki kutup arasında söz konusu olan asimetri değil, simetridir.
- d. Azgelişmiş denilen ülkelerde düşük seviyede bir denge oluşmuş durumdadır. Toplumu veri olan düşük denge durumundan yukarıya çekmek için, “uyuyan kaynaklar” harekete ge-

1 Bkz. A. O. Hirschman, *Essays in a Transpassing Economics to Politics and Beyond*, Cambridge University Press, s.10 ve devamı, P. N. Rosentein Rodan, *Natura Facit Saltum: Analysis of Disequilibrium Growth Process* (G. M. Meir ve Dudley Seers, *Pioneers in Development*), age.

2 Bu konuda ilginç bir makale için Bkz. J. M. Blaut, “Sömürgecilik ve Kapitalizmin Yükselişi”, Çev. F. Başkaya; *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 122, Ağustos 1990.

çirilmelidir. Geleneksel yapının dönüşüme uğratılması, dü-şük denge durumundan uzaklaşmaya bağlıdır. Bu aşamada, devlet müdahaleleri zorunludur ve emme basma tulumbanın çalışmasında konan ilk suyun işlevi gibi, devlet müdahalesi kaynakları ve büyümenin öznelere hareketi geçirmede, girişimci eksikliğini gidermede vb. etkin rol oynayabilir.

- e. Az gelişmiş ülkeler sosyoekonomik ve kültürel nedenlerle kendiliklerinden kalkınamazlar, geleneksel yapıları kıramazlar. Dolayısıyla, sanayileşmiş ülkelerin desteği ve katkısı gereklidir.
- f. Kalkınma ve büyüme özdeş kavramlardır. Büyümede belirleyici olan da sanayileşmedir. Büyüme gerçekleştiği oranda yoksulluk ve gelir dağılımı dengesizliği (Trickle-down) etkisiyle önemli olmaktan çıkar.
- g. Az gelişmiş ülkelerde kullanılmayan kaynaklar mevcuttur. “Uyuyan Kaynaklar”ı harekete geçirmekle, geleneksel yapının oluşturduğu alt seviyedeki denge durumundan, dinamik ve kendi kendini besleyen bir sürece geçilebilir.
- ğ. Az gelişmiş veya geri kalmış denilen ülkelerin içinde bulundukları durumdan, sanayileşmiş ülkelerin herhangi bir sorumluluğu yoktur.

Kalkınma iktisadının başlangıçta üzerinde odaklaştığı temalar: Sanayileşme, bu amaçla hızlı sermaye birikimi, kullanılmayan, atıl duran insan gücünü (emeği) harekete geçirme, bütün bunların gerçekleşmesi için planlamanın ve devlet müdahalelerinin stratejik önemde ele alınması olarak özetlenebilir.

1950’lerde ortaya çıkan öncüler (pioneers) yeni bir teorik çerçeve oluştururken, neoklasiklerden, büyümenin üretim faktörlerinin (sermaye ve kalifiye işgücü) büyümesine dayandığı teziyle, Keynes’den de, pazarın öz düzenleyiciliği tezinin eleştirisi ve devlet müdahalelerinin gerekliliği tezinden hareket etmişlerdi. Başlangıçta sanayileşmeye aşırı vurgu yapılmasının bir nedeni de, iki savaş

arası dönemde, özellikle de 1930’lu yıllarda, hammadde ihracatçısı ülkelerin büyük bir yıkım yaşadıkları halde, sanayileşmeye öncelik veren ülkelerin (Sovyetler Birliği, Brezilya, Arjantin, Türkiye vb.) krizi daha kolay atlattmış olmalarına dayanıyordu. Gerçekten kriz koşullarında ithal ikamesine yönelen bu ülkeler diğerlerinden daha iyi bir ekonomik performans sergilemişlerdi. Sahneye yeni çıkan “Kalkınma iktisadı” üç direk üzerinde duruyordu. Bunlar: “büyüme, planlama ve yatırımdı.”¹

2.2. Azgelişmişliğin Algılanışı

“Azgelişmişlik” sorunları gündeme gelince, önce bu ülkelerin neden azgelişmiş olarak kaldıkları sorusunun tartışılması kaçınılmazdı. Ama, kalkınma iktisadı “Neden kimileri zengin, kimileri de yoksul” sorusuna cevap vermekte yetersiz kaldı. Başlangıçta genel kabul gören Batı merkezli yaklaşım: “O ülkeler yoksuldur, zira doğal çevreleri fakirdir,” gibi bir kabulden hareket ediyordu. Oysa bugün yoksul ülkeler arasında Japonya’dan çok zengin doğal kaynağa sahip ülkeler var...

Azgelişmişlik olgusu tanımlanırken, genellikle mukayeseli yöntemden hareket edildi. Sanayileşmiş kapitalist ülkelerin özellikleri esas alındı. Ve oradakine uygun olmayan “görüntüler” ve “özellikler”, azgelişmiş ülkelere özgü nitelikler olarak algılandı. Örneğin, yaşam beklentisi sanayileşmiş ülkelerde 70 yıl, “azgelişmiş” ülkelere 45 yıl ise, bu “azgelişmiş” toplumun bir özelliği sayıldı. Bu kriterler çoktur: Okuma *yazma*, bilenlerin oranı, 2500’den az günlük kalori tüketimi, kişi başına enerji tüketimi, hızlı nüfus artışı vb. Fakat asıl evrensel kriter kişi başına düşen GSMH’dir.

Oysa bu tür bir karşılaştırmayla azgelişmişlik olgusunu açıklamak mümkün değildir. Bu durum bir adamın ateşi olduğu için hasta olduğunu söylemeye benziyor. Asıl sorun neden hasta olduğudur.

1 Bjorn Hetne, *Development Theory and the Three Worlds*, age, s. 47.

Başlangıçta ortaya çıkan görüşler oldukça çeşitli olmakla birlikte, bunları iki alt grupta toplamak mümkündür. Bunlardan birinci grup tezler, ekseri bir ülkenin geriliğini ya o toplumun kültürel geriliğiyle, ya da yetersizliğiyle açıklıyordu ki bu geleneksel Avrupa merkezli ve “ırkçı” yaklaşımın azgelişmişlik sorununa uygulanmasından öteye bir şey değildi. Aslında “kültürel gerilik” veya “yetersizlik” tezleri, sömürgeciliği meşrulaştıran tezlerin devamı niteliğindedir. Bu Avrupa merkezli, ırkçı yaklaşıma göre, ancak “beyaz, Anglosakson ve Protestan (WASP)”¹lar kalkınmaya, uygarlığı geliştirmeye yatkındırlar. Dolayısıyla kalkınmaya yatkın olanlar, önce beyazlardır. Beyazlar içinde de Anglosakson ve Protestan olanlardır. Dünyanın geri kalan bölgelerindeki halklarsa, örneğin Müslümanlar veya Hindular, dinlerinden, genel olarak da kültürlerinden kaynaklanan nedenlerden ötürü, kalkınmaya yatkın değildirler... Örneğin, bu ülkelerin insanlarında “homo economicus” bir bilinç yoktur. Müslümanlık, teknolojik ilerleme, sosyal ilerleme yolunu tıkamaktadır. Hindular da sonsuz yinelenen bir yaşam tarzına mahkûmdurlar...

Bu tür ırkçı tezler sadece geçmişte Çinlilerin, Hintlilerin, Mısırlıların, Müslüman Arapların, Azteklerin vb. yarattıkları uygarlıkları inkâr etmekle kalmıyor, “Sarı Irka” mensup Japonya’nın nasıl olup da dünyanın en ileri kapitalist ülkelerden biri haline geldiğini açıklamakta yetersiz kalıyor.

Bu gruba dahil tezlerden bir bölümü, bu ülkelerin kaynak donanımının, iklim ve çevre koşullarının, aşırı nemli veya kurak oluşu, toprakların verimsiz, yeraltı kaynaklarının yetersiz oluşunun gelişmelerini engelleyen başlıca faktör olduğunu ileri sürüyor. Bu tezlerin de hiçbir inandırıcılığı yoktur. Bugün Afrika’da veya başka yerlerde, yılda iki veya üç ürün veren toprakların varlığı, bu yörelerde açlığın kol gezmesini engellemiyor. Latin Amerika’da Brezilya, Afrika’da Zaire dünyanın en zengin doğal kaynaklarına sahip

1 White, Anglo-Saxon, Protestant.

ölkeler arasındadır. Buna karşılık, Japonya doğal kaynak donanımı bakımından son derecede yoksul bir ölkedir.

İkinci grup tezler de, bu ölkelerin geriliğini tarihsel gelişme sürecinde geride kalmış olmakla açıklıyorlar. Bu açıklama tarzına göre az gelişmişlik, sadece kalkınma sürecinde geç kalmış olmayı ifade ediyor. Bu görüşü en açık şekilde temsil eden, W. W. Rostow'un "Ekonomik Büyümenin Aşamaları" başlığını taşıyan eseridir. Daha önce de yazdığımız gibi, az gelişmiş ölkelerin içinde bulundukları durum, bütünüyle kapitalist yayılmadan ve kapitalist yayılmanın söz konusu bölgelerde ortaya çıkardığı "değişimden", bu ölkelerle sanayileşmiş ölkeler arasındaki ilişkilerin ortaya çıkardığı sonuçlardan kaynaklandığı gerçeğini yok saymaktadır. Bir kere bu ölkelerin (veya bölgelerin) kapitalizmle teması ve bu temasın sonuçları olarak ortaya çıkan durum dikkate alınmıyor, dikkate alındığı zaman da mutlaka "olumlu" bir şey sayılıyor...

Kapitalist yayılma sonucu ortaya çıkmış ve az gelişmiş bölgeler aleyhine işleyen eşit olmayan uluslararası ticaret, işbölümü ve uzmanlaşma sadece veri olarak alınmakla kalmıyor, aynı zamanda yararlı bir şey olarak da görülüyor. Doğrudan sömürgecilik döneminde oluşan ve esas itibarıyla kapitalist batı metropollerinin ihtiyaçlarına cevap veren uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmaya dokunmadan, Afrika'daki açlık, başka yerlerdeki yetersiz beslenme vb. çözümlenebilir mi? Mukayeseli üstünlükler teorisine uyum sağlamayı esas alan bir yaklaşım geçerliyken, beklenen olumlu sonuçlar gerçekleşir mi?

Bu yaklaşıma göre, her topluluk, her ulus tarihsel süreçte gelişmenin belirli bir aşamasında bulunmaktadır. Yarışta belirli bir yerde ve konumda bulunmaktadır. Bütün sorun yarışta geride kalanları önde gidenlerin konumuna getirmektir... O zaman önce geride kalanların neden geri kaldıkları, geri kalmışlığın nedenlerinin saptanması gerekmektedir. Bu da mukayese yöntemlerinden çıkarsama yoluyla yapılıyor.

Aslında kalkınma iktisadı, son analizde söz konusu alt disiplin

tarafından geliştirilen teorik çerçeve, bağımsızlığa kavuştuğu söylenen ülkelerin insanlarına, tarihin öznesi olma yolunu kapatan tezlerdir. Zira, kalkınmanın amacının, hedefinin ne olduğu, ne olması gerektiği sorusunu sormayı engellemektedir. Mukayese yönteminden hareketle ve sanayileşmiş ülkelerde olup da diğerlerinde olmayanların dökümü yapılarak ve kapitalist dünya sisteminin işleyişinde radikal bir değişiklik önermeden dünyanın “lanetlilerinin” sorunlarının çözülebileceği görüşünü içeriyor.

2.3. Kısırdöngü Tezleri

Kalkınma iktisadının öncülerinden Ragnar Nurkse, ilk defa 1952 mayısında *American Economic Review*'da yayımlanan ünlü makalesinde: “Bir ülke fakir olduğu için fakirdir. Bu önerme basit ve önemsiz görünse de geri kalmış ülkelerde sermaye birikimi sorununun gerek arz, gerekse talep yönünü etkileyen kısırdöngüleri ifade edebilmektedir,”¹ diyor.

Burada bir totoloji söz konusu ve yoksulluk kısırdöngüsünün anlatmak istediği şudur: Bir ülke fakirse, fakirlikten kurtulamaz zira, bir kısırdöngü, içine hapsolmuştur. Dolayısıyla fakirlik sürekli olarak kendi kendini yeniden üretmektedir. Ve bu akıl yürütme şu biçimi alıyor: Eğer bir ülkede gelir seviyesi çok düşükse, tasarruflar da düşüktür. Düşük tasarruf da düşük yatırım demektir.

Öte yandan düşük gelir seviyesi demek, toplam talebin sadece miktar olarak değil, çeşit olarak da sınırlı olması anlamına gelir. Buradan kaçınılmaz olarak şu sonuç ortaya çıkar: Genel sosyoekonomik ortam girişimcileri harekete geçirici, özendirici değildir. Nurkse bu konuda: “Asıl neden, düşük reel gelir seviyelerinde talebin kaçınılmaz olarak inelastik olmasıyla ilgilidir. Satın alma gücü

1 “Some International Aspects of the Problem of Economic Development”, A. N. Agarwala and D. S. Sing, *The Economics of Underdevelopment*, Oxford University Press, s. 256, New York, 1965. Bkz. J. Marcus Flemins ve P. N. Rodenstein-Rodan (aynı eser içinde).

yetersizliği nedeniyle, herhangi bir endüstriye yatırım yapma arzusu engelleniyor”¹ diyor.

Düşük gelirli ülkelerde beslenme düzeyi de yetersizdir. Zira, “yetersiz gelir” yeterli beslenmeye olanak vermez, iyi ve yeterli beslenmeyen insanların verimlilikleri de düşüktür. Bu da üretimin artırılmasına bir başka engeldir. Bir dördüncü nokta daha var ki, zincirin halkasını tamamlamaktadır: Vatandaşları yoksul olan ülkenin devleti de yeteri kadar vergi alamaz ve ekonomik büyüme için gerekli altyapı yatırımlarını gerçekleştiremez...

Demek ki, gelir yükseltilmeden tasarruflar artırılmaz. Tasarruflar artırılmadan da yatırımlar artırılmaz. Ve bu kısır döngüyü bir yerinden kırmak gerekir. Bu işi de olsa olsa, yabancı sermaye, borçlanma ya da “dış yardımlar” yapabilir... Bu aşamada Dünya Bankası ve öteki uluslararası finans kurumları devreye girmelidir... Az gelişmiş ülkeleri içine düştükleri yoksulluk kuyusundan çıkaracak olan yine Batı’nın zengin ülkeleridir. Başlangıçtaki “uygarlaştırma misyonu” bu sefer “yardım misyonu”na dönüşmektedir.

Gerçekten az gelişmiş ülkeler ileri sürüldüğü gibi yatırım yapacak kaynaklardan yoksun mudurlar? Yoksa kaynaklar üretimi ve geliri artırıcı yatırımlar yerine verimsiz amaçlar için israf mı edilmektedir? Eğer öyle ise bugün “kalkınmış” sayılan ülkeler bu kısır döngüden nasıl kurtulmuşlardır?²

Bir başka olumsuzluk da, kalkınma sorununu bu ölçüde basit, şematik ve mekanik bir soruna indirgemektir. Kalkınma eğer sadece yatırılabilir kaynaklarla ilgili bir sorun olsaydı, bugün birçok ülke az gelişmiş ülkeler grubunda yer almazdı.³

Kalkınmanın salt üretim faktörlerinin birikimi (accumulation) olduğuna dair ve esas itibarıyla neoklasik teoriden kaynaklanan gö-

1 Some International Aspects of... age, s. 358.

2 Kısırdöngü tezlerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için Bkz. P. T. Bauer, *Dissent on Development*, ss. 31-68, Harvard University Press, 1979.

3 Bkz. Paul A. Baran, *Political Economy of Grovath*, Türkçe çevirisi.

rüşler, yaklaşık son kırk yıllık deneyler tarafından yalanlanmıştır. Bu konuya ilişkin mantık zincirinin nasıl boşlukta kaldığını göstermek için basit bir örnek verilebilir. Farz edelim ki, bir ülke bir A malını üretmek istiyor ve kısırdöngü teorisinin öngördüğü gibi yeterli kaynağa sahip değildir. Söz konusu malı üretmek için bir X ülkesinden kredi sağlıyor ve sağlanan krediyle aynı ülkeden fabrika, teçhizat, aramalı, teknik bilgi, hammadde vb. ithal ediyor. Bu sürecin sonucunda yapılan yatırım daha çok istihdamı ve geliri, kredi sağlanan, ithalat yapılan ülkede yaratacaktır. Öte yandan ithal edilen teknoloji de ekseri pazarın ihtiyacı ile uyumlu olmadığı için, bir de atıl kapasite sorunu söz konusu olabilecektir. Zira, sanayileşmiş kapitalist ülkelerde geliştirilen teknolojiler çoğunlukla azgelişmiş ülkelerin ihtiyacına cevap verecek durumda değildir. Bir ülkeye yapılan kapsamlı sermaye transferi ona eşlik eden bir iç talep söz konusu olmadıkça, beklenen sonuçları doğurmaz. Nitekim (bugün) birçok azgelişmiş ülkenin karşı karşıya olduğu sorun, kurulu kapasitenin kullanılmaması, atıl olarak kalmasıdır. Bu durum da teknik nedenlerden (girdi ithalinin yetersiz kalması, işletme sermayesinin yetersizliği vb.) değil, çoğunlukla talep yetersizliğinden kaynaklanıyor. Asıl sorun, yani yeterli talebin yaratılmıyor oluşu da, üretimin çoğunlukla ithal edilmiş teçhizat, aramalı ve hammaddeye, kısaca ithal girdiye dayanmasıdır.

Öte yandan, ithal teknoloji gelirin belirli bir kesimin, küçük bir azınlığın elinde toplanması sonucunu doğuruyor. Genellikle, ithal teçhizat ve girdiye dayalı üretim bir gelir konsantrasyonu yaratmakta, dolayısıyla da kısırdöngü teorisinin beklediği biçimde bir gelir artışı ve “dengeli” bir gelir dağılımına olanak vermemektedir. Teknoloji üretiminin içselleşmediği ve genellikle ülke koşullarına, ekonomik gelişmişlik düzeyine uygun düşmeyen teknoloji ithaliyle yürüyen “sanayileşme” süreci yeterli miktarda istihdam da yaratmadığı için, geniş bir işgücü rezervinin (işsizler ordusunun) varlığı da ücretleri aşağı çekiyor ve beklenen kümülatif sonuçlar ortaya çıkmıyor.

Aynı şekilde, kalkınma sürecini salt teknik bir sorun olarak görmek, sadece teknik ekonomik boyuta indirgemek, bir çeşit sosyal mühendislik olarak ele almak, gerçek dünyadaki belirleyicilikleri yok saymak, ve sorunun kültürel, ideolojik, siyasal boyutlarını dışlamak, realitenin çok küçük bir vechesini dikkate almak anlamına gelir.

Kısırdöngü tezleri elbette gerçek dünyada olup bitenlere, yaşanan süreçlere denk düşmüyordu, ama sanayileşmiş ülkelerin dünyanın geri kalan bölgelerinde etkinlik sağlamasını kolaylaştırıcı etki yapmıştır, ideolojik bir işlev görerek, “dış yardım” ve yabancı sermayeye dayalı bir kalkınmanın mümkün ve arzulanır bir şey olduğuna dair bir “bilincin” yaratılmasında etkili olmuştur. Kısırdöngü tezlerinin asıl geri planında zımni bir kabul vardır. Buna göre, az gelişmiş denilen ülkeler ancak önemli bir dış yardım alarak ve içerde de büyük fedakârlıklar yaparak ekonomik büyümelerini gerçekleştirebilirler. Böylesi bir “yanlış bilinç” sadece az gelişmiş ülkelerin akademik çevrelerinde değil, yönetim kademelerinde de, dahası sokaktaki adamın kafasına da yerleşmiş bir düşüncedir. “Ortalama” insanların da itibar ettikleri bir kabul haline gelmiştir. Az gelişmiş ülkelerin iktisatçıları, genel olarak da sosyal bilimlerle ilgili kesimleri, Batı’da üretilen tezleri “mutlak hakikat” olarak görüyorlar... Ve ekseri eleştirel bir tavır söz konusu olmuyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, az gelişmiş ülkelerde iktisat öğreniminin “temel kitabı” sayılan Paul A. Samuelson’un *Economics: An Introductory Analysis*, adlı eserinde de kısırdöngü tezi şöyle ifade ediliyor: “Onlar (geri uluslar) başlarını suyun üstünde tutamazlar, zira üretimleri o kadar düşüktür ki, yaşam standartlarını yükseltecek sermaye birikimi için hiçbir şey ayıramazlar.”¹

P. T. Bauer, MİT tarafından Amerikan Senato Komisyonu’na sunulan rapordan söz ediyor. MIT’in (Massachusetts Institute of Technology) uluslararası araştırmalar merkezinin raporunda şunlar yazılmıştır: “... nüfusa göre nerdeyse tüm kaynakların genel kıtlığı

1 New York, 1951, İkinci Baskı.

kendi kendini sürdüren bir yoksulluk kısırdöngüsü yaratıyor. Üretimi artırmak için ilave sermayeye ihtiyaç var, fakat yoksulluk tüketimi gönüllü olarak kısarak yeterli miktarda tasarruf ve yatırımın gerçekleşmesine bizzat yoksulluk olanak vermiyor.”¹

Yukardaki iki alıntı ve benzerleri yardımı zorunlu ve tek çıkış yolu olarak gösterebilmek için, bilinçli olarak “yoksulluğu” üretiyorlar... Bir kere bu ülkelerin kendi başlarına işin içinden çıkamayacakları “başlarını sudan çıkaramayacakları kanıtlanınca” (kalkınma iktisadının ve medyanın işlevi budur) artık ABD, daha sonra da öteki sanayileşmiş ülkeler, insancıl, uygarlaştırıcı misyonlarına kaldıkları yerden devam edebilirlerdi. Elbette başlangıçta hibe yardımlar söz konusu oluyor. Hibe yardımlar Amerikan ürün fazlalığının “yoksul” ülkelere ihracına olanak veriyor. “Yoksul ülkeler”in yönetici klikleri yardımlar yoluyla soysuzlaştırılıp dejenere ediliyor. Ve giderek ABD’nin ve bir bütün olarak emperyalist Batı’nın çıkarlarının bekçisi durumuna geliyorlar. Bir kere Batı çıkarlarına uygun koşullar yaratılınca, artık Dünya Bankası, IMF, Uluslararası Kalkınma Bankaları “hibe yardımlar”ın açtığı yolda ilerleyebilirler, kredi musluklarını açabilirler. Sonuçta, yabancı sermayenin (çokuluslu şirketlerin) hareketine uygun koşullar yaratılabilir...

Aslında burada söz konusu olan, sömürgeciliğin başlangıcında uygulanan kuralın tekrarıdır. Yeniden devreye sokulmasıdır. “Egemen olmak için vermek, almak için egemen olmak.”² Son analizde büyüme politikalarına temel teşkil eden “kısırdöngü” tezleri ve ondan hareketle oluşturulan kalkınma teorilerinin asıl işlevi, Amerikan hegemonyasına ideolojik destek sağlamak, başta Amerikan sermayesi olmak üzere, Batı sermayesinin yayılmasının koşullarını yaratmak olmuştur.

1 Study Submitted by the center (for International studies of Massachusetts Institue of Technology to the State Committee in investigating the operation of foreign Aid, Washington, s. 37, 1957, P. T. Bauer, *Dissent on Development* içinde, s. 32, age.

2 “Donner pour dominer, dominer pour prendre.”

Maurice Bazin, “Tales of Underdevelopment” başlığını taşıyan makalesinde, “Üçüncü Dünya Ülkeleri önce Tanrı’ya inandırıldılar... Şimdilerde bilime inandırılmış durumdalar... Önce selamete erdiler, arkasından ilerleme geldi. Başlangıçta ruhaniler tarafından yapılmıştı, daha sonra başkanın bilim danışmanları devreye girdi”¹ diyor.

Teorik planda hiçbir inandırıcılığı olmayan kısır döngü tezleri, pratik yaşam tarafında yalanlanmıştır. Latin Amerika Ekonomik Komisyonu’nun verdiği rakamlara göre, Latin Amerika ülkeleri 1935-1953 aralığında yılda ortalama % 4.2’lik GSMH artışı gerçekleştirmişlerdir. Kişi başına üretim artışı % 2 olmuştur. 1945-1955 aralığındaysa, GSMH artış ortalaması % 4.9, kişi başına artış da % 2.4’tür. Bu oranlar aynı dönemde ABD’nin de GSMH artış oranının üstündedir.²

Kısır döngü tezlerinin henüz keşfedilmediği ve Amerikan yardımlarının henüz ufukta görünmediği bir dönemde Türkiye’nin gerçekleştirdiği GSMH artışı (sabit fiyatlarla) 1930-1939 aralığında % 6’dır. Üstelik bu yüksek oranlı büyüme dünya ekonomik krizi koşullarında gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde sabit sermaye yatırımları da ortalama % 5.5 oranında büyümüştür.³

Kısır döngü tezlerine P. A. Baran tarafından yönetilen eleştiriler bu tezlerin dayanaktan yoksun olduklarını ortaya koyuyor.⁴

2.4. Kalkınma Teorileri veya “Kısır döngü”den Çıkış

Bir kere geri kalmışlığın nedeni kısır döngü tezine dayandırılınca, hastalık teşhis edilince, nasıl bir tedavi uygulanacağı kendi-

1 Race and Class, XXVHI/3, ss. 1-12, 1987.

2 P. T. Bauer, s. 34, age.

3 Bkz. Erdoğan Özötün, “Türkiye’de Yatırım Hesaplan, Dönemler İtibariyle Sabit Sermaye Yatırımları ile GSMH Büyümeleri ve Fiyat Hareketleri İlişkisi”, *İSO Dergisi*, XXIX/288, s. 49, Şubat 1990.

4 Political Economy of Growth, age.

liğinden ortaya çıkıyordu. Öte yandan sorun, salt, finansal, ekonomik, teknik ve mekanik bir sorun olarak algılandığında, kolaylıkla üstesinden gelinebilir bir şey sayılması doğaldı. İnsani, siyasi boyutu olan karmaşık bir sorun olmadığına göre, kolaylıkla çözümlenebilirdi. Bütün sorun, kişi başına GSMH'si 200 Amerikan doları düzeyinde olan bir ülkeyi kişi başına 600 dolarlık GSMH düzeyine çıkarmaktır. Nobel Ödülü sahibi, Arthur Lewis'in¹ deyişiyle, sorun azgelişmişlik dengesinden, üst seviyede yeni bir dengeye ulaşmaktan ibaretti. Böyle bir dengeye ulaşmanın yolu da, büyük ölçüde dış finansmana dayalı, kapsamlı bir özel ve kamu yatırım sürecini başlatmaktan geçerci. Kapsamlı bir yatırım programıyla geleneksel yapı sarsıldığında, "uydu yörüngeye yerleştirilmiş olacaktı."

A. Lewis, Batı Hint Adaları'nın sanayileşmesiyle ilgili bir yazısında da, kartopu örneğini veriyor: Bir kere kartopu yokuş yukarı harekete geçince, kendi hızıyla hareket edecek, ilerledikçe daha da büyüyecek... Sanki kartopunuzu dağın tepesine kadar yuvarlamış olacaksınız. Bir kere oraya ulaştınca, gerisi kolaydır. Fakat başlangıçta bir çaba sarf etmeden onu oraya getiremezsiniz"²

Bu altbölümde kalkınma teorilerinin tamamını ele almak gibi bir niyetimiz yok. Böyle bir çaba içine girmek ve bu alanda söylenmiş her şeyin dökümünü yapmak, bizim sorunumuz bakımından çok büyük önem de taşıyor. Burada ve üç alt başlık altında önce "Büyük İtiş" (Big push veya Coup de reins) olarak da bilinen dengeli kalkınma teorisi üzerinde kısaca duracağız. Daha sonra bu teorik çerçeveyi doldurup destekleyen ve esas itibarıyla salt bir büyüme modeli olan Harrod-Domar Modeli'ne değineceğiz. Bu teorik ideolojik çerçeveye bir bütünsellik kazandırmayı amaçlayan W. W. Rostow'un "İktisadi Büyümenin Aşamaları"nın kısa bir değerlendirmesini yapacağız.

1 *Development Planing*, G. Ailen and Unvin, Londra, 1966.

2 *Carribbean Economic Review*, 11/1, Bjorn Hettne, age, s. 53.

2.4.1. Dengeli Kalkınma veya “Büyük İtiş” Teorisi

Dengeli Kalkınma teorisini ortaya atan iktisatçılara göre,¹ az gelişmiş ülkelerde altyapının yetersizliği ve gelir seviyesinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliği, tekil yatırımların verimli olma şansını ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla da müteşebbis harekete geçirecek bir sosyoekonomik ortam mevcut değildir. Sonuçta müteşebbis yapacağı yatırım sonucu piyasaya süreceği mallara bir alıcı bulacağı konusunda kötümserdir. Kalkınma iktisadının öncülerinden belki de ilklerinden sayılan P. N. Rodenstein-Rodan bu konuda şunları yazıyor: “Farklı bir sanayiler sistemi yaratıldığında, iki tür dışsal ekonomi ortaya çıkacaktır. Bunlardan birincisi, büyüyen bir sanayi içinde, her bir tekil firmaya sağlanan Marshall’ci dışsal ekonomilerdir. Bir de, başka sanayilerin büyümesinden kaynaklanan, o sanayiye dışardan sağlanan dışsal ekonomiler söz konusu olacaktır.”²

Öte yandan az gelişmiş bir ekonominin sözü edilen her iki türdeki “dışsal ekonomilerden” yararlanabilmesi için, birbirini tamamlayan kapsamlı bir özel ve kamusal yatırım programı devreye sokulmalıdır. Böyle bir süreci hızlandırmanın yolu, özel dış yardımların devreye girmesiyle sağlanabilir. Ülkeye yabancı sermayenin çekildiği durumda, yabancı sermayenin gelmediği ülkenin kendi öz kaynaklarına dayanmak zorunda kaldığı duruma göre, kalkınma süreci daha az özveri ve daha az zorlukla sürdürülebilir. Emek bol ve ucuz, sermaye de kıt ve pahalı olduğuna göre, ülkeye gelecek yabancı sermaye, emek yoğun yatırım alanlarına yönelir. Bu da uluslararası planda kaynakların etkin kullanılmasına olanak verir. Aynı zamanda ileri sanayi ülkelerinin az gelişmiş ülkelere ağır sanayi ürünleri satmalarına da olanak sağlar...

Dengeli, birbirini tamamlayan bir yatırım seferberliğini zorunlu

1 Bu alanın ilk mimarları (öncüleri), P. N. Rosenstein Rodan, “Industrialization of Eastern and Southeastern Europe”, The Economic Journal, 1943, ile daha önce sözünü ettiğimiz Ragnar Nurkse’dir.

2 Age, s. 250.

kılan bir şey de, tasarrufların çok sınırlı olması, tasarruf eğiliminin “köşeli” oluşudur. Dolayısıyla, büyüme sürecini besleyecek bir tasarruf düzeyi ancak gelir seviyesi belirli bir sınırı aşınca mümkün olabilir. O halde geliri en kısa zamanda yükseltmenin ve iç tasarruf oranını istenilen düzeye çıkarmanın yolu, kapsamlı bir yatırım programıyla, ekonomiye “büyük itişle” olanaklıdır.

Ragnar Nurkse, aynı anda ve ekonominin birçok sektöründe birden başlatılacak yatırımın, birbirlerini karşılıklı besleyip destekleyerek, bir taraftan piyasanın sınırlarını genişleteceğini (iç pazarın oluşması) diğer taraftan da piyasaya dinamizm kazandıracığını söylüyor. Böyle bir süreç bir kere harekete geçince, verimlilik artışını da hızlandıracak, dengeli ve kapsamlı bir yatırım projesinin söz konusu olmadığı duruma göre bir dizi israfı ve verimsizliği de ortadan kaldıracaktır. Ekonomiye bir kere ilk hız verildi mi, ekonomi gerekli olan dinamizmi kazandı mı, yeni yatırımların kendiliğinden harekete geçmesine imkân veren, kendi kendine işler hale gelen bir süreç yaratılmış olacaktır.

Nurkse, kapsamlı ve birbirini tamamlayan bir yatırım stratejisi önerirken ve tekil yatırımcıların başarısız olacağını söylerken, ayakkabı sanayi örneğini veriyor: “Yeni kurulan sanayinin ayakkabı sanayi olduğunu varsayalım. Eğer ekonominin geri kalan bölümünde verimlilik ve dolayısıyla satın alma gücü bakımından bir iyileşme olmamışsa, piyasa yeni ayakkabı üretimi için muhtemelen yetersiz kalacaktır. Ekonominin geri kalan kısmındaki halk eğer yeterli miktarda yiyecek, giyecek ve konuta sahip değilse, her yıl bir çift ayakkabı almak için öteki gereksinimlerinden vazgeçmeyecektir.”

Temel neden düşük reel gelir seviyesinde talebin kaçınılmaz olarak inelastik olmasından kaynaklanmaktadır. Satın alma gücü eksikliği sonucu böyle bir durum bir sanayiye yatırım yapma arzusuna engel olur.

Buna karşılık, değişik sanayilere yatırım yapılarak, az ya da çok bir uyumun sağlandığı durumda böyle bir sorun da ortadan kalkar.

Zira, böyle bir durumda piyasa bütünüyle genişleyeceğinden, bir kı-sırdöngü söz konusu olmayacaktır. Birbirini tamamlayan projelerde daha çok ve daha etkin araçlarla çalışan insanlar birbirlerinin müş-terisi durumuna gelirler. Kitle tüketimine cevap veren sanayilerin çoğu birbirlerine pazar sağladıklarından tamamlayıcı kabul edilirler. “Dengeli büyüme” durumu giderek “dengeli beslenme” için gerekli ihtiyaçlara dayanır.”¹

Elbette yoksul bir ülkenin böylesine kapsamlı bir yatırım progra-mını kendi başına gerçekleştirmesi olanaksızdır. O zaman da geriye dış yardımlara dayanmak kalıyor. P. N Rodenstein-Rodan ve Rag-nar Nurkse’nin ileri sürdükleri görüşlere yakın ve onu tamamlayan, dengeli kalkınma yönünde görüşler J. M. Fleming tarafından da ileri sürülmüştür.² Fleming, azgelişmiş ülkelerde iç pazarın, iç pi-yasaların darlığı yüzünden, kurulacak, üretim birimlerinin optimum ölçeğin altında kalacağını, bunun da hem girişimci, hem de toplum açısından verimsiz sonuçlar doğuracağını söylüyor. Aynı şekilde, bir tek sanayi dalında değil de, birçok dalda birden yatırımlar gerçek-leştirildiği durumda, kümülatif sonuçlar ortaya çıkararak, sektörle-rin karşılıklı olarak birbirlerini beslemelerine olanak verir. Herhangi bir sektörde bir gelişme sağlandığında, bu, o sektörde reel gelirleri artırarak, öteki sektörlerdeki gelişmeyi de özendirir. J. M. Fleming, kendinden önceki teorisyenlerden farklı olarak ve onlar tarafından dikkate alınmayan, dikey dışsal ekonomiler üzerinde de duruyor.

“Bununla birlikte, dışsal ekonomilerin talep eder durumda olan sanayilerden arz eden durumdaki sanayiye, özellikle de aracı du-rumdaki sanayiye, özellikle de aracı durumdakinden talep eder du-rumdakine dikey biçimde yayılma olasılığının çok daha fazla oldu-ğu, aynı üretim “dalında” üretimin değişik aşamalarında yer alan sanayiler arasındaki olumlu etkileşimin değişik sanayilerde görü-

1 Age, s. 257.

2 “External Economies and the Doctrine of balanced Growth”, *The Economic Journal*, Haziran 1955.

lenden, yatay dışsal ekonomilerden daha fazla olduğuna”¹ dikkati çekiyor. Bilindiği gibi, Rodenstein-Rodan, yatay tamamlayıcılıklar ve onun yarattığı olumlu etkiler üzerinde durmuştu.

Dengeli kalkınma teorisi veya “Büyük İtiş” teorisi çerçevesindeki teorisyenler, kimi sorunlar üzerine oldukça değişik görüşlere sahip olsalar da, vurgu düzeyleri farklı olsa da, tarıma dayalı değil, sanayiye dayalı, verili mukayeseli üstünlükler teorisine ve uzmanlaşmaya uyum sağlama yerine, o yapıyı dönüştürmek gerektiği, piyasa mekanizmasının işleyişinden çok, planlamanın gerekliliği, üzerinde durmuşlardır.

Fakat asıl üzerinde durdukları sorun, sermaye birikimi sorunu- du ve sermaye birikiminde belirleyici olan da yatırımlardı. Bu görüş Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan, kalkınma sorunlarına ilişkin bir raporda da dile getirilmiştir: Söz konusu raporun yazarlarından biri olan W. A. Lewis şunlar yazıyor: “Ekonomik kalkınma teorisinde temel sorun, nasıl olup da daha önce ulusal gelirinin % 4-5’ini veya daha fazlasını tasarruf edip, yatıran bir topluluğun, ulusal gelirinin % 12 veya % 15’ini gönüllü tasarruf eder hale geliş sürecini anlamaktır.”²

Öte yandan az gelişmiş ülkelerde geniş bir geleneksel sektör mevcuttur. Bu sektördeki emeğin bir kısmını tarımsal üretimin gerilemesine neden olmadan, minimum düzeyde ücretlerle sanayi sektörüne çekmek ve yabancı sermayenin katkısıyla sanayileşme sürecini başlatmak ve sürdürmek mümkündür.

2.4.2. Harrod-Domar Modeli: Yatırımlar Büyümenin Motorudur

1950’li ve 1960’lı yıllarda kalkınma iktisadı, Harrod-Domar Modeli’nden etkilenmişti. O dönemin kalkınma politikalarının oluş-

1 Age, ss. 290-291.

2 “Economic Developraent with Unlimited Supplies of Labour”, The Manchester School of Economic and Social Studies, XXII/2, Mayıs 1954.

turulmasında ve kalkınma planlarının hazırlanmasında söz konusu modelden hareket edilmiştir.¹ Bu basit modele göre, bir ekonominin büyümesi yatırımların miktarına, yatırımların miktarı da tasarrufların düzeyine bağlıdır. Başka bir ifade ile, yatırımların düzeyi ile tasarruflar arasında doğru yönde ve sıkı bir ilişki mevcuttur. Son analizde büyüme de kalkınmayla özdeş sayıldığına göre, bir ülkenin kalkınması, doğrudan o ülkenin yatırım yapabilme yeteneğine bağlıdır.

O halde uzun dönemli amaca ulaşmak için, ilk sorun ne kadar yatırım yapılacağıyla ilgilidir. Ne kadar yatırım yapılacağı, bunun ne kadar tasarrufla gerçekleşeceği sorunuyla, yani optimal tasarruf düzeyiyle ilgilidir. İkinci sorun, yatırımların hangi alanlar veya sektörler arasında nasıl dağıtılacağıyla ilgilidir. Üçüncü sorun da, hangi teknolojilerin kullanılacağıyla, başka türlü söylenirse, teknoloji seçimiyle ilgilidir. Söz konusu modelin geri planında da mukayeseli yöntem bulunmaktadır. Sanayileşmiş ülkelerin dününe ve bugününe gönderme yapmaktadır.

Basit model esas itibariyle kalkınma sorununu, yatırım için kaynak ayırmaya ve ayrılan kaynağın büyüklüğüne indirgemektedir. Bu bakımdan da ekonomik büyüme ve kalkınma, teknik bir sorun, bir sosyal mühendislik olarak algılanmaktadır.

Harrod-Domar modeli bir bakıma Keynes'in tezlerini bir adım öteye taşımaktadır. Bilindiği gibi Keynes, yatırımları ele alırken, yatırımların kapasite artırıcı etkisi üzerinde durmamıştı. Oysa, Harrod-Domar modeli, gerçekleştirilen bir yatırımın sadece gelir, dolayısıyla talep etkisi yaratmadığını, aynı zamanda kapasitede yaratarak mevcut üretim kapasitesini artırıcı etki yaptığı üzerinde de durmaktadır. Bu modele göre, bir ekonomide büyüme, ortalama tasarruf ile sermayenin hasıla katsayısı arasındaki ilişkiye bağlıdır.

Söz konusu model basite indirgenip şematize edildiğinde şöyle formüle edilebilir: Eğer bir ülke %5'lik bir büyüme hızı amaçlıyorsa

1 1960 Sonrasında Türkiye'deki kalkınma planlarının hazırlanmasında söz konusu model esas alınmıştır.

ve sermaye hasıla katsayısı da ortalama 3/1 ise, bunun gerçekleştirilmesi için, net yatırım oranı GSMH'nin %15'i olması gerekir. Başka türlü ifade etmek istersek, $dy = 1/k \times I$ 'dır. Bu eşitlikte dy = reel gelirlerdeki artış hızını veya aynı şey demek olan büyüme hızını, k = sermaye hasıla katsayısını, I 'da GSMH'den yatırımlara ayrılan payı göstermektedir. Sermaye hasıla katsayısının 3/1 olduğu durumda, % 5'lik bir büyüme hızı amaçlanıyorsa, ve iç tasarruflar da bu oranın altında kalıyorsa, o zaman aradaki fark dış yardımlarla, dışardan sağlanan kredilerle, yabancı sermayenin katkısıyla kapatılabilir. Süreç ilerleyip ekonomi geliştikçe, belirli bir eşige ulaşılnca, iç tasarruflar gerekli düzeye ulaşacak ve dış yardım ihtiyacı ortadan kalkacaktır.

“Modern büyüme teorisinin özü; yatırımın kapasite yaratıcı etkisidir. Bir başka deyişle ekonomiler ancak üretim güçleri arttıkça büyür ve gelişirler. Bunu sağlayan ise “yatırım”dır. Yatırımın kapasite yaratıcı etkisi göz önüne alındığı zaman, aranıp bulunması gereken husus; ekonominin tam istihdam milli gelir seviyesini devam ettirebilmek için yatırımların her yıl ne ölçüde artırılması gerektiğidir.”¹

Elbette modelin en büyük zaafı, büyüme, dolayısıyla kalkınma sorununu teknik mekanik bir sorun olarak ele alarak, karmaşık bir toplumsal değişim sürecini hafife almasıdır. Öte yandan bir ekonomide tasarruf meyli olsun, sermayenin verimliliği olsun, kolaylıkla hesaplanabilecek şeyler değildir. Aynı şekilde, farklı gelişim düzeylerindeki sektörlerden oluşan bir ekonomide, ekonominin bütününe yönelik tek bir sermaye hasıla katsayısı düşünmek gerçeğe uygun düşmemektedir. Bütün bunların dışında model, büyüme sorununu sadece sermayeye dayandırmakta, öteki üretim unsurlarını tahlile dahil etmemektedir.

Bütün sorun, hedeflenen büyüme oranına ulaşmak için, gerekli kaynağı bulmaya indirgenmektedir. Bir kere azgelişmiş ülkeler için teknoloji bir “seçim sorunu” olmaktan çok, veri olan bir durumdur,

1 Vural Savaş, Kalkınma Ekonomisi, Beta, İstanbul, 1986.

ikincisi, belirli bir dönemin sonunda iç tasarrufların dış yardımları gereksiz kılacağına dair tezler inandırıcı olmaktan uzaktır. Yaşanan süreç tarafından da yalanlanmıştır. Bir kere dış kaynağa dayalı büyüme, dış yardımların gerekliliğini kanıtlamanın bir aracı olurken, iç tasarrufların dış yardımlardan bağımsız olduğu varsayılıyordu. Oysa gerçek yaşamda durumun farklı olduğu görülmüştür. Başlangıçta iç tasarruf açığını kapatmak üzere, gerekli ve zorunlu sayılan ve ekonomik büyümenin belirli bir aşamasında gereksiz hale geleceği varsayılan dış yardımlar, iç tasarrufları artırıcı etki yapmak bir yana, iç tasarruf oranının yükselmesini engellenmiştir. Tam tersine dış yardımlar, az gelişmiş ülkelerin sanayileşmiş ülkelere bağımlılık katsayısını daha da büyütmüş, söz konusu ülkeleri dış yardımsız yaşayamaz duruma getirmiştir.

Gıda yardımı olarak gıda açığını “kapatan” bir ülkenin genellikle belirli bir eşikten sonra, gıda maddeleri bakımından kendi kendine yeterli hale geleceği varsayılır. Bugüne kadar yaşanan süreçler böyle bir kabulün de gerçekçi olmaktan uzak olduğunu ortaya koymaktadır.

Kalkınma iktisadı çerçevesinde geliştirilen görüşler, teoriler esas itibarıyla gerek her bir az gelişmiş ülkenin ekonomik yapısını, gerekse de uluslararası ilişkiler ortamını veri olarak almakta ve sorunu karmaşıklığı içinde kavramanın gerisinde kalmaktadır. Rostow da iç tasarrufların yeterli düzeye çıkmasıyla gerçek anlamda bir iktisadi büyüme sürecine gireceğini ileri sürmüştü.

2.4.3. Rostow: *İktisadi Büyümenin Aşamaları*

Rostow’un *İktisadi Gelişmenin Aşamaları* adlı eseri¹ modernleşme problematiğinin iktisat disiplinine, oradan da kalkınma iktisadına sokulması anlamına geliyor. “Bütün toplumları ekonomik ba-

1 *The Stages Of Economic Growth*, Cambridge University Press, 1960. Türkçe Çevirisi: Erol Güngör, *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*, Kalem Yay, İstanbul, 1980.

kımdan şu beş kategori içine sokabiliriz: Geleneksel toplum, kalkış öncesi toplum, kalkış toplumu, ekonomik olgunluk aşamasındaki toplum ve kitle tüketim çağı toplumu.”¹

Bir kere Rostow’un tezi tüm toplumların zorunlu olarak aynı aşamalardan geçeceği, bunun kaçınılmaz olduğu görüşünü içeriyor.

“Şu halde tarihi açıdan geleneksel toplum dediğimizde, bütün Newton Öncesi dünyayı kastediyoruz.”² Newton öncesinin büyük uygarlıkları bu şemanın neresine yerleştirilecek? Mısır, Eski Yunan, Çin, Hindistan vb. gibi uygarlıklar bu şemanın neresinde yer alabilir? Buradan çıkan sonuç, bugün az gelişmiş denilen toplumların sanayileşmiş Batılı toplumlarının geçmişi taklit etmelerinin kaçınılmaz olduğu, başkaca bir seçeneğin bulunmadığıdır.

Newton öncesi bazı Batı toplumlarının durumuyla bugünün, kapitalizmin etkisi altına girmiş, kapitalizm tarafından sürekli şartlandırılıp, biçimlendirilen (biçimsizleştirilen) ülkeler ve toplumlar nasıl karşılaştırılabilir? Eğer az gelişmişlik kapitalist yayılmanın sonucu olmuş bir olgu sayılıyorsa!

“Bununla birlikte, tarihte hazırlık şartlarının daha çok cemiyet içinden gelen kuvvetlerle değil de, daha ileri cemiyetlerin yaptığı dış etkilerle meydana geldiğini görüyoruz.”³ Buradan çıkan sonuç da açıkça ifade edilmese de dünyanın geri kalanının sorunlarının olsa olsa sanayileşmiş kapitalist ülkelerin “tesiriyle” çözülebileceğidir.”

Fakat Rostow’un şemasında kritik ve belirleyici olan aşama, kalkış (take-off) aşamasıdır. “Bu aşama düzgün ve sürekli bir gelişmenin önündeki engellerin ve direnmelerin bütünüyle ortadan kalktığı bir aşamadır. Ekonomik gelişmeyi sağlayan kuvvetler bu aşamada gelişir ve topluma egemen olur. Bu aşamada ilerleme normal bir yola girmiştir.”⁴ İşte bu aşamada, uydunun yörüngeye yerleştirildiği

1 Age, s. 5.

2 Erol Güngör Çevirisi, age, s. 20.

3 Age, s. 21.

4 İbidem, s. 23.

aşamada sorun ABD'nin (ve Batı'nın) yardıma koşması, yoksul ülkelerin kaynak açığının giderilmesidir...

Eğer Rostow gerçekten azgelişmişliğin aşılması sorunuyla ilgili olsaydı, o zaman “yoksul ülkeler”e hedef olarak bugünün sanayileşmiş ülkelerinin “geçmiş”ini göstermezdi. Aslında Rostow kapitalist dünya sistemi içinde kalarak, tüm ülkelerin bugünün sanayileşmiş, kitle tüketimi çağındaki ülkelere benzeyeceklerini, benzemeleri gerektiğini söylüyor.

Rostow'un asıl amacı azgelişmişlik sorununa açıklık getirmekten çok, Marx'ın toplumların evrimine ilişkin tezlerini çürütmektir. Zaten “İktisadi Büyümenin Aşamaları”nın alt başlığı “Antikomünist Bir Manifesto”dur. Böylece Rostow soğuk savaş ortamında Batı burjuvazisine ideolojik destek sağlamak ve dönemin ABD başkanı J. F. Kennedy tarafından geliştirilen “yardım programı”nın gerekliliğini kanıtlamaktır. Yörüngeye yerleştirilme aşamasındaki uyduları harekete geçirmek için gerekli olanın ne olduğunu göstermektedir. Bütün sorun, “Üretim yatırımlarının hızında milli gelirin (yahut safi milli hasılasının) % 5 veya daha azından % 10'unu veya daha fazlasını kapsayacak şekilde bir yükselmenin gerçekleşmesidir.”

Rostow her ne kadar yatırımların finansmanının iç tasarruflara dayandırılmasının esas olduğunu söylüyorsa da, Batı yardımını dolaylı olarak meşrulaştırdığı söylenebilir. Fakat Rostow'un şemasının asıl tutarsızlığı, tüm toplumların zorunlu olarak aynı tarihsel aşamalardan geçmeleri gerektiğine ilişkin olanıdır. Bu yüzden de, geliştirdiği tezler azgelişmişlik sorununun anlaşılmasına değil, anlaşılmasına daha çok katkıda bulunmuştur. Bir kere bugünün azgelişmiş ülkeleriyle, kapitalizm öncesi dönemin geleneksel toplumları arasında özdeşlik aramak yanlıştır. Bugünün gelişmiş ülkeleri tarihlerinin hiçbir döneminde azgelişmiş olmadılar.

2.4.4. *Latin Amerika Kökenli Yapısalcı' Tezler*

1950'li yıllar kalkınmaya ilişkin iyimser beklentilerin geçerli olduğu yıllardı. Genel kanı, sihirli kalkış (take-off) noktasına ulaşıldığında, modernleşmenin, kalkınmanın, Batı gibi olmanın, Batı'nın zenginliğine ortak olmanın mümkün olacağı yönündeydi. Böyle bir iyimserlik, kalkınmanın (veya modernleşmenin) doğrusal bir olgu olarak algılanmasından ileri geliyordu. “Gelişmişler”le “gelişmemişler” arasındaki ilişkinin dikkate alınmamasından kaynaklanıyordu. Azgelişmişliğin “gelişme”nin bir sonucu olduğu, bir “ürün”ü olduğu, madalyonun iki yüzünden biri olduğu gerçeğinin dikkate alınmaması veya bilinçli olarak dışlanması kaynaklanıyordu.

Bu durum bir taraftan azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarıyla ilgili olanların Batılı olmalarından, azgelişmiş ülkelerdeki “sosyal bilimcilerin” de Batı da üretilen ideolojik içerikli, Avrupa merkezli tezleri “tüketime hazır bir mal” gibi görmelerinden, bunları “mutlak hakikatlermiş” gibi algılamalarından, kendi realiteleri dışında üretilmiş tezlere asla eleştirel yaklaşabilme basiretini gösterememelerinden kaynaklanıyordu. Aslında bağımlılık çok yönlüydü ve bilimsel, entelektüel, estetik vb. tüm alanları kapsıyordu. Yazık ki; bugün de bu olumsuz durum devam etmektedir. Ve bugünkü haliyle “bilim” daha özel olarak sosyal bilim, genel kanının aksine sorunların anlaşılmasından çok, anlaşılmamasına hizmet etmektedir. Dolayısıyla sorunların çözümünün önünde büyük bir engel olarak durmaktadır. Bugün de sanayileşmiş ülkelerden “ithal edilen teoriler”, hiçbir ciddi eleştiri süzgecinden geçirilmeden “mutlak hakikatler” olarak algılanmaya devam ediyor. Bilimsel, entelektüel, estetik alandaki bağımlılık, eleştirel düşüncüyü, yaratıcılığı dumura uğrattıyor. Azgelişmiş ülkelerde geçerli bilimsel entelektüel bağımlılık, bu ülkelerde orijinal eserlerin, düşüncelerin ve ürünlerin ortaya çıkmasını olumsuz yönde etkilemeye devam ediyor.

1 Yapısalcılık Latin Amerika Kökenli “Structuralisme”in Türkçeleştirilmesidir.

Latin Amerika ülkeleri iktisatçılarının ve sosyal bilimcilerinin bu bağımlılığın bilincine varmaları ithal doktrinlere kuşkuyla bakmaları ve “taklitçi” zihniyetten görece uzaklaşmalarının elbette nedenleri vardı. 1948-1979 yılları arasında ABD Orta Amerika ülkelerine 14 kez müdahalede bulunmuştu. Peşi sıra gelen bu saldırılar karşısında, “kötülüğün”, “geriliğin”, sadece kendilerinden kaynaklanmadığı, biraz da etrafa bakmak gerektiğine dair bir bilincin ortaya çıkmasına neden oldu. Öte yandan 1929 krizi Latin Amerika ülkelerini derinden sarsmıştı. Bu büyük sarsıntı, ithal ikameci sanayileşmenin az gelişmişlikten kurtulmak için etkin bir strateji olabileceğine dair beklentiler ortaya çıkarmıştı.

Latin Amerika Ekonomik Komisyonu’nun (ECLA-1948) oluşturulması ve merkezi Şili’nin başkenti Santiago’da olan BM’ye bağlı bir komisyonun özgün bir az gelişmişlik tahliline yönelmesi, geleneksel yaklaşımlardan kısmi bir kopuşa neden oldu. Bu süreçte önde gelen teorisyenlerden ECLA’nın direktörü de olan Arjantinli Raul Prebisch’in önemli bir katkısı olmuştur. Prebisch¹ Latin Amerika’nın geri kalmışlığının nedeninin Latin Amerika dışında aranması gerektiğini, asıl geriliğe neden olanın uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmada yattığını, asıl sorumlunun uluslararası planda geçerli serbest ticaret olduğunu ileri sürmüştü.

Prebisch’e göre, Latin Amerika’nın hammadde ihracatını sürdürmesi demek, dünya ekonomisinin “çevresinde” (periferisinde) işgal ettiği yeri koruyup pekiştirmesi demekti. Yapısalcı tezlerin üzerinde durduğu önemli bir sorun da, gelişme ve az gelişmenin, kalkınma ve kalkınmamanın aynı sürecin sonucunda ortaya çıktığı, merkezle çevre arasındaki farklılığın uluslararası ticaret tarafından üretildiği, yeniden üretildiği idi. Dolayısıyla, Latin Amerika ülkeleri “hammadde ihracına yönelik” dışadönük yapıyı kırmadıkça ve

1 Bkz. *The Economic Development of Latin America and its principal problems*, N. Y. United Nations 1950. Prebisch 1960’lı yıllarda da UNCTAD’ın genel sekreteri olmuştur.

çevre-merkez ilişkilerinin ortaya çıkardığı olumsuzluğu aşmadıkça, kalkınma sorununu çözemez... Yapısalcı tezlere göre, içinde bulunulan durum sanayi devrimiyle başlamıştı. Teknolojik gelişme ve bu gelişmenin ürünleri dünya ölçeğinde eşitsiz bir biçimde dağılmıştır. Verimlilikte büyük artışlar olurken, bu artıştan herkes eşit yararlanmamış, teknik ilerlemenin ürünlerine sanayileşmiş ülkeler sahip olmuşlar ve teknolojik ilerlemeyi içselleştirip, tekellerine almışlardır. Sanayileşmiş ülkelerde içsel bütünlüğü olan bir ekonomik yapı ortaya çıktığı halde, benzer bir oluşum çevrede (azgelişmiş ülkelerde) gerçekleşmemiştir. Tam tersine, bu ülkeler yeni teknolojileri üretip ekonominin bütününe yaymak yerine, sanayileşmiş ülkelere teknoloji ithal etmişler ve bu ithal teknolojiyi de ihraç amacıyla hammadde üreten sektörün hizmetine sunmuşlardır.

Böyle bir sürecin sonucunda iç bütünlüğü olmayan (disarticulated) ikili yapıların söz konusu olduğu bir ekonomi ortaya çıkmıştır. Teknoloji ithal eden, sermaye mallarını üretemeyen bir ülkenin, bir ekonominin iç bütünlüğe ve tutarlılığa sahip olması olanaksızdır. Öte yandan, modern teknolojinin kullanıldığı sektörle, geleneksel teknolojinin kullanıldığı iki ayrı “alanın” bulunması da ikili (düalist) bir ekonomik yapı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, verimlilik bakımından aralarında büyük farklar bulunan iki sektör söz konusudur. Geniş bir geleneksel sektörün varlığı, bu sektörde yaygın bir işgücü fazlasını barındırmakta, bu işgücü fazlası modern sektörde çalışan işçiler üzerinde bir “baskı unsuru” oluşturarak ücretlerin yükselmesini engellemekte, sonuç olarak söz konusu ülke teknik ilerlemenin nimetlerinden yararlanamamakta, verimlilik artışının sağlandığı ihracat sektöründeki gelişmenin meyveleri sanayileşmiş ülkelere transfer edilmektedir.

Prebisch’e göre teorik olarak teknik ilerlemenin neden olduğu verimlilik artışı, ya teknik ilerlemenin gerçekleştiği ülkede mal fiyatlarında düşürücü bir etki yapar. Bu durumda bu ilerlemeden, verimlilik artışından tüketiciler yararlanır. Ya da üretim faktörlerine yapılan ödemeler (ücretler veya kârlar) yükselir. Veya bu ikisinin

bir bileşimi ortaya çıkar. Sanayileşmiş ülkelerde güçlü işçi örgütlerinin varlığı ve sermayenin oligopolcü niteliği ya fiyatların düşmesini önler ya da düşüş verimlilik artışının altında kalır. Dolayısıyla merkezde teknik gelişmenin meyvelerinden işçiler ve patronlar yararlanıyor.

Buna karşılık, çevrede (azgelişmiş ülkelerde) bir taraftan işçi örgütlerinin cılızlığı, diğer taraftan hammadde ihracatçısı ülkelerin aralarındaki rekabet, aynı şeyin gerçekleşmesini engellemektedir. Sonuçta sanayileşmiş ülkeler teknik gelişmenin sadece içindeki sonuçlarından değil, dışardaki sonuçlarından da çıkar sağlamaktadırlar.

Uluslararası ekonomik ilişkilerin ortaya çıkardığı bu olumsuzluğu aşmak için de, hammadde ihracatına vergi konmasını, sanayi çıkışlı tüketim malları ithalatının zorlaştırılmasını, böylece kaynakların ihracat sektöründen sanayiye kaydırılmasını, işçi örgütlerinin, özellikle de ihracat sektöründe sendikaların güçlendirilmesini, dünya pazarında hammadde fiyatlarının anlaşmalarla ve ortak bir tavır benimsenerek korunmasını da önermiştir. Elbette asıl çözüm sanayileşmededir... Böylece, ticaret hadlerinin sürekli hammadde ihraç eden ülkeler aleyhine olarak bozulması, sadece azgelişmişlik ve gelişmişlik ayrımını sürdürmekle kalmamakta, aynı zamanda onu derinleştirmektedir.

Uluslararası ekonomik ve ticari ilişkiler ortamının ürettiği ve yeniden ürettiği bu durumu aşmak için yapısalcı teori, açıkça kalkınmacı (Desarrolismo) bir retorik geliştirdi. Cardoso'ya¹ göre kalkınmacı retorik, devleti ekonomik, toplumsal ve politik değişimin odağına yerleştiriyor ve ona stratejik bir misyon yüklüyordu.

Kalkınma stratejisi olarak CEPAL tarafından geliştirilen yapısalcı tezler, ithal ikameci bir sanayileşmeyi, planlamayı, devlet müdahalesini, nihayet bölgesel bütünleşmeyi öngörüyordu. Yapısalcı (CEPAL'ci) tezlerde devlet müdahalesi Keynesci yaklaşımda öngörülen-

1 F. H. Cardoso, The originality of a copy: CEPAL and the idea of development. *CEPAL Review*, Second half of 1977.

den çok daha kapsamlıdır. Zira, sorun sadece tam istihdamı sağlamak bu amaçla da üretimi artırmak değildi. Aynı şekilde, gelir dağılımı dengesizliğini törpülemekle de sınırlı değildir. Devlet müdahalesi doğrudan doğruya sanayileşmeyi, dolayısıyla da ekonominin yeniden yapılanmasını hedeflemektedir. Başka ifade ile, neyin nasıl üretilmesiyle ilgili olarak devlete merkezi bir işlev yüklemektedir.

İktisadi düşünce geleneğindeki ekonomik ulusçuluğu çağrıştıran yapısalcı tezler, eskiden ithal yoluyla sağlanan bazı tüketim mallarının ülkede (içerde) üretimini öngördüğü sürece, en azından başlangıçta, devletin, korumacı ve düzenleyici bir rol oynamasını gerekli kılıyordu. Bu stratejinin başlangıçta kısmi bir başarı sağlamakla birlikte, neden ve nasıl iflas ettiğini bu kitabın üçüncü bölümünde tartışacağız.

İthal ikameci bir sanayileşmenin, ekonomiyi krizden daha az yara alır duruma getireceğini; verimliliği, geliri ve bu arada istihdamı artıracığını, düşük ücretlerin varlık nedenini ortadan kaldıracığını, ticaret hadlerinin daha çok bozulmasını engelliyeceğini ileri sürmüşlerdi. Yapısalcı tezler, sanayileşme sorununa yaklaşımları bakımından da neoklasik gelenekten kopmuş durumdadırlar. Aslında yaşanan süreçler yukardaki beklentilerin tersi sonuçlar doğurdu.

Yapısalcı tezlerin bir başka orijinalliği de, Latin Amerika'daki enflasyonun nedenleriyle ilgili tartışmadaki katkısıdır. Bilindiği gibi, monetaristler enflasyonu parasal bir olgu olarak görürler ve enflasyonu aşırı paranın neden olduğu aşırı satın alma gücüyle açıklarlar. Talep fazlalığı demek, çok fazla parayla çok az mal satın almak demektir. Oysa yapısalcı tezlere göre, enflasyonun nedeni yapısal uyumsuzluklardan, ekonomik yapıdaki tikanıklardan veya yeterli "esnekliklerin" bulunmayışındandır. Onlara göre, kalkınmanın önündeki asıl engelin aşılması, sosyoekonomik ve politik reformların yapılmasına bağlıdır. Ancak içedönük, kendi kendine yeterliliği hedefleyen bir kalkınma stratejisiyle sağlıklı bir ekonomik yapı oluşturulabilir.

Dolayısıyla, enflasyonla mücadele, kalkınma sorunundan bağımsız değildir kalkınmanın ve enflasyonla mücadeleye önceliği vardır. Bilindiği gibi, monetaristler dışadönük bir kalkınma stratejisi öneriyorlar ve uluslararası pazarın istemlerine uyum sağlamayı esas alıyorlar. Yapısalcılara göre fiyat istikrarı kalkınmanın bir aracı olmalıdır. Parasal cıarsa fiyat istikrarını bir başına bir amaç olarak görürler.

Yapısalcılara göre, enflasyon toplumsal politik gerilimlerden, gelirin paylaşılmasıyla ilgili mücadeleden, sektörler arası uyumsuzluklardan, dengesizliklerden ve kalkınma sürecinin ortaya çıkardığı beklentilerden kaynaklanmaktadır. Oysa monetaristler asıl enflasyonist sürecin büyümenin önündeki başlıca engel olduğunu ileri sürüyorlar.

Yapısalcı tezlerin geliştirdiği görüşler ve bu görüşler doğrultusunda oluşturulan programlar, Latin Amerika'daki iktidarlar tarafından tahmin edilebileceği gibi, "sıcak" karşılanmamıştır. Bu durum önerilerin ve programların içeriği ve üslubu üzerinde "etkili" olmuştur. Bu yüzden başta toprak reformu olmak üzere, yapısal dönüşüm önerileri "radikal formülasyonlarıyla" sunulmamıştır.

Buna rağmen yapısalcı tezlerin içerdiği sanayileşme, öncelikli bir amaç olarak görülmüş, üstelik sanayileşmenin gerekliliği düşüncesi, Latin Amerika dışında da öncelikli bir amaç olarak algılanmış ve sanayileşmiş ülkelerin tarihsel "başarılarının" taklit edilebileceğine dair iyimser beklentiler yaygınlaşmıştır.

Brezilyalı ünlü teorisyen Celso Furtado, başlangıçtaki iyimserliği şöyle dile getiriyordu: "Artık bugün Brezilya ekonomisi kendi öz dinamik unsuru olan iç pazara dayalı sanayi yatırımlarına güvenebilir duruma gelmiştir. Büyüme hızla iki boyutlu hale geliyor. Her yeni ileri atılım pazarın daha çok çeşitlenmesi anlamına geliyor. Daha çok kaynak yatırıma yöneliyor, iç pazarın genişlemesi hızlanıyor ve bu genişlemenin yarattığı ivme süreklilik kazanıyor."¹

1 A. O. Hirschman, "Political Economy of Import Substitution Industrialization", "The Quarterly Journal of Economics", LXXVIII, 1968.

CEPAL çerçevesinde geliştirilen görüşler konvansiyonel iktisat geleneğinden görece bağımsız, yer yer de ona bir tepki olarak ortaya çıkmakla birlikte, modernleşmeci paradigmanın dışına çıkabilmiş değildi. Yapısal sorunlara yapılan vurguya rağmen, son tahlilde sorun teknik bir sorun olarak ele alınıyordu. Daha önce değindiğimiz gibi, CEPAL çevresi de yatırımlara, sermaye birikimine merkezi bir işlev yüklüyordu. Ayrıca, *Laissez-faire* kadar, merkezi planlamaya da karşıydılar. Pazar ekonomisi esas alınıyor, sadece devlet denetimi öngörülüyordu. Bu yüzden de hem neoliberaler cephesinin, hem de radikal çevrelerin eleştirisine hedef olmaları kaçınılmazdı.

2.5. Neomarksist veya Bağımlılık Teorileri

Marx saf (pür) kapitalizmin tahlilini yapmıştır ve soruna sosyalizmin kurulması perspektifinden yaklaşmıştır. Dolayısıyla asıl ilgi alanı kapitalizmin merkezidir. Sömürgelere ve Avrupa dışı sosyal formasyonlara ilişkin yazdıkları sistematik bir bütünlük oluşturmaz. Gündelik ortaya çıkan özel durumlarla ilgili, İrlanda, Hindistan, Çin vb. hakkında yazdıkları az gelişmişlik teorisine temel oluşturacak durumda değildi.¹ Zaten henüz oluşum halinde bir süreç söz konusuydu.

Marx (ve Engels) kapitalist yayılmayı ve sömürgeciliği olumlu ve arzulanır bir şey olarak görüyorlardı. Böyle bir yayılma ve genişlemenin dünyanın geri kalan bölgelerindeki prekapitalist sosyoekonomik ve kültürel yapıları tasfiye edeceği, kapitalist ilişkileri yaygınlaştıracığı, dünyayı homojenleştireceği, sonuç olarak da sosyalizme geçişin maddi koşullarının oluşacağı düşüncesine dayanıyordu.

Aynı şekilde sömürgelerdeki ulusal bağımsızlık hareketlerini de ihtiyatla karşılamışlardır. Böyle bir yaklaşımın gerekçesi, söz konusu ülkelerde bir ulus-devlet oluşturmaya olanak verecek bir eko-

1 Bkz. Marx-Engels, *On Colonialisme*, Progress Publisher, Moskova, 1976; D. Torr, *Marx on China*, Lavvrence and Wishart, Londra, 1951.

nomik temelin henüz oluşmamış olmasıdır. Dolayısıyla böylesi bir ortamda etnik temele dayalı milliyetçi hareketlerin gerici güçlerin önderliğinde yürütülebileceğini, kapitalist genişlemenin gerici güçlerin iktidara gelmesiyle sekteye uğrayacağını vb. düşünüyorlardı.

Benzer kaygılarla sömürgelerdeki ulusal bağımsızlık hareketlerine hem Marx hem de Engels karşı çıkmıştır. F. Engels, 1850’li yıllarda ABD’nin Meksika’yı istilasını ve Kaliforniya’nın ilhakını desteklemişti. Aynı şekilde Bedevilerin Fransa’ya karşı yürüttükleri mücadeleyi “umutsuz” olarak nitelendirmiştir. Marx da Çin’deki Taiping ayaklanması ve Hindistan’daki Sepoy isyanı dolayısıyla benzer bir tavır ortaya koymuştur.

Böyle bir tavrın gerisindeki düşünce, sömürgecilik yoluyla da olsa, kapitalist yayılma olumlu bir şeydir. Avrupa kapitalizmi Asya üretim tarzının durağanlığını tasfiye edip, Avrupa türü bir kapitalist gelişmenin yolunu açacaktır. Dikkat edilirse, Marx ve Engels’in görüşü XIX. yüzyılda geçerli evrim düşüncesinden özde farklı değildir. Dünya ölçeğinde homojenleşme sağlayacak böyle bir süreç, sosyalizme giden yolu kısaltacaktır. Bir bakıma Marx, “Asya Üretim Tarzı”na ilişkin gözlem ve değerlendirmelerinden hareketle, sömürgeciliği meşrulaştırmıştır.

Marx ve Engels yukarda kısaca değindiğimiz gerekçelerle kapitalist yayılmacılığı ve sömürgeciliği genel olarak olumlu bir şey olarak görmüşlerdi, ama sömürgeleştirilen halkların çektikleri acıyı ve uğradıkları yıkımları da (sübjektif planda) görmemezlikten gelmemişlerdi.

Marx Taiping ayaklanması ve Sepoy isyanıyla ilgilendiğinde, bunu ulusal bağımsızlık hareketi açısından değil, sömürgeyi elde tutmak ve sömürgecilik statüsünü sürdürmek isteyen İngiltere’nin daha çok harcama yapmaya zorlanacağı, bunun da mali bir krize yol açacağı, kapitalizmin genel krizinin derinleşeceği, sonuç olarak da İngiltere’de sosyalist devrim için koşulların oluşacağını düşünüyordu.

Niyet ne olursa olsun, klasik Marksist düşüncenin sorunlara Avrupa'dan baktığı, bu yüzden de Avrupa merkezli izler taşıdığı söylenebilir. Zaten bugün azgelişmiş olarak adlandırılan ülkeler hiçbir zaman özel ilgi alanı haline de gelmemişti. Benzer bir durum aşağı yukarı Marx ve Engels'in sürdürücüleri (Kautsky, Lenin, Troçki, Luxemburg, Hilferding, Buharın vb.) için de geçerlidir. Dolayısıyla 1900'lu yılların ilk iki on yılında geliştirilen emperyalizm teorileri de, soruna sanayileşmiş kapitalist ülkeler ve sosyalist devrim perspektifinden yaklaşmışlardır. Bu teorisyenlerin eserlerinde azgelişmiş ülkelerin sorunları, azgelişmişlikten çıkışla ilgili kaygılar, hiçbir zaman merkezi bir önem taşımamıştır. Azgelişmiş ülkeler bir başına özel ilgi odağı haline gelmemiştir.

İşte 1950'li yılların sonlarından başlayarak geliştirilen ve Marksist geleneğe dayanan teorilere neomarksist denmesinin nedeni burada yatmaktadır. Bu teoriler, tahlillerinin odağına azgelişmiş ülkeleri yerleştirdikleri için, Marksist geleneği sürdürmekle birlikte, giderek onda bir gedik de açmış oluyorlardı. Söz konusu teorik yaklaşımlarda üzgün ve orijinal olan görüşler özetle şunlardı:

Azgelişmiş ülkeler bir başlarına teorik tahlilin odağına yerleştiriliyor, bir başlarına tahlil konusu olmaya, araştırılıp incelenmeye değer oldukları görüşü ön plana çıkıyordu;

İkinci olarak, bu tezler Avrupa merkezci izlerden bütünüyle arınmasalar da, Avrupa merkezcilikten bir "kopuş" söz konusuydu;

Üçüncü, belki de en önemli ayırım noktası, neomarksist tezlerde kapitalist yayılma olumlu ve "ilerici" bir şey olarak görülmüyor.

Dördüncüsü, bu ülkelerin kalkınabilmelerinin koşulu olarak, kapitalizmden kopmaları gerektiğini ileri sürüyorlar.

Bir başka ayırım noktası da, klasik Marksist gelenek, kapitalizmden kurtuluşa yegâne misyonu işçi sınıfına yüklediği

halde, neomarksist tezler, değişik toplumsal sınıf ve tabakaların da devrim sürecinde etkin olabileceğini ileri sürüyor. Nesnel belirleyicilere daha az vurgu yapıyor ve öznel olarak toplumsal sürecin etkilenebileceği, sübjektif faktörün küçümsenmemesi gerektiği düşüncesi üzerinde duruyorlar.

Nihayet, ilk defa az gelişmiş ülkelerin sorunlarına az gelişmiş ülkelerin düşünürleri tarafından ve az gelişmiş ülkelere yaklaşıyor olmasıdır. Elbette sanayileşmiş ülkelerin teorisyenlerinin de bu yeni süreçte önemli katkıları söz konusudur.

Neomarksist yaklaşımları ekseri P. A. Baran'ın *Büyümenin Ekonomisi Politikası*¹ adlı eseriyle başlatmak âdet olmuştur. Bu durum, bilimsel literatürde İngilizce egemenliğinden ileri geliyor. Ekseri İngilizce (veya Batı dilleri) dışı dillerden, özellikle de Üçüncü Dünya'dan kaynaklanan katkılar gereken ilgiyi görmüyor ve hak ettiği ölçüde yaygınlık da kazanmıyor. Bu yüzden biz, hem bir Üçüncü Dünya teorisyenine yapılan haksızlığı "gidermek" hem de ona olan entelektüel borcumuzu ödemek amacıyla, bu altbölüme Perulu Mariategui'nin² görüşlerine kısaca değinerek başlamayı uygun buluyoruz. Elbette burada tüm katkılara yer verilmeyecek, yer verildiğinde de derinlemesine ve detaylı tahliller söz konusu olmayacak.

Jose Carlos Mariategui, neoklasik ve modernleşmeci görüşlere karşı çıkarak, (1920'li ve 1930'lu yıllarda) Peru'nun içinde bulunduğu durumun, kapitalist yayılmanın ve kapitalist sermaye birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıktığını, az gelişmiş ülkelerin özgün niteliklere sahip olduklarını, neo-klasik ve modernleşmeci teorilerin bu durumu dikkate almadığını, dolayısıyla bu teorilere dayalı politikalarla az gelişmiş ülkelerin sorunlarının çözülmeceğini, tam tersine daha da ağırlaşacağını, kapitalist dünya sistemi

1 *The Political Economy of Growth*, New York ve Londra Monthly Review Press, 1957.

2 J. C. Mariategui, *Seven Interpretive Essays on Peruvian Reality*, Austin, TX. University of Texas Press, 1971.

içinde, kalarak, “reformist” yöntemlerle sorunun çözülemeyeceğini ileri sürmüştü.

Mariátegui, Latin Amerika’da geçerli üretim tarzının feodal veya yarıfeodal olduğunu, Latin Amerika’nın geri kalmışlığından büyük toprak sahipleri sınıfıyla, emperyalizmin sorumlu olduğunu, bu durumdan yegâne çıkış yolunun sanayileşme olduğunu ileri sürmüştür. Aynı şekilde, Latin Amerika’nın kalkınma sürecinin klasik Avrupa modelinden de farklı olduğunu, Latin Amerika’da burjuvazinin Batı Avrupa’dakine benzer ilerici bir rol oynayamayacağını ileri sürmüştür.

Gerçekten, Cristobal Kay’ın¹ yazdığı gibi, Mariátegui Latin Amerikalı ilk neomarksist sayılabilir. Zira, neo-marksistlerin ileri sürdükleri bağımlılık tezlerinin çoğunu daha 1920’li 1930’lu yıllarda formüle etmiş bulunuyordu. Bir kere Mariátegui, ikili yapı (düalist) tezleri reddediyordu. Ona göre, feodal ve kapitalist ilişkiler aynı ekonomik yapının parçalarıdır. Emperyalist sermaye bu ilişkilerin bir parçası haline gelmiştir ve prekapitalist ilişkilerden çıkar sağlamaktadır.

Öte yandan, Mariátegui’ye göre Peru’da ulusal bir kapitalist gelişme mümkün değildir. Kapitalist gelişme prekapitalist ilişkileri elimine edemez, ortadan kaldıramaz ama tekelci emperyalist sermayenin egemenliğini pekiştirir. Bu yüzden sosyalist devrim için kapitalizmin bütünüyle gelişmesini beklemek yanlıştır. Mariátegui, köylülüğün devrimci potansiyelini küçümsememek gerektiğini söylüyordu. Ona göre kır kesimindeki yerli halk toplulukları sosyalist dönüşümün çekirdeğini oluşturabilir. Bu yüzden, işçilerin, köylülerin ve orta sınıfın bilinçli unsurlarının siyasi ittifakıyla ve proleteryanın partisinin önderliğinde sosyalist bir devrimin mümkün olduğunu ileri sürüyor.

1 “Reflexions on Latin American Contribution to Development Theory”, *Development and Change*, Sage, Londra, Newbury park and New Delhi, XXII, s. 36, 1991.

2.5.1. Paul Baran: Ekonomik Azgelişmişliğin Nedeni

Baran’a göre; Batı Avrupa’da kapitalizmin gelişmesi, avantajlı coğrafi konumuna, yeterli doğal kaynağa sahip olmamasına (ki bu ticaretin ve gemiciliğin gelişmesini teşvik ederek dünyanın geri kalanının yağmalanmasını sağlamıştır), feodalizmin çözüldüğü son dönemde tarımda sağlanan verimlilik artışına vb. dayanmıştır. Oysa, *benzer* bir gelişme farklı nedenlerden ötürü başka yerlerde gerçekleşmemiştir. Üçüncü Dünya’nın yağmalanması, Avrupa’nın ekonomik fazlasına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu da yatırımların ve büyümenin hızını artırmıştır. Oysa yağmalanan sömürgelerde bunun tersi söz konusu olmuştur. Sömürgelerde yatırılabilir artık azalmış, sermaye birikimi durmuş ve bu bölgelerdeki sanayiler de Batı sanayisinin rekabeti sonucu tahrip olmuştur. Dolayısıyla, bu ülkelerdeki ekonomik gelişme, doğal gelişme çizgisinin dışına itilmiş ve bütünüyle emperyalist çıkarların hizmetine sokulmuştur.

Doğal gelişimleri yara alan bu ülkeler, kapitalizmle feodalizm arasında orta yerde durağanlaşmışlardır. Üstelik her iki sistemin olumsuzluklarından da etkilenmektedirler. Marx’dan farklı olarak, merkezden çevreye doğru kapitalizmin yayılması, çevrede benzer sonuçlar doğurmak yerine “azgelişmişlik” üretmektedir.

Baran’a göre gelişmiş kapitalist ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ticari ilişkiler, sanayileşmiş ülkelere ucuz hammadde sağlanmasına olanak veriyor. Azgelişmiş ülkelere yapılan yatırımlardan sağlanan kârların merkeze transferi, bu sonuncu ülkeleri yatırılabilir kaynaklardan mahrum ediyor, iki grup ülke arasındaki siyasi ve askeri ilişkiler de, Batı’nın ve yabancı sermayenin çıkarlarının bekçiliğini yapan iktidarların ayakta kalmasını sağlıyor ve ilerici güçlerin iktidara gelmesini engelliyor.

Baran, kapitalizmle temas öncesinde, daha sonra azgelişmişleşen ülkelerin feodal olduğunu ileri sürüyor. Batı Avrupa’da kapitalizmin gelişmesinde ticaret sermayesinin belirleyici olduğunu, Japonya’nın bağımsız kalmayı başardığı için kalkındığını, zira bu durumun ar-

tığın dışarıya transferini engellediğini, devlet desteğinin kapitalist gelişme sürecinde başat bir rol oynadığını, bir ülkenin gelişen sanayisini koruyabilmesi için bağımsız olması gerektiğini, birilerinin kalkınmasıyla diğerlerinin geri kalması arasında ters yönlü bir ilişki bulunduğuna işaret ediyor.

Paul A. Baran az gelişmişliğin ortak özelliklerini;

Küçük üreticiliğin egemen olduğu geri ve yaygın bir tarım sektörünün varlığı;

Asalak bir toprak zenginleri sınıfı;

Genellikle yabancılara ait sınırlı olmakla birlikte iç pazar için üretim yapan “ileri” bir sanayi sektörünün varlığı;

Temel malların ihracatını gerçekleştiren ve ekseri yabancılardan denetiminde bir ihracat sektörü;

Küçük üreticilerin ürünlerini pazarlayan küçük tacirlerden oluşan, bir yapı olarak sıralıyor...

Bir taraftan “kapitalist düzen”den söz ederken, diğer yandan da tarımda prekapitalist ilişkilerin egemen olduğunu söylüyor.

Baran’ın en önemli eleştirilerinden biri “kısırdöngü” tezlerine yönelik olanıdır. Hatırlanacağı üzere, “kısırdöngü” tezleri az gelişmiş ülkelerde büyümenin önündeki engelin kaynak yetersizliği olduğunu ileri sürüyordu. Baran, bu ülkelerde artığın mutlak olarak büyük olmasa da, kitle tüketiminin çok düşük oluşu nedeniyle, yine de mevcut artığın oldukça yüksek oranlı bir büyümeye imkân verecek düzeyde olduğunu söylüyor. Bu ülkelerde büyümenin gerçekleşmeyişinin asıl nedeni, sosyal atığın yetersizliğinden çok kullanılış biçiminden kaynaklanıyor. Demek ki olumsuzluğun nedeni ikilidir:

1. Ekonomik fazla (surplus) veya artık, sanayileşmiş kapitalist ülkelere kaçıyor veya verimsiz alanlarda israf ediliyor.

2. Bu iki olumsuzluk söz konusu değilse bile, yatırımları teşvik edecek bir sosyoekonomik ortam mevcut değildir. Yatırımları özendirilen bir ortamın olmayışı, artığın bir bölümünün dışarı kaçması, bir

kısımının da verimsiz amaçlar için telef edilmesi, “düşük seviyede bir denge” oluşması sonucunu doğuruyor ve sürekli kendi kendini üreten bir süreç ortaya çıkıyor. Toprakların aşırı dengesiz dağılımı sonucu küçük üreticiler, verim artırıcı yöntemleri uygulayamaz durumdadırlar. Büyük toprak sahiplerinin de verimliliği artırmak gibi bir sorunları yoktur (Oysa, tarımsal verimliliği artırmak ve pazarı genişletmek için radikal bir toprak reformuna ihtiyaç vardır).

Dış rekabet genç sanayilerin (çocuk sanayilerin) gelişmesine izin vermiyor. Sanayileşme daha baştan tekelci bir nitelik kazanıyor, iç pazarın darlığı da genişlemeyi engelliyor. Yabancı sermaye egemenliği yüzünden birçok aramalı ve hammaddenin çokuluslu şirketten (ana şirketten) sağlanması ve elde edilen kârın önemli kısmının dışarıya transfer edilmesi, sanayileşme sürecinin derinleşmesini engelliyor. Dolayısıyla geçerli egemen sınıf ittifakı ve ittifak içindeki ticaret sermayesinin ağırlığı söz konusu ittifaka komprador bir nitelik kazandırıyor. Feodal ve yarı feodal unsurlarsa, *status quo*’nun devamını sağlıyorlar ve sanayi burjuvazisinin bir güç olarak ortaya çıkmasını engelliyorlar. Yabancı sermaye egemenliği ve onunla çıkar ortaklığı olan mevcut sınıf ittifakına dayalı yapı kırılmadan sanayileşme ve kalkınma olanaksızdır. Bu da sosyalist bir devrimi, kapitalizmden kopuşu gerektirir.

2.5.2. A. G. Frank: Azgelişmişliğin Gelişmesi

Frank’a göre kapitalizm “tekelci ticaret sistemidir” ve azgelişmiş denilen ülkeler Fetihlerle başlayan XVI. yüzyıldan itibaren kapitalisttirler... Başka bir ifade ile, kapitalizmle temasa geçtikleri dönemden başlayarak, söz konusu bölgelerde egemen üretim ilişkilerinin “kapitalist” olduğunu söylüyor. Dolayısıyla bu ülkelerdeki egemen üretim tarzı feodal ve (veya) yarı feodal olmayacağı gibi düalist bir yapının varlığını da kabul etmiyor.

Bu tekelci sistem, uydulardan metropollere doğru artık değer transferini gerçekleştirmektedir. Azgelişmişliği de, gelişmeyi de ya-

ratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış denilen ülkelerin içinde bulundukları durum, doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmaktadır. Söz konusu iç çelişki artığın geniş kitlelerden alınıp, küçük bir azınlığın eline geçmesine imkân vermektedir.

Frank, kapitalizmden çok söz etmekle birlikte doyurucu bir kapitalizm tanımı yapmıyor. “Pazarda değişim ve işbölümüne dayalı kâr amacıyla üretim” diyor. Ona göre kapitalist gelişme zorunlu olarak karşıtını, yani kapitalist azgelişmişliği üretmek zorundadır. Biri olmadan diğeri olmaz.

“Gelişmişlik ve azgelişmişlik tek, fakat diyalektik olarak çelişik ekonomik yapının ve kapitalist sürecin bir ürünüdür”¹ Azgelişmişliğin nedeni, bu ülkelerin metropollerle sürdürülen ticaret yoluyla değer transfer etmeleridir. Bu tür eşitsiz ticaret ilişkileri, azgelişmiş ülkelerin sanayileşmiş kapitalist ülkelerin bir uzantısı olarak kalmalarını sağlamakta ve başarılı bir kapitalist gelişmenin yolunu tıkamaktadır.

Dikkat edilirse Frank, bir üretim tarzından çok bir “sistem”den söz etmektedir. Dolayısıyla sorunu bir ticari ilişki olarak ele alıp, sorunun üretim boyutunu ve üretimin dayandığı sınıfsal yapıyı, üretim ilişkilerini yeterince dikkate almıyor.

Frank ve bağımlılık² tezleri, klasik Marksist gelenekten farklı

1 *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, s. 3.

2 “Bağımlılık kavramı, iki farklı düzey ve içerikte belirmektedir. Birinci olarak bu kavram, bir çözümleme yöntemini, azgelişmişliği incelemede birbakış açısını niteleyen bir kavram olarak kullanılmaktadır. Gerek yapısalcı teorinin gerekse bağımlılık teorisinin çıkış noktası, azgelişmiş (underdeveloped) ülkelerin günümüzdeki gelişmiş ülkelerin geçmişlerinde oldukları gibi, gelişmemiş (undeveloped) olmadıklarıdır. Buna göre azgelişmişlik, kapitalizmin dünya çapında yayılmasının bir ürünü olduğu için, azgelişmişliğin anlaşılması bu sistemin incelenmesini gerektirir. Çünkü gelişmişlik ve azgelişmişlik tek bir dünya kapitalist sisteminin iki yüzünü oluşturmaktadır”(1) Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme ideolojileri*, Yurt Yayınları, s. 133, Ankara, 1983.

olarak, kapitalist yayılmanın az gelişmiş denilen ülkelerde kapitalist gelişmeye uygun koşulları yaratmak bir yana, bu ülkelerde sadece kapitalist az gelişmişliğin koşullarını yarattığını ileri sürüyor. Bu öyle bir yayılma ki, merkezde kapitalist gelişmeye uygun koşullar yaratırken, çevrede bu tür koşulların oluşmasını engelliyor.

Az gelişmişlikle, gelişmenin olmadığı (undevelopment) durumun da birbirinden ayrılması gerektiğini ileri sürüyor. Ona göre kapitalizmle temas öncesinde söz konusu olan durum az gelişmişlik değil, gelişmemişliktir. Az gelişmişlik metropoluydu ilişkisinin bir sonucudur. Zira, metropol uyduyu sömürmekte, onun gelişme sürecini çarpıtmakta, ekonomik fazlanın metropollere transferine imkân vermektedir. Yatırımlar için kullanması gereken fonlardan, kaynaklardan yoksun kalan çevre ülke(ler) doğal olarak yoksullaşıyor(lar).

Metropoluydu ilişkisinin başlamasıyla özgün bir bağımlılık ilişkisi ortaya çıkıyor ve oluşan yeni egemen sınıf ittifakı az gelişmişliğin devamında çıkarı olan bir sınıf ittifakı oluyor. Buradan giderek Frank, az gelişmiş ülkelerdeki burjuvazinin lümpen burjuvazi olduğunu, lümpen burjuvazinin de en iyi koşullarda lümpen kalkınma ve az gelişmişlik üretmenin ötesine geçemeyeceğini ileri sürüyor.

Kapitalist sistem her aşamada ve her düzeyde (yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası) azınlık için gelişmişlik, çoğunluk için de az gelişmişlik üretiyor. Bu durum özü itibarıyla XVI. yüzyıldan beri geçerlidir, ama biçimsel değişikliklere uğrayarak bugünlere geliyor. Söz konusu olan *değişim içinde sürekliliktir*.

Lümpen burjuvazinin egemen olduğu Latin Amerika ülkelerinde, batıcı lümpen burjuvazinin kurduğu devlet de lümpen devlettir. Dolayısıyla söz konusu ülkelerde hiçbir dönemde gerçek anlamda bağımsızlık söz konusu olmadı.

O halde Kıtanın Kuzey’inde (ABD ve Kanada) durum neden farklı oldu? Frank Kuzey’de Kapitalist gelişmenin gerçekleşmesini, bu bölgede bağımsız küçük üretici egemenliği ve baştan itibaren İngiltere’nin bir alt metropolü (Submetropolis) oluşuyla açıklıyor.

Bağımsız küçük üretici egemenliğinin varlığı demek, antisana-yici, kalkınma karşıtı bir oligarşinin mevcut olmaması demektir. Bu durum, Kuzey burjuvazisinin milli ve kalkınmacı bir politika uygulamasının yolunu açmıştır. Öte yandan İngiltere'nin bir alt metro-polü olması İngiltere'dekine benzer bir gelişme için uygun koşullar yaratmıştır.

Frank'a göre Merkez'e, metropollere olan bağımlılık kalkınma-ya engeldir. Kriz, savaş vb. gibi metropollerle bağların zayıfladığı, gevşediği durumlarda kalkınmanın ivme kazandığını ileri sürüyor. Öte yandan devletin kalkınma sürecinde merkezi bir öneme sahip olduğunu ve anahtar rol oynayabileceğini ileri sürüyor.

Frank'ın tahlilinde boşlukta kalan tezlerin başında, az gelişmiş denilen ülkelerin kapitalizmle temasa geçtikleri andan itibaren "ka-pitalist" olduklarına ilişkin olanıdır. Frank'ın kapitalizmden neyi anladığı açık değil. Sadece sömürü ve sadece ekonomik fazlanın dışarıya kaçıyor olması, üretimin kâr amacıyla yapılması, çoğunluğun azınlık tarafından sömürülmesi, sömürünün "tekelci"¹ güce dayanması az gelişmişlik sürecini kavramaya yeterli midir?

Sömürü, ticaret, tekelci yapılar pekâlâ kapitalizm öncesi dönemde de rastlanabilen şeyler.

Öte yandan Frank, az gelişmiş ülkelerdeki sınıfsal yapıları, üretim ilişkilerini üretim süreçlerini dikkate almıyor. Kâr dürtüsüne dayalı dünya ticaretinin (uluslararası ticaretin) kapitalist üretim ilişkilerini yarattığı tezi, sorunu tersinden ele almak anlamına geliyor. Üretimin, artığın ortaya çıkış sürecinin tahlil dışı kalması, değişim sürecinin ön plana geçmesi elbette ileri sürülen görüşlerin inandırıcılığını zayıflatıyor. Üretim olmadan ne bir artık ortaya çıkabilir ne bir değerden söz edilebilir. Üretim de belirli sosyal ilişkiler bütünü sonucu ortaya çıkan bir şeydir.

Az gelişmişliği tahlil ederken, değişim veçhesine aşırı vurgu

1 Buradaki Tekel kavramı, Kapitalist gelişmenin belirli bir evresinde merkez-ileşme ve yoğunlaşma sonucu ortaya çıkan dev firmaları ifade etmiyor.

yapmış olsa da, Frank azgelişmişlik sürecinin kavranmasında ilginç katkılar yapmış bir teorisyendir. O da Baran gibi sorunun çözümünün kapitalist dünya sistemi dışında aranması gerektiğini ileri sürüyor. Fakat bağımlılık tezlerinin asıl değeri ilk defa Batı'da üretilen tezleri bir köle sadakatiyle ithal etmenin ötesine geçmenin başlangıcı olması, başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere, azgelişmiş ülkelerin iktisatçılarının özgüvenlerinin artmasıdır.

2.5.3. Samir Amin: Tıkanmış Kalkınma

S. Amin azgelişmişlik sorunlarıyla ilgili en çok yazan, en çok eser veren teorisyenlerden biridir.¹ Amin'in temel tezi, kapitalist yayılmanın azgelişmiş denilen çevre ülkelerde ve bu ülkelerin ekonomilerinde aşırı düzeyde bir çarpıtma, biçimsizleştirme, eklemsizleştirme (desarticulation) yaratmış olmasıdır. Kapitalizmin bu ülkelere doğru genişlemesi, içyapıyı çarpıtarak, içedönük, kendine ait öz eklemelenmesi olan, iç bütünlüğü ve tutarlılığı olan bir ekonomik yapının oluşmasını engellemekte, (iç bütünlüğü ve tutarlılığı olmayan bir ekonomik yapı ortaya çıkarmakta) ve gelişmenin yolunu tıkamaktadır. Dolayısıyla, dışadönük bir büyüme olmaktadır. Böyle bir ilişkiler ortamı geçerliyken, azgelişmiş denilen sosyal formasyonların dünya sisteminin çevresinde yer almaları sonucu ortaya çıkmakta ve bu durum sürekli olarak yeniden üretilmektedir.

Bu ülkelerdeki kapitalistleşme, merkez kapitalizminin dünya ölçeğinde yayılmasının bir ürünü olduğu için de değişik üretim biçimleri, kapitalist üretim biçimiyle bütünleşmiş bir biçimde yer almakta, dolayısıyla söz konusu sosyal formasyonlarda birden çok üretim tarzı bulunmaktadır.

Merkez kapitalizmiyle çevre arasındaki en belirgin fark, merkezden uyarılan, biçimlendirilen (biçimsizleştirilen) bir süreç olduğu

1 *Accumulation d L'echelle mondiale*, Anthropos, 1970, *Le developpement inegale*, Minuit, Paris, 1973, *L'Erocentristne*, Anthropos, *Faillite du developpement*, L'harmatan, 1989.

için, çevredeki ekonomik yapının, dışa, merkeze dönük oluşudur. Dolayısıyla çevrenin merkeze entegrasyonu ve bu entegrasyonun yoğunluğu, merkez kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda olmaktadır. Bunun sonucunda ekonomik yapı, yabancı sermayenin faaliyet gösterdiği ihracat sektörü lehine olarak biçimsizleşmektedir (distorted). Bir kere böyle bir yapı oluşunca bu durum ikinci aşamada, hizmetler sektörünü lehine olarak ikinci bir biçimsizleşme ortaya çıkarmaktadır. Kurulan sanayiler de “ileri teknikler kullanan hafif sanayiler” olmaktadır.

Amin’e göre merkez kapitalizminin baskısıyla, çevrede, meta ekonomisine geçiş salt ekonomik yöntemlerle gerçekleşmemiştir. Bu ülkelerde kendi kendine yeterli doyumluk ekonominin meta üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir yapıya dönüşmesi için merkez tarafından şiddet kullanılması gerekmiştir.¹ Ancak bu aşamadan sonra, merkeze hammadde ve tarım ürünleri sağlayan bir ihracat sektörü oluşabilmiştir.

Az gelişmişlik durumu, ekonominin değişik sektörleri arasında aşırı verimlilik farkı, ekonomik sistemin eklemlenmemişliği (sektörler arasında kopukluk) dışarının baskısına maruz kalan, dış egemenliğe dayalı bir yapıdır. Kapitalist dünya sistemi, iki kutuplu olmakla birlikte, ikisi arasında bir entegrasyon (bütünleşme) söz konusudur. Ve bu iki kutup yapısal olarak birbirine bağımlıdır, ama bağımlılık da esas olan çevrenin merkeze bağımlılığıdır. Dinamik ve belirleyici olan kutbu merkez kapitalizminin oluşturduğu bu sistem, nihai tahlilde dünya ölçeğinde (à l’echelle mondiale) üretilmekte, yeniden üretilmektedir.

Çevrede ihracat sektörünün oluşması, merkezdeki gibi bir kapitalist gelişme yerine, çevre kapitalizmine geçişi sağlamıştır. Öte yandan meta ilişkilerine geçiş de merkezdeki gibi, üretici güçlerin gelişmesine tekabül etmemiştir. Bu süreç geleneksel yapıları sarsarak ve/veya tasfiye ederek geleneksel yapının iç tutarlılığını yok etmiş, tarımsal

1 Bkz. *Le developpement* in.

üretimin dış pazarın ihtiyaçları için yapılması, tarımsal tekniklerde de gerilemeye neden olmuş, toprakların belirli ellerde toplanmasını sağlamış, bunun sonucunda toprak rantı yükselmiş, sonuç olarak; tarımda durağanlık, yer yer de gerilemeler ortaya çıkmıştır.

Geleneksel yapının çarpıtılıp, biçimsizleştirilmesinin ikinci boyutu, merkezden ithal edilen sanayi ürünlerinin yerli sanayiye de çöktürmesidir. Bu da, merkezdeki sürecin aksine yeni istihdam alanları yaratarak, kümülatif sonuçlar doğurarak iç pazarın oluşmasına, genişlemesine olanak vermemiştir.

Daha ileriki dönemde ortaya çıkan ithal ikameci sanayileşme de çoğunlukla lüks üretime yönelmiştir. Dolayısıyla, çevrede sanayileşme “baştan değil, sondan başlayan” bir süreçtir.

Amin’e göre az gelişmiş ülkelerin ayırt edici özellikleri üç başlık altında toplanabilir.

1. Az gelişmiş denilen çevre ülkelerde ekonominin sektörleri arasında merkezdekine benzer bir eklemlenme (articulation) mevcut değildir. Eklemlenmemişlik, istisna değil, kuraldır. Özellikle de bu ülkelerde sermaye malları üreten sektör oluşmamıştır. Merkez ve çevredeki iki tür eklemlenme farkını göstermek için aşağıdaki şemayı geliştirmiştir.

Merkezi Belirleyici ilişki

1. Sektör	2. Sektör	3. Sektör	4. Sektör
İhracat sektörü	Kitle sektörü	Lüks mallar tüketim sektörü	Sermaye malları üreten sektör

Temel Bağımlı Çevre ilişkisi

Başka bir ifadeyle Marx’ın Kapital’in II. Cildi’nde geliştirdiği, sermaye malları (Section I) ve tüketim malları (Section II) teker teker ülkeler düzeyinde değil, uluslararası (dünya) düzeyde oluşmuş durumdadır.

2. İkinci önemli ayırt edici fark, daha önce de değindiğimiz çev-

rede (azgelişmiş ülkelerde) ekonominin değişik sektörleri arasında önemli verimlilik (prodüktivite) farklılığının bulunmasıdır. Yabancı sermayenin egemen olduğu ihracat sektöründe modern üretim tekniklerinin kullanılmasından ötürü yüksek verimlilik söz konusu olurken, prekapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olduğu sektörde verimlilik düşük seviyededir. Elbette egemen üretim tarzı kapitalisttir ve henüz prekapitalist üretim ilişkilerini bütünüyle tasfiye edebilmiş durumda değildir.

3. Üçüncü temel fark, yine daha önce değindiğimiz şişkin bir hizmetler sektörünün varlığıdır. Bu durum da, sanayi yatırımlarının teşvik eden bir sosyoekonomik ortamın mevcut olmayışının sonucudur.

Böylesi çarpıtılmış bir sosyoekonomik yapının ortaya çıkış nedeni, geleneksel yapıdan değil, kapitalist ilişkilerin özgün bir biçimde bu bölgelere nüfuz etmesindendir. Çevrede sermaye malları üreten sektörün bulunmayışı bu bölgede kapitalizmin kendi kendini üreten bir süreç olarak ortaya çıkmasını engelliyor. Öte yandan kitle tüketim sektörünün de cılız kalması, düşük ücretlilik durumunun sürmesine, gelir dağılımı dengesizliğinin derinleşmesine, sonuçta da olumsuzluğun sürekli yeniden üretilmesine neden oluyor. Merkezde taleple ücret düzeyi arasında yakın bir ilişkinin bulunması, ekonomik yapının ulusal düzeyde kendi kendini üretmesine olanak veriyor. Oysa azgelişmiş ülkelerde üretilen mallara talep ülkenin sınırları dışında bulunuyor. Bu ülkelerde talep, parazit, verimsiz sosyal katmanların lüks talebi olarak ortaya çıkıyor. Bu durum, ikinci aşamada yatırımların da lüks mallara yönelmesine neden oluyor. Böyle olunca da ücretler aynı zamanda iç talep unsuru olamıyor ve çevrede ücretleri daha da düşürmek mümkün olabiliyor. Bu durum, çevre ile merkez arasında “eşit olmayan değişimi” sürdürüyor. Dikkat edilirse dışardan uyarılmış bir kapitalistleşme ve aradaki ilişkilerin niteliği, çevrede merkezdekine benzer bir ekonomik yapının ortaya çıkmasına, buralarda merkezdeki gibi “saf” kapitalizmin oluşmasına olanak vermiyor. Azgelişmişliğin gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor.

Kısaca, Amin de, A. G. Frank ve diğerleri gibi, azgelişmişliğin nedeninin kapitalist yayılma olduğu, çevrede merkezdekine benzer bir kapitalist gelişmenin olanaksız olduğu sonucuna varıyor. O halde çevrede kalkınmanın gerçekleşmesinin koşulu, emperyalizmden kopyaya bağlıdır. Öte yandan kalkınma eğer kitleleri dışlıyor ve onları yaşam standardını iyileştirmiyorsa, anlamlı değildir. Ancak merkez kapitalizminden bir kopuşla (delinking) azgelişmiş ülkeler içedönük ve kendi iç tutarlılığı olan bir ekonomik yapı oluşturabilirler.

Fakat Amin, ileri sürdüğü kopuş (delinking) tezinin asla otarşiyile özdeş olmadığını ısrarla belirtiyor. Ekonominin işleyişinin dışarının ihtiyaçlarına cevap verme ve dışardan belirlenme durumunun aşılması, bu amaçla da söz konusu olan stratejinin “ulusal-halkçı” bir strateji olması gerektiğini söylüyor.

Bir kere ekonomi üzerindeki dış etkiler ve belirleyiciliklere ege-men olununca, ekonominin sektörleri arasında sağlıklı bir eklemlenme (articulation) sağlanabilir, sermaye malları üreten sektörle, kitle tüketimi malları sektörü arasında bağ kurulabilir. Bu da iç pazarın genişlemesine, dolayısıyla kitle tüketiminin büyümesine neden olur. Bağımsız bir iç dinamiğin harekete geçmesi, dışa karşı özerkliği ve bağımsızlığı da pekiştirecektir.

2.5.4. Emmanuel: Eşit Olmayan Değişim

Emmanuel, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ticaretin nasıl azgelişmişliğe neden olduğunu açıklamayı amaçlıyor. Uluslararası fiyat sistemi aracılığıyla, eşit olmayan değişimin nasıl ortaya çıktığının tahlilini yapıyor. Bunu yaparken emek-değer teorisi ve Marx’ın değer uluslararası üretim fiyatlarına dönüşümü yaklaşımdan hareket ediyor. Emmanuel’in geliştirdiği görüşler, yoksul ülkelerin zenginler tarafından pazardaki değişim yoluyla nasıl sömürüldüklerini açıklamayı amaçlıyor. Zaten asıl başlığı “Eşit Olmayan Değişim” olan ünlü eserinin alt başlığı: “Ticaret Emperyalizmi Üzerine Bir İnceleme”dir.

Emmanuel görüşlerini sergilerken şu varsayımlardan hareket ediyor:

1. Uluslararası düzeyde, ülkeler arasında işgücü (emek) mobil değildir. Bu durumda değişik ülke emekçileri arasında doğrudan bir rekabet söz konusu olmuyor. Bunun sonucunda da, değişik ülkelerde, farklı ücret düzeyleri oluşabiliyor. Bu varsayımdan hareketle, ücretlerin bağımsız değişken olduğu sonucuna varıyor.

2. Buna karşılık uluslararası planda sermaye mobildir. Sermaye uluslararası rahatça hareket edebilmektedir. Sermayenin mobil oluşu, uluslararası düzeyde bir tek kâr oranının oluşmasına olanak veriyor. Veya uluslararası düzeyde, tek bir kâr oranı söz konusu oluyor.

3. Üçüncü varsayıma göre, uluslararası ticarete konu olan malların bazıları sadece bazı ülkelerde üretilebiliyor. Farklı ülkelerde farklı malları üretiliyor.

4. Çevre ve Merkez arasındaki ücret farkları bu iki kutup arasındaki verimlilik farklarından daha büyüktür.

5. Beşinci varsayıma göre ise, ulaşım giderleri dikkate alınmıyor. Serbestçe alınıp satılan mallar için dünya *pazarında* tek bir fiyat oluşacaktır.

Emmanuel sayısal bir örnek, düşük ücretli ülkeden yüksek ücretli ülkeye doğru kaynak transferinin nasıl gerçekleştiğini göstermeyi deniyor. Uluslararası planda kârların eşitlenmesi söz konusu olduğu için, eşit olmayan ticaret yoluyla değer yoksul ülkeden zengin ülkeye transfer ediliyor. Az gelişmiş ülkelerde reel ücretler düşüktür (sömürü oranı yüksektir).¹

İki ülke de aynı malı üretiyor ve yüksek ücretli ülkede verimlilik (prodüktivite) yüksekse, fiyatlar eşitlenecektir ama ücret düzeyinde-

1 *Unequal Exchange: A Study on the Imperialism of Trade*, s. 160. "One (apparent) form arises from the mere transformation of values into prices of production, when wage rates are the same but the organic composition of capital is different. The other, which I call non-equivalence in the strict sense, is characterized by differences in both wages and organic composition."

ki farklılık, verimlilik farklılığından kaynaklanacaktır. Fakat dünyada ekseri geçerli olan, gerçek yaşamda söz konusu olan durum bundan farklıdır. Değişik ülkelerde, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelere farklı mallar üretilmektedir. Her ülke farklı mallarda uzmanlaşmış durumdadır. Farklı ürünler söz konusu olunca, bunların birbirleriyle rekabeti de söz konusu olamaz.

Oysa her iki ülkede de ücret seviyeleri aynı olsaydı, malların farklı fiyatlardan satılmaları söz konusu olmayacaktı.

Buraya kadar yapılan açıklamadan da anlaşıldığı gibi, Emmanuel, ücretleri bağımsız değişken olarak kabul ediyor. Dolayısıyla eşit olmayan değişim (ticaret) ülkeler arasındaki ücret düzeyi farklılığından kaynaklanıyor. Bunun mantıki sonucu şudur: Uluslar arasındaki gelişmişlik farkı, yoksul ülkelerin daha çok zengin ülkelerin daha az emeğinin ürünü olan malların değişimi, dolayısıyla birinden (azgelişmiş) diğerine (gelişmiş) kaynak transferi söz konusu oluyor. Bu da uluslararası gelişmişlik farklarını yeniden üretip sürdürmektedir. Düşük ücret düzeyinin söz konusu olduğu bir ülke, yüksek ücret düzeyinin geçerli olduğu bir ülkeyle ticarete girdiğinde, düşük ücretli ülke, her seferinde belirli miktarda bir ihracat karşılığında daha az ithalat yapar duruma geliyor.

Bu durum azgelişmiş ülkenin kalkınma yolunu tıkamaktadır. Düşük ücretler düşük satın alma düzeyi demektir, düşük satın alma gücü de pazarın sınırlı olması anlamına gelir. Bu bakımdan Emmanuel'in tezi, "düşük tüketim" tezleriyle çıkışıyor ve asıl tıkanmanın da düşük ücretlere dayandığını ileri sürüyor. Bu ülkelere doğru yabancı sermaye hareketinin olmayışı da bu yüzdendir. Zira, teorik olarak sermayenin düşük ücretli ülkelere yönelmesi gerekir. Esasen kapitalizmin temel sorunu "üretmek değil satmaktır."¹ Bu yüzden sermaye, düşük ücretli ülkelere değil, yüksek yaşam standardının geçerli olduğu ülkelere yöneliyor. Emmanuel'e göre süreç tersine

1 Charles A. Barone, *Marxist Thought on Imperialisme*, Survey and Critique, Macmillan, 1985, s. 113.

işliyor ve sermayenin kıt olduğu ülkelerden, sermayenin bol olduğu ülkelere doğru bir hareket oluyor.

Eğer sorun ücretlerse ve az gelişmiş ülkelerin diğerleri tarafından sömürülmesinin mekanizması eşit olmayan değişime dayanıyorsa, düşük ücretler neye dayanıyor? Neden bazı ülkelerde ücretler yüksek, diğerlerinde düşük? Klasik iktisatçılar için ücret düzeylerinin farklılığı diye bir şey söz konusu olamazdı. Onlar ücretin her zaman ve her yerde asgari yaşam düzeyinde teşekkül edeceğini, bunun kural olduğunu ve bundan sapmaların arızî bir durum olduğunu ileri sürmüşlerdi. Marx, klasiklerden bir adım ileriye giderek, tarihsel ve moral (ahlaki) unsuru da işin içine sokmuştu. Klasik yaklaşıma göre gerçek ücretlerin kısa vadede çok yükselmesi de, çok düşmesi de söz konusu olamaz. Ancak uzun dönemde değişebilir ki buna ihtiyaçların tarihsel ve toplumsal niteliği deniyor. Bu noktada tarihsel ve moral unsurun zamanla değişmesi, Emmanuel'e göre sendikaların ve siyasi hareketlerin denge ücretini etkilemelerinden ötürüdür.

Emmanuel daha da ileri giderek, yüksek ücretlerin kalkınmayı teşvik ettiğini ileri sürüyor. Böylece eşit olmayan değişim, eşit olmayan kalkınmaya neden oluyor. Sermaye yüksek talebin olduğu ülkelere kayıyor. Eşit olmayan değişimin neden olduğu kaynak transferi nedeniyle ve yüksek gelir yüzünden daha çok yatırım yapılmasına daha yüksek büyüme oranına, dolayısıyla kümülatif bir sürecin ortaya çıkmasına neden oluyor.

Öte yandan yüksek ücret düzeyinin geçerli oluşu, yüksek teknoloji kullanımı yönünde baskı yaratıyor. Daha ileri teknolojilerin kullanımını teşvik ediyor. Sermaye yoğun üretim süreçlerinin devreye sokulması, verimliliği dolayısıyla kalkınmayı daha da üst düzeylere çıkarıyor.

Elbette burada ilk akla gelen soru, nasıl olup da yüksek ücretli ülkenin yüksek fiyatlarla uluslararası pazarda rekabet gücünü koruyacağıdır.

Emmanuel bu durumdan kurtulmak için, az gelişmiş ülkelerin,

kaynakları ihracat sektöründen, sanayiye kaydırarak iç pazarı genişletmeleri ve ekonomiyi çeşitlendirmeleri gerektiğini söylüyor. Ayrıca, uluslararası işbölümünün mevcut olumsuzluklarını da uluslararası bir gelir politikasıyla giderebileceğini ileri sürüyor. Eğer bazı reformlar gerçekleştirilebilirse, az gelişmiş ülkelerde de kapitalist gelişmenin yolunun açılacağını ileri sürüyor. Bu reformların nasıl gerçekleşeceği konusuna açıklık getirmiyor. Ayrıca Emmanuel ücret düzeyi yükseltirse hem iç *pazarı* genişletici etki yaparak, hem de kapitalist girişimcileri daha ileri teknikleri kullanmaya teşvik ederek, sanayileşme ve kalkınmayı olumlu yönde etkileyeceğini ileri sürüyor.

Emmanuel'in teorisinin en ilginç ve önemli yanı, mukayeseli üstünlükler (avantajlar) teorisine doğrudan meydan okumasıdır. Bilindiği gibi, mukayeseli üstünlükler teorisi, uluslararası uzmanlaşma ve ticaretten tüm ülkelerin yarar sağlayacağı, tüm tarafların yararına olacağı görüşünü içeriyor.

Emmanuel'e yönetilen eleştirilerin başında ücretlerin bağımsız değişken olarak alınması sorunu geliyor. Emmanuel'in eserinin sonunda yer alan eleştirisinde Charles Bettelheim, ücretlerin, veya işgücünün değerinin, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyinden ve üretim ilişkilerinden bağımsız olmadığını ileri sürüyor. Benzer eleştiriler Ernest Mandel tarafından da yöneltilmiştir. Bu iki teorisyene göre, asıl eşit olmayan üretici güçler ve üretim ilişkileri, ulusal ücret düzeyi farklılıklarını açıklamaktadır.

Emmanuel'e yönetilen ikinci önemli eleştiri, birinciye bağlı olarak, teorisinde sadece ücretlere başat ve merkezi bir rol yüklemekle kalmayıp, aynı zamanda değişim ilişkilerini (değişimi) de üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi, üretim ilişkileri ve sermaye birikimi sorununun önüne geçirmesidir. Marksist gelenekteki üretim sürecinden, değişim sürecine doğru olan nedensellik ilişkisini (sequence) tersine çevirmesidir. Üretim düzeyi veya alanı (sphere) önemsenmeyince, sınıfsal ilişkiler, sömürü ilişkileri de önemsiz ve ikincil bir duruma gelmektedir.

Bir başka itiraz noktası da, uluslararası fiyatların belirlenmesi sorunuyla ilgilidir. Bilindiği gibi Emmanuel Üçüncü Dünya'da sömürü oranının gelişmiş kapitalist ülkelerden daha yüksek olduğunu ileri sürüyor. Azgelişmiş ülkelerde emeğin değerinin neye göre, nasıl belirlendiği sorusu boşlukta kalıyor.

Emmanuel'in azgelişmişlik zincirinin, gerçekleştirilecek bazı reformlarla kırılabileceği, bu ülkelerin de merkezdekine benzer bir kalkınmayı gerçekleştirebilecekleri konusundaki görüşleri de inandırıcı olmaktan ve teorik dayanaktan yoksundur. Aslında hem ulusal düzeyde hem de uluslararası planda radikal dönüşümler gerçekleşmeden, kimi reformlarla sorunun çözülebilir olduğunu ileri sürmek, temeldeki sorunları ciddiye almamak anlamına geliyor.

Aynı şekilde, eşit olmayan değişimden yüksek ücretli (merkez) ülkelerin işçilerinin de çıkar sağladığı ve mevcut eşitsiz ilişkilerin sürmesinde çıkarı olduğuna dair görüş de tartışmayı gerektirmektedir. Buradan kaçılmaz olarak sanayileşmiş ülkelerin işçi sınıflarının emperyalist uygulamalardan yarar sağladığı ve bu politikaların devamını arzuladıkları sonucu çıkıyor. Emmanuel azgelişmiş ülkelerdeki düşük ücretlerden sanayileşmiş ülkelerin işçi sınıfının da yarar sağladığını söylüyor.

Bu tür eleştirileri hak etse de Emmanuel'in görüşlerinin azgelişmişlik sorunlarının anlaşılmasında önemli bir aşama olduğu ve dinamik bir tartışma ortamı yarattığında şüphe yoktur.

2.5.5. Sonuç ve Genel Değerlendirme

Dördüncü altbölümde sadece geleneksel iktisada dayalı kalkınma teorilerine karşı eleştirel bakan değil, klasik Marksist gelenekten de görece bağımsız kimi noktalarda da Marksist geleneğin dışına çıkan, bağımlılık tezleri de denen görüşlerin kısa bir değerlendirmesini yaptık. Elbette bunu yaparken bu konudaki tüm görüşleri tahlilimize dahil etmedik. Amacımız söz konusu yaklaşımlarda özgün ve ayırt edici olan noktayı saptamaktı. Elbette okuyucu burada Rey

ve Arrighi gibi teorisyenlere neden yer vermediğimizi haklı olarak sorabilir. Elbette sadece bu ikisi de değil, daha başkalarının görüşlerine de yer vermediğimiz için bizi eleştirebilir. Daha önce de söylediğimiz gibi, buradaki amacımız, ele aldığımız her konuda söylenen her şeyi sergilemekten çok, bu düşünce çizgisini anlatmak için bir “seçim” yapmaktan ibarettir.

Bu altbölümü bitirirken, birkaç gözlem yapmakta yarar var. Bir kere, neomarksist de denilen bağımlılık tezlerinin bizce en önemli yani, ilk defa azgelişmişlik sorunlarına azgelişmiş ülkelerin penceresinden bakmış olmalarıdır. Nereye bakıldığından çok nereden bakıldığı, dolayısıyla da yöntem üstünlüğü belirleyici bir önem taşıyor. Böylece, modernleşme teorilerinde bir gedik açılabilmiştir. Bu tezler bir bakıma Batı merkezli, Avrupa merkezli, ırk merkezci (ethnocentric) tezlere ve genel yaklaşıma bir meydan okuma niteliği taşımaktadırlar.

Bu olumlu yanlara karşılık, bağımlılık teorileri, daha çok tahlil düzeyinde kalmışlar, azgelişmişliğin nedenleri ve sürekliliğini sağlayan nedenler üzerinde durmuşlardır. Dolayısıyla “nasıl olmalı” veya “ne yapmalı” sorusundan çok, “nasıl” ve “neden” sorularına cevap niteliği taşımaktadırlar. Bu yüzden pratik yaşama müdahale yeteneği sınırlı teorik yaklaşımlar söz konusudur. Ekseri genel çikarsamalar düzeyinin ötesine geçemiyorlar. Neyin olmasından çok neden olmadığı sorusu öncelik taşımıştır. Böyle bir yöntem elbette yanlış değildi. Ama kalkınma teorileri olarak yolun yarısında kalmaktır. Örneğin, azgelişmiş ülkeler “kapitalist dünya sistemi içinde kalarak kalkınamazlar” dendiğinde, genel bir yargıda bulunulmuş oluyor ve neyin olmayacağını söylenmektedir. Oysa somut duruma çözümler önerebilmenin koşulu daha ileriye gitmeyi gerektirir.

Söz konusu teorilere yöneltilebilecek bir başka temel eleştiri, kalkınma olgusunu esas itibariyle, bir büyüme sorununa indirgemiş olmalarıdır. Buradaki temel yaklaşıma göre, tüm ülkeler sanayileşmiş ülkeler gibi olabilirler, bütün mesele onların diğerleri gibi olma-

larını engelleyen olumsuzlukları, engelleri, darboğazları aşmaktır... Eğer iki kutup arasında oluşmuş ve gelişmiş ülkeler gibi olmanın yolunu tıkayan bağımlılık, sömürü ilişkileri vb. ortadan kaldırılsa, sorun çözülmüş sayılmaktadır. Açıkça ifade edilmese de bu yaklaşım herkes için sınırsız büyümenin mümkün ve arzulanır bir şey olduğu düşüncesine dayanıyor. Kaçınılmaz olarak sanayileşmiş ülkelerin deneylerinin taklit edilmesi gerektiği düşüncesini (açıkça olmasa da) içeriyor. Dolayısıyla ekolojik boyutu dikkate almıyor (Bu sorun ileriki sayfalarda tekrar karşımıza gelecek).

Bir başka nokta da, söz konusu teorilerin gerçekten “kalkınma nedir?” sorusunu sormamış ve bir kalkınma tanımı vermemiş olmalarıdır. Aynı şekilde, çevre-merkez ilişkilerinden sıkça söz edilmesi-ne rağmen, bu sosyal formasyonların iç dinamikleri, “iç dünyaları” tahlillerde hiçbir zaman hak ettiği yeri almamıştır.

Çevrenin merkez tarafından sömürüldüğünün, merkez lehine olarak yoksullaştığını söylemek sadece bir sonucu ifade etmektir. Oysa bunun mekanizmalarının da ortaya konması gerekirdi. Öte yandan daha önce de sözü edildiği gibi, merkez çevreyi sömürüyor dendiğinde, çevre homojen bir bütünlümüş gibi bir izlenim kaçınılmaz olarak ortaya çıkıyor.

Sömürüye maruz kalan bir bütün olarak çevre ülkenin kendisi midir, yoksa o ülkelerdeki bazı sınıflar mı sömürüye maruz kalmaktadır? Bu ülkelerin sınıfsal yapılarının yeterince tahlil edilmemesi ve egemen sınıf ittifakının nasıl olup da dış sömürüye olanak sağladığı, ulusal ve uluslararası düzeyde nasıl bir sınıf ittifakının geçerli olduğu soruları dikkate alınmamaktadır. Kısaca, tahlillerde sınıfsal yapıların ve ilişkilerin tahlili yeterli olmaktan uzaktır. Her bir ülkedeki sınıfsal yapının, üretim ilişkilerinin vb. tahlil edilmemesi, kaba “antiemperyalist” bir söyleme olanak vermekte ve ekseri asıl sorunu gözden uzaklaştırmaya hizmet etmektedir. Sınıfsal tahlil iç sınıfsal yapılar ve üretim ilişkilerini dikkate alınmayınca, kalkınma iktisadi teorisyenlerinin “geleneksel-mo-

dern” ikilemine benzeyen ve pek bir şeye yaramayan bir ikilem söz konusu olmaktadır.

Öte yandan yapılan tahlillerde, toplumsal sürecin ekonomik veçhesine aşırı vurgu yapılması, bunun doğal sonucu olarak, ideolojik, kültürel, politik kertelerin yeterince dikkate alınmaması, söz konusu tahlillerin bir başka zaafını teşkil etmektedir. Her toplumsal süreç kaçınılmaz olarak, ekonomik, kültürel-ideolojik, siyasal, ekolojik kertelerin veya veçhelerin diyalektik bir bütünüdür. Bu veçhelerden birine aşırı vurgu yapıp diğerleri dışlandığında, ya da hak ettiği yer verilmediğinde, yapılan tahlillerin güdük kalması kaçınılmazdır. Zira, her insani-toplumsal süreç kaçınılmaz olarak sözü edilen kertelerin diyalektik bir bütünü olarak anlaşılabilir. Fakat söz konusu teorik katkıların en büyük zaafı, herhalde, “üretim alanından” çok “değişim” alanına aşırı vurgu yapmış olmalarıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA STRATEJİLERİ

“Gelişmekte olan dünyayı çekip çevirebilmemiz için bir yol bulmalıyız.

H. A. Kissinger¹

Az gelişmiş denilen ülkelerin kalkınma sorunlarının gündeme geldiği II. Dünya Savaşı sonrasında bu yana, başlıca üç kalkınma stratejisi söz konusu olmuştur. Bunlardan ikisi iç pazara, dayalı bir “büyümeyi” esas alırken, üçüncüsü, dışadönük, dünya pazarıyla bütünleşmeyi esas almaktadır.

İç pazarın genişlemesini esas alan büyüme stratejileri kapitalizmin “genişleme dönemine”, dışadönük model de kapitalizmin “yapısal kriz” dönemine denk düşen stratejilerdir. Her iki stratejiyi de tahlil ederken, bunları kapitalist dünya sisteminin içinde bulunduğu konjonktürle bağlantılı olarak ele almak gerekiyor. Böyle bir yaklaşım bir tercih sorunu olmanın ötesinde, doğrudan yöntemin dayattığı bir zorunluluktur. Zira, bütünle parçalar arasındaki diyalektik ilişkiler gözden kaçırıldığında, yapılan tahliller boşlukta kalmakta, daha baştan yara almaktadır.

Söz konusu kalkınma stratejileri sanayileşmiş ülkeleri referans olarak alıyorlardı. Neyin yapılması, hangi hedeflere ulaşılması gerektiği de sanayileşmiş ülkelerin tasvirine, onlarla ilgili gözlemlere dayanıyordu. Elbette bu tür karşılaştırmalar ve gözlemler yapılırken, tarihsel farklılıklar, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler, bir dünya sistemi olarak kapitalizmin temel işleyiş yasaları ve nitelikleri gözden kaçırıyordu. Az gelişmiş ülkelerin politik karar alıcıları için bu konuda örnekler de vardı, İngiltere’nin ardından sanayileşmelerini tamamlayan, Fransa, Almanya, ABD ve Japonya’nın vb. yolundan gidilecekti. Söz konusu olan bir yarıştı ve sorun

1 ABD eski dış işleri bakanı E. Said. *Oryantalizm* içinde, Pınar Yayıncılık, s. 77.

yarışa geç başlamış olmanın ortaya çıkardığı olumsuzlukları aşmaktan ibaretti.

Az gelişmişlik, yeterli bir sanayinin bulunmayışıyla özdeş sayılıyordu. Bütün sorun, temel mallar (tarımsal ürünler ve madenler) üreten bir ekonomik yapıdan sanayi malları üreten bir yapıya ulaşmaktı. Öte yandan, sanayileşme de kalkınmayla özdeş sayılıyordu ve sanayileşmeye büyük önem vermenin gerekçesi burada yatıyordu. Bu yüzden, kalkınma stratejilerinden söz etmek, bir bakıma sanayileşme stratejilerinden söz etmek anlamına geliyor. Biz de bu bölümde, özellikle sanayileşme stratejileri üzerinde duracağız. Kalkınma sanayileşmeyle, sanayileşme büyümeyle, büyüme de kişi başına GSMH artışıyla özdeş sayılıyordu. GSMH'nin niteliği (kompozisyonu) dikkate alınmıyordu. Büyümenin "trickle-down" etkisiyle genel yaşam standardını da yükselteceği ve meyvelerinden bütün kesimlerin yararlanacağı beklentisi vardı. Öte yandan sanayileşme sadece kalkınmanın değil, bağımsızlığı gerçekleştirmenin de temel unsuru (aracı) sayılıyordu.¹

Demek ki sorun, yeteri kadar üretememek ve üretilenin sanayi ürünü olmamasıydı. Bir bakıma kalkınma bir "arz sorunu" olarak görülüyordu. Ulus-devlet olmanın, güçlü bir devlet yaratmanın, güçlü bir sanayiye dayandığı düşüncesi yaygındı.

Kalkınma stratejilerinin genel bir değerlendirmesini yapmayı amaçladığımız bu bölümde, iç pazarın genişlemesini esas alan, iç-dönük veya ithal ikameci de denilen paradigma ile, ihracata dayalı, dışa açılmayı, dünya pazarıyla daha çok bütünleşmeyi esas alan dışadönük paradigmayı ele alacağız. İç pazarın genişlemesini esas alan paradigmanın bir versiyonu olan ve kurulacak sanayilerin niteliği konusunda, ithal ikameci modelden ayrılan "sanayileştirici sanayiler" paradigmasıysa, bir mukayese ögesi olarak ele alacağız. Bölümün sonunda söz konusu paradigmaların karşılaştırmalı bir değerlendirmesini yapacağız.

1 Henri Rouille d'Orfeuil, *Le Tiers Monde, La decouverte*, s. 60, Paris, 1987.

3.1. İç Pazarın Genişlemesine Dayalı Paradigma

Klasik ve neoklasik iktisat geleneğinde, azgelişmiş ülkeler bakımından önemli iki temel kabul söz konusuydu. Bunlar, uluslararası ticaretin bütün tarafların çıkarına olduğu, dolayısıyla, bir ülkenin, sadece Adam Smith anlamında ürün fazlasını ihracat yoluyla değerlendirmesi değil, Ricardo'nun mukayeseli üstünlükler teorisinin öngördüğü uzmanlaşmanın, tüm tarafların refahını artıracığı görüşünü içeriyordu.

Bilindiği gibi, D. Ricardo, Adam Smith'den farklı olarak, bir ülkenin sadece ürün fazlasını değil, mutlak olarak daha ucuza ürettiği bir malı ithal edip, mukayeseli üstünlüğü bulunduğu malda uzmanlaşmasının ticarete taraf olanların yararına olduğunu ileri sürmüştü.

Bu teorik kabulden hareketle de, serbest ticaretin, ticarete katılan tüm tarafların refahını artırdığı sonucuna varılıyordu. Başka bir ifade ile, serbest ticaretin kaynakların rasyonel kullanımına olanak verdiği düşüncesi egemendi.

Azgelişmiş ülkeleri doğrudan ilgilendiren ikinci temel kabul de, uzun dönemde uluslararası ticaretten temel mal (tarımsal ürünler ve madenler) üreticisi ülkelerin yarar sağlayacağı, kârlı çıkacaklarıydı... Bu malların kıtlığından kaynaklanan nedenlerden ötürü, uzun dönemde değişim hadlerinin bu mallar lehine döneceği, fiyatlarının yükseleceği varsayılıyordu. Artırılması, çoğaltılması olanaksız, toprak ve toprak altı “ürünler”inin kıtlığından ötürü uzun dönemde göreceli fiyat yükselmesi beklentisi vardı.

Kalkınma iktisadının ortaya çıktığı ve prestijinin de yüksek olduğu 1950'li ve 1960'lı yıllarda, yukarıda sözünü ettiğimiz tezlerle yoğun bir tepki söz konusuydu. O zamana kadar yaşanan süreç, gerçek dünyada olayların ileri sürülen tezlerden farklı bir yol izlediğini ortaya koyuyordu. Gerçekten değişim hadleri, temel mallar lehine gelişmemişti, tam tersine, söz konusu malları üreten ülkeler değişim hadlerinin bozulmasından büyük zararlar görmüşlerdi. BM uzmanları tarafından gerçekleştirilen bir araştırma, 1876-1880 ile

1936-1938 aralığını kapsayan yaklaşık yarım yüzyıllık dönemde temel mal fiyatlarının, sanayi ürünleri fiyatları karşısında % 40 değer kaybettiğini ortaya koyuyordu.¹

Öte yandan, bazı araştırmaların ortaya çıkardığı bulgular da, ileri sürüldüğünün aksine, yiyecek maddeleri talebinin gelir artışından daha az arttığını, teknolojik gelişmeyle, birim ürün içinde temel malların payının giderek azaldığını gösteriyordu. Bu yöndeki kuşku- ları güçlendiren bir başka eğilim de, sentetik ürünlerin hızlı bir tempoyla doğal ürünleri ikame etmesidir. Bugün Afrika'nın dünya ticaretinden “dışlanmasında, marjinalleşmesinde sözünü ettiğimiz olgunun payı büyüktür.

Tarım ürünlerinin sanayi çıkışlı mallar karşısında görece değer kaybı, fiyat düşüşleri, tersine işleyen bir süreç de ortaya çıkarıyor. Dünya pazarında değer kaybeden malların üreticileri, gelir seviyelerini koruyabilmek için, daha fazla üretip daha fazla satmak zorunda kalıyorlar. Mal bolluğu fiyatların yeniden düşmesine neden oluyor. Bu durum dünya ölçeğinde temel mal ihracatçısı ülkeler için geçerli olduğu gibi, her bir ülkede sanayi ve tarım ürünleri için de söz konusu oluyor. Tarımsal malların fiyatları düşerken, üreticiler bu kaybı ödünlemek ve gelir düzeylerini koruyabilmek için, piyasaya daha fazla mal sürüyorlar... Sonuçta, beklenenin aksine, sanayileşmiş ülkelerde hızlı teknolojik gelişme bir bakıma “kopuş”a neden oldu. Eskiden az gelişmiş ülkelerden ithal edilen birçok mal (bakır, demir vb.) yeni ürünlerle ikame edilmiş durumda. Biyoteknolojiler sayesinde, eskiden az gelişmiş ülkelerden ithal edilen birçok ürün (hububat vb.) sanayileşmiş ülkeler tarafından üretilir hale geliyor. Otomasyon sayesinde ucuz emek içeren hafif sanayi ürünleri de giderek önemli olmaktan çıkıyor.

Geleneksel iktisadın temel tezlerinden biri de otomatik mekanizmaların, pazarın kendiliğinden işleyişinin kaynak dağılımını etkin

1 Elsa Assidon, *Les theories economiques du developpement*, La Decouverte, s. 29, Paris, 1992.

bir biçimde gerçekleştireceği biçimindeydi. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, bu kabul 1929 krizi sonrası dönemde gözden düşmüştü. Öte yandan Keynes'in pazarın kendiliğinden işleyişine, otomatik mekanizmalara yönelik eleştirisi de yeni paradigmada belirleyici oluyordu. Bu eleştiriler, devlet müdahalesinin gerekliliğinin kanıtı sayılıyordu. Öte yandan merkezi planlamanın uygulandığı Sovyetler Birliği, önemli başarılar elde etmişti. Dolayısıyla, “bilinçli müdahaleler”le sürecin etkili ve kalıcı bir biçimde değiştirilebileceğine dair beklentiler yaygındı.

Bu dönemde Üçüncü Dünya'nın “genç” devletleri kalkınmanın önkoşulunun dünya pazarıyla daha fazla bütünleşmekten değil, bağımlılık ilişkilerinin aşılmasından geçtiğini düşünüyor, geri kalmışlığın asıl nedeni olarak, dışa bağımlılığı görüyorlardı. Dolayısıyla, siyasi bağımsızlığın elde edilmiş olması, önemli bir önkoşulun gerçekleşmesi demektir. O halde, kalkınma stratejisi de daha çok ulusal özerkliği amaçlayan, ulusal üretim sürecinin özerklik katsayısını yükselten bir süreç olabilir.

Bir kere siyasi bağımlılık ortamından uzaklaşıncı, sorun, salt bir sermaye birikimi sorunu olarak algılanır olmuştur. Kalkınma, üretim faktörlerinin artması (büyümesi) olarak algılanıyordu, içe-dönük paradigma pazarın özdüzenleyiciliğiyle ilgili olarak, neoklasik görüşlerden uzaklaşırken, “büyümenin ne olması gerektiği” konusunda neoklasik tezlere bağlı kalıyordu... O halde, kişi başına yüksek bir büyüme oranına ulaşmanın koşulu mümkün olduğunca bol üretim faktörlerine (yetişkin işgücü, sermaye, doğal kaynaklar) sahip olmaya bağlıdır. Aslında böyle bir yaklaşım mekanik bir yaklaşımdır ve kalkınmayı salt teknik boyuta indirgeyen bir zihniyetin ürünüdür. Son kırk yılın deneyleri, sorunun bu kadar basit olmadığını ortaya koyuyor. Elbette bu tür bir kabul masum da değildir. Bir kere, “dış yardım” politikalarını meşrulaştırıyor. Eğer büyüme ileri sürüldüğü gibi, sadece üretim faktörlerinin bolluğuyla açıklanabilseydi, o zaman doğal kaynaklar bakımından en zengin ülkelerin en iyi durumda olmaları gerekirdi...

Bu arada finans olanaklarının elverişli olmasının da ileri sürüldüğü gibi büyümenin motoru olmadığı görüldü.

İçedönük paradigmanın dayandığı bir başka teorik temel, kalkınma sürecinde pazarın yetersiz kalması, dolayısıyla devlet müdahalesinin gerekliliğiyle ilgiliydi. Devlet sadece pazarın etkin olmayan işleyişini ödünlemek, açığı kapatmakla kalmamalı, aynı zamanda kalkınma için gerekli reformları da yapmalıdır. Bundan başka, pazarın kıt kaynakları, kalkınmanın öncelikli kıldığı alanlara yönltilmesinde yetersiz kalması da, devlet müdahalesini gerektirmektedir. Kıt kaynakların ekseri spekülâtif alanlara ve ticarete yöneldiği bir ekonomide, devlet müdahalesi bu kıt kaynakların büyüme, kalkınma önceliklerine uygun kullanımına olanak verir...

Bu yüzden içedönük paradigmada devlet müdahalesi, ekonomik etkinliği sağlamanın bir aracı olarak görülüyordu. Oysa, üçüncü altbölümde ele aldığımız dışadönük paradigma, devlet müdahaleciliğini etkinliği sağlamanın bir aracı saymak bir yana, etkinliği ortadan kaldıran başlıca “olumsuzluk” olarak görüyor.

Öte yandan içedönük paradigma sanayileşmeyi kalkınmanın motoru ve asıl itici gücü olarak ele almaktadır. Bu da, klasik iktisadi düşüncenin iki temel tezine dayanıyordu. Bir kere, sanayi sektöründe verimlilik artışı daha yüksektir. İkincisi, yüksek katma değer içeren sanayi ürünleriyle temel mallar değiştirildiğinde, değişim hadlerinin sanayi ürünleri lehine bir seyir izlediği düşüncesidir. Zaten kalkınma iktisadı, kalkınmayı geleneksel tarımsal yapının modernleşmesiyle (sanayileşme) özdeş görüyordu.

Tarımla sanayi arasında tarım lehine bir tercih söz konusu olurken, sanayi sektöründe de “ağır sanayiler” lehine ikinci bir tercih söz konusuydu. Aslında ağır sanayi-hafif sanayi tartışması sanıldığından daha az önemliydi. Asıl önemli olan, teknoloji üretebilmek veya üretmemekle ilgiliydi. Sorun gelişen bir sermaye malları sektörünün kurulması veya kurulmaması sorunuydu. Bu durumda sanayileşmiş ülkelerden ülke ihtiyaçlarına denk düşmeyen teknoloji ithaline mahkûm

olunmazdı. Ancak bir ülke kullandığı teknolojiyi kendi üretebildiği zaman gerçek anlamda bir “teknoloji seçimi”nden söz edilebilir.

Ağır sanayilerin hafif sanayilere tercih edilmesinin nedeni, bu tür sanayilerin “geriye” ve “ileriye” doğru daha büyük kümülatif sonuçlar doğuracağı düşüncesine dayanır. Bu tür sanayilerin diğerlerine daha çok girdi sağlayacağı, daha çok ulusal hammadde kullanacağı vb. beklentisi söz konusudur. Bu tür bir yaklaşımın gerisinde elbette, ağır sanayiye dayalı Sovyetler Birliği sanayileşme sürecinin başarı öyküsü de yer alıyordu.

Az gelişmiş bir ülke, ithal teçhizatla sanayiler kurabilir, ama bu sanayiler beklenen kümülatif sonuçları doğurmayabilir.¹ Geniş Avrupa ve Amerika pazarları için oluşturulmuş üretim teknolojilerinin, nüfusu bir metropolün (megapolün) banliyösünün nüfusunu aşmayan bir ülkeye ithal edilmesinin sonuçlarını tahmin etmek zor değildir. Dolayısıyla, ağır sanayiler sadece “ağır sanayidir” diye mutlaka “kalkındırıcıdır” diye bir kural yoktur. Bu tür tartışmalar sorunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Önemli olan fabrika kurmak değildir. Öte yandan, ağır ve hafif sanayiler arasında tercih yapmak, tarımla sanayi arasında tercih yapmak, kalkınma problemiği bakımından sakıncalıdır. Bir ülkenin ağır sanayi kurma gerekçesiyle diğerlerini ihmal etmesi, “tamamlayıcılığı” hafife almak anlamına gelir.

Aynı şekilde, sanayi lehine tarımı ihmal etmenin haklı bir gerekçesi olamaz. Gıda sorununu çözmede yetersiz kalmış bir ülkenin sanayi alanındaki başarısından söz edilebilir mi? Önemli olan biri için diğerini feda etmek değil, sektörler arasında uyumu gerçekleştirmektir. Sağlıklı bir ekonomik yapı, tarım, sanayi ve altyapı arasında uygun bir denge kurmayı gerektirir. İthal teknolojiyle kurulan sanayinin beklenen kümülatif sonuçları doğurması olanaksızdır.

Bir başka tartışma da “uygun teknolojiler”le ilgiliydi. “Uygun teknolojiler” veya “Ara teknolojiler” (intermediare) kavramları ortaya

1 Bkz. A. Sid Ahmet, *Developpement sans croissance: experience des pays petrolières du Tiers Monde*, Paris, 1983.

atıldı. Bu tartışmaların da “verimli” olduğu söylenemez. Bir kere, az-gelişmiş ülkeler teknolojik planda sanayileşmiş ülkelere bağımlı olmaya devam ettikçe, kendileri için “uygun” olanı seçmeleri olanaksızdır.

Öte yandan “uygun teknoloji”den neyin kastedildiği de açık değildir. Emegın bol, sermayenin de kıt olduğu bir ülke emekyoğun sanayileri kurmak ve sahip olduğu bol kaynağı daha çok kullanmak istediğinde, bu isteğine cevap verecek bir “seçenek” mevcut mudur? Böyle bir olasılığın mevcut olduğu varsayılsa bile, sürekli emek yoğun teknolojiler kullanarak dünya pazarındaki konumunu iyileştirebilir mi? Tarihsel olarak geride kalmış bir dönemin teknolojileriyle üretim yaparak uluslararası pazarda rekabetçi olabilir mi? Bu alanda ilave bir güçlük de, teknolojinin herhangi bir mal gibi alınıp satılıyor olmamasıdır. Çoğunlukla çokuluslu şirketler¹ teknoloji transferinde bir tekel konumundalar ve teknolojiyi mümkün olduğunca pahalı satmayı ve bazı kısıtlamalar empoze etmeyi yeğliyorlar. Teknoloji ihracı aşamasında çokuluslu şirketin yanı sıra kredi veren kurumlar da devreye giriyor.

Son olarak, biyoteknolojiler alanındaki gelişmeler sayesinde bugün tarımın geleneksel konumu da değişmiş durumdadır. Tarımsal sanayilerin ve biyoteknolojilerin hızlı gelişmesi sayesinde, verimlilik artışı bakımından tarımın dezavantajlı olduğuna dair görüşler artık önemli olmaktan çıkıyor. Aynı şekilde tarımla sanayi arasındaki ayırım da önemini yitirmektedir. Bu açıklamalardan sonra, sırayla kalkınma stratejilerine geçebiliriz.

3.1.1. İthal İkameci Sanayileşme Veya İç Pazarın Genişlemesine Dayalı Büyüme

İthal ikamesine ya da iç pazarın genişlemesine dayalı büyüme, özü itibariyle volontarist bir yaklaşımı temsil eder. Bu yaklaşıma

1 Jacques Perrin, *Le transferts de technologies*, Editions La Decouverte, ss. 45-59, Paris, 1983, özellikle.

göre, az gelişmişlik değişmeye ayak bağı olan bir dizi engelin aşılmasını gerektirir. Bu engeller kurumsal nitelikte olabilir, üretim faktörlerinin yetersizliğinden veya bunların harekete geçirilmemelerinden kaynaklanabilir vb. Bu durumu aşmak için, ekonomiye bilinçli bir müdahale gereklidir.

İthal ikamesi, daha önce ithal edilen malların ülkede üretilmesi olarak anlaşılıyor. Aynı şeyi başka türlü ifade etmek istersek, “daha önce ithal edilen malları ülke içinde üretmeyi amaçlayan sanayiler kurmaktır.”¹ Elbette yurt içinde üretme de değişik biçimler alabilir. Ürün büyük ölçüde iç girdiye dayanır, kullanılan ithal girdi önemsizdir. Ya da üretim “içeride yapılır” ama kullanılan girdilerin tamamına yakını dışardan ithal edilir... Birinci durumda, gerçek anlamda bir “ikame”den söz edilebilir, ikinci durumdaysa, söz konusu olan montajdır. Zira, ikinci durumda yurtiçi katma değer önemsizdir. Buradaki “ikame” bitmiş halde, hazır tüketim malı, yedek parça, girdi vb. ile ikame edilmektedir. Elbette böyle bir durum söz konusu olduğunda, sanayileşme açısından beklenen ileriye ve geriye doğru (en amont ve en aval) kümülatif sonuçlar ortaya çıkmaz.

Geniş anlamda alındığında, ithal ikamesi mutlaka sanayileşmeyle özdeş de değildir. Bir kere sanayileşmiş bir ülke de daha önce ithal ettiği bazı malları (tarım ürünleri), içeride üretmeye yöneldiğinde ithal ikamesi gerçekleştirmiş olur. Daha önce ithal yoluyla sağladığı gıda maddelerini ülke içinde üretmeye başlayan bir az gelişmiş ülke ithal ikamesi yapmış sayılır. Ama her iki halde de söz konusu olan, sanayileşmeyle özdeş değildir.²

Günlük dildeyse, “ithal ikamesi” dendiğinde, birinci olarak az gelişmiş ülkeler akla gelir, ikinci olarak da ithal ikamesi, sanayileşmeyle özdeşdir. Genel tanım: ithalatın yapısını değiştirerek sanayi

1 B. Van Arkadie, “Import Substitution and Export Promotion of Industrialization in East Africa”, *East Africa Economic Review*, I, 1964.

2 Bkz, A. F. Ewing, *Industry in Africa*, s. 4, Oxford University Press, 1968.

çıkışlı ithal mallarının GSYİH' ye oranının düşürülmesidir.¹ İleride görülebileceği gibi, gerçek yaşamda durum farklıdır. Dolayısıyla CEPAL'ist iktisatçıların² ileri sürdükleri gibi, reel ithal ikamesiyle görüntü (aldatıcı) ithal ikamesi arasında ayırım yapmak gerekir. İthal ikamesinden genel olarak anlaşılan, temel mallar ihraç eden (bağımlı) bir ülkede sanayi malları üreten bir ekonomik yapıya geçmektir.

Az gelişmiş ülkelerin ithal ikamesi yoluyla sanayileşip, gelişmiş ülkeler ailesine katılacağına dair iyimser görüşler, bazı tarihsel “başarılar”a gönderme yapmaktadır. Bu konuda Japonya en çok örnek gösterilen ülkedir. Japonya'nın örnek gösterilmesi, bir dizi temel farklılığın dikkate alınmamasının sonucudur. Bir kere Japonya “feodal aşama”yı ileri düzeyde yaşamış bir ülkedir ve tarihinin hiçbir döneminde, “az gelişmiş” bir konuma düşmemiştir. Toplumun kapitalistleşme yolunda ilerlemesinde devlet belirleyici ve anahtar bir işlev üstlenmiştir. Bundan başka, Japonya “özel tarihsel koşullar”dan yararlanabilmiştir. Öteki sanayileşmiş ülkelerin iç sorunları (krizler, savaşlar) yüzünden tatmin edemediği dünya pazarının sanayi ürünleri ihtiyacını karşılayarak, bir pay almayı başarmıştır. Benzer özel durumların hiçbirisi ikinci savaş sonrasının az gelişmiş ülkeleri için geçerli değildir...

Tarihsel olarak ithal ikamesinin ilk ortaya çıkışı, 1929 krizi sonrasına, 1930'lu yıllara rastlar, ithal ikamesini uyarayan da dış ticaret krizidir. Dolayısıyla böyle bir sürecin ortaya çıkış nedeni, az gelişmiş ülkelerin kendi dışlarında ortaya çıkan bir “olumsuzluk” tur. Bir çok Latin Amerika ülkesinde, bu arada Türkiye de 1930'lu yıllarda ortaya çıkan ithal ikamesi, bu ülkelerin dış ticarete karşılaştıkları zorluklardan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla, o dönemde geçerli olan ithal ikamesi, kapsamlı, bilinçli bir kalkınma stratejisinin bir parçası olmaktan çok, krizin ortaya çıkardığı boşluğu doldurmak, acil sorunlara çözüm bulmak, başka bir deyişle “günü kurtarma” telaşı-

1 J. L. Lacroix, *Industrialisation au Congo*, Paris, s. 154, Mouton, 1967.

2 ECLA çevresi kastediliyor.

nın sonucudur. Sanayileşmiş ülkelerdeki krizin “uyardığı” bir süreç olduğu için, kapsamlı ve doğrusal bir sanayileşmeye ve kalkınmaya götüremezdi. Dünya Savaşı sonrasında, kapitalist dünya ekonomisinin krizi atlatıp, yeniden “genişleme” dönemine girmesiyle, yeni dönemin ihtiyaçları”na ve hâkim konumdaki ekonomilerin çıkarına işleyen yeni bir “tamamlayıcılık” ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 1930’lu yıllarda kapitalizmin krizinin uyardığı “ithal ikamesi”yle, genişleme döneminde ortaya çıkan ithal ikamesini farklı değerlendirmek gerekir, zira bu dönemde ortaya çıkan ithal ikamesi, ticaretin yapılamamasından değil, tam tersine ticaretin genişlemesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zaten az sayıdaki ülke dışında, az gelişmiş ülkelerin büyük çoğunluğunda ithal ikamesi 1950’li ve 1960’lı yıllarda başlamıştır. Belirleyici olan, sanayileşmiş ülkelerdeki gelişmelerdir ve ortaya çıkan tamamlayıcılık da son tahlilde dinamik merkezlerin, (sanayileşmiş kapitalist ülkeler) “uyardığı” bir süreçtir.

1930’lu yıllarda bazı büyük az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ithal ikamesi, dünya pazarındaki aşırı daralma ve temel mal fiyatlarının çökmesi sonucu, ekonomide ortaya çıkan kopukluğu gidermek için gündeme geldi. Bilinçli ve kapsamlı bir stratejiye dayanmıyordu, ihraç ürün fiyatlarının çökmesiyle, tüm sosyal sınıflar bu durumdan olumsuz yönde etkilenmişti. Dolayısıyla doğrudan devletin varlığını tehdit eden bir durum ortaya çıkmıştı. Bu yüzden ekonomide ortaya çıkan kopukluğu gidermek, aynı zamanda egemen sınıf ittifakının ayakta kalmasının önkoşulu haline gelmişti.

1950’lerden sonraki süreç bütünüyle farklı bir tarihsel konjonktürde, dünya kapitalizmin farklı bir evresinde ortaya çıktı. Her iki dönemde de ithal ikamesi, ayağı yere basan, tutarlı teorik geri planı olan, uygun politika araçlarıyla desteklenen bir süreç olmamıştır. Biz burada 1950’li 1960’lı yılların genişleme ortamında ortaya çıkan ve merkez kapitalist ülkelerdeki genişleme süreciyle belirli bir eklemlenme ve tamamlayıcılığa tekabül eden ithal ikamesinden söz ediyoruz.

İthal ikamesinin en belirgin zaafı, mevcut tüketim yapısından hareket ediyor olmasıdır. Teorik söylem ve retoriğe rağmen, ödemeler dengesi tıkanıklıklarına bir “çözüm” olarak ve olayların zoruyla gündeme gelmiştir. Genellikle ithal konusu olan tüketim malları, toplumun genel gelişmişlik düzeyi veri olduğunda, “lüks” sayılabilecek mallardır. Sömürgecilik ve yarısömürgecilik döneminde oluşmuş bir tüketim yapısını sürdürüp geliştirmeyi amaçlıyordu.

İthal ikamesi, mevcut pazar yapısını hatırı sayılır bir biçimde etkilemiyordu. Toplumun bütünü göz önüne alındığında ancak sınırlı bir kesime dönük üretim söz konusuydu, iç pazarın dış rekabete karşı korunması ve iç pazara yönelik üretime bir dizi teşvik, kolaylık ve muafiyetin söz konusu olması, her şeye rağmen ithal ikameci sanayicilerin yüksek kârlar elde etmelerine olanak veriyordu. A. F. Ewing’in yazdığı gibi, asıl söz konusu olan sanayileşmek değil, “ithalatı ithalatla ikame etmektir.”¹ Dolayısıyla “sanayileşme” süreci, “geleneksel sektör”le, modern sektör arasındaki kopukluğu ortadan kaldırmak, gelişmenin meyvelerinden geleneksel sektörü yararlan- dırmak ve ekonominin sektörleri arasında “uygun” bir eklemlenme yaratmak yerine, bu sonuncu sektörde proleterleşmeyi, mülksüzleşmeyi hızlandırarak, büyük kentlerin marjinal nüfusunu veya doğrudan doğruya işsizler ordusunu şişirmiştir.

Ülke nüfusunun yaklaşık % 10 veya % 20’lik bir bölümünün tüketim ihtiyaçlarını karşılayan bir sanayi söz konusuysa ve bu da yüksek oranlı ithal girdiyle gerçekleşiyorsa, böyle bir sürecin sanayileşme ve iktisadi büyüme açısından kapsamlı sonuçlar doğurması, ekonomik ve toplumsal dokuyu değiştirmesi beklenemezdi... Batıda geçerli tüketim modelinin taklit edilmesi durumunda kullanılan teknolojinin de ekonominin genel gelişmişlik düzeyine uygun düşmesi söz konusu olamaz. Öte yandan sadece girdiler değil fabrikalar da dışardan gelmektedir.

1 Industry in Africa, age, s. 8.

Eğer yabancı sermaye ortaklığı söz konusuysa, yukarıda sıraladığımız olumsuzluklara bir de yabancı sermayenin kâr transferleri eklenecektir. Eğer üretim üniteleri yabancı krediyle kurulmuşsa, ikinci bir transfer borç ödemeleri yoluyla gerçekleşecektir.

Dikkat edilirse, ithal ikamesine dayalı süreç, ekonominin yapısında köklü bir dönüşüme neden olmadığı gibi, gerçek anlamda bir ithal ikamesini de gerçekleştiremiyor. Döviz tasarrufu sağlayarak ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı azaltması beklenirken, tam tersi bir durum ortaya çıkıyor. Ödemeler dengesi üzerindeki baskı daha da artıyor.

İthal teknolojiye bağımlılık, teknoloji üretiminde bir atılıma izin vermezken, genellikle “makine yapan makinelerin üretimi” de gündeme gelmiyor. Dolayısıyla sanayileşme sürecinin derinleşmesi de mümkün olmuyor. Bu tür bir “ithal ikamesi” geçerliyen, aramalı üreten, sınırlı da olsa teçhizat üreten sektör ya mevcut değildir, ya da bu işi devlet üstlenmiş durumdadır. Hintli bir işadaminin ifade ettiği gibi “kamu sektörü özel girişimler için itici güç olacaktır.”¹

İthal ikamesine dayalı “sanayileşmenin” dayandığı bir teorik temel bulunmadığı gibi, iç tutarlılığı olan bir strateji de sayılamazdı. Aslında yapılan, ortaya çıkan süreci “teorileştirmek”ten ibaretti. Bir taraftan kalkınma iktisatçıları (öncüler) tarafından geliştirilen teorilerle pratik yaşam ve ortaya çıkan süreç arasındaki uyumsuzluk, diğer yandan ödemeler dengesi tıkanıkları, çelişik bir görüntü ortaya koyuyordu.

İthal ikamesinin retorik plandaki gerekçesi ödemeler dengesi tıkanıklıklarını aşmaktı. Oysa realite retorikten farklıydı, ithal ikamesi çözüm olmak bir yana, çözümsüzlüğü derinleştirmiştir.

Ödemeler dengesi sorununun çözümünde yabancı sermayenin de etkili olacağı beklentisi vardı. Oysa yabancı sermayenin az gelişmiş ülkelerin iç pazarına yönelik yatırımlara yönelme gerekçe-

1 Roman Losada Aldona, *La diahcticfue du sous-developpement*, Editions Anthropos, s. 212, Paris, 1972.

leriyle, ödemeler dengesi sorununun çözümü arasında doğru yönde bir ilişki aramak gerçekçi değildi. Yabancı sermayenin söz konusu ülkelerin iç pazarına yönelik yatırıma girişmesinin bir dizi nedeni vardı: Birincisi, dünya pazarında hammadde fiyatlarının düşmesi, bu alana yatırılmış yabancı sermayeyi sanayi sektörüne kaydırmayı “gerektirmişti”; ikincisi, azgelişmiş ülkelerin gümrük duvarlarını ve korumaları aşma isteği; üçüncüsü, sanayiye yönelik abartılmış teşviklerden yararlanma, dördüncüsü de ucuz işgücünü kullanma vb. isteğidir.

Üretilen mallar iç pazara dönük olmaya devam ettikçe, yabancı sermayenin ödemeler dengesinde “iyileşme” sağlaması mümkün olmazdı. Tam tersine, yabancı sermayenin kâr transferleri yoluyla döviz ve ödemeler dengesi sorununu daha da ağırlaştırması bile mümkündür.

3.1.2. İthal İkamesine Dayalı Modelin Çelişkileri

İthal ikameci modelin temel çelişkilerinden biri, bir taraftan üretici güçleri geliştirme misyonunu özel girişimlere bırakması, diğer yandan da, özel girişimci için riskleri ortadan kaldırmasıdır. Burada özel girişimin misyonunun gereğini yapamayacağı zımni olarak kabul edilmiş oluyor. Bir taraftan özel girişimcinin, özel teşebbüsün yüceltilmesi, diğer taraftan da, tekeller ve çokuluslular (transnasyonal) dünyasında özel girişimcinin sürece egemen olamayacağı teslim edilmiş oluyordu.

Bilindiği gibi, az sayıda çokuluslu şirketin (transnasyonal) dünya pazarına egemen olduğu koşullarda, XIX. yüzyıldakine benzer bir müteşebbisin varlığından söz etmek, zihinsel bir soyutlamadır. Dolayısıyla, yerli firmalar dev uluslararası firmaların güdümünde ve onların bir uzantısı olarak faaliyet gösterebilirlerdi... Bu durumda da özel sermayenin ülke kalkınması bakımından öncelikli alanlara yönelmesi değil, kısa dönemde yüksek kâr vaat eden olanlara yönelmesi, sermayenin mantığına uygundur.

İkinci temel çelişki, ithal ikamesinin başarısının, temel mallar ihracatından sağlanan dövize bağımlı olmasıdır. Üretim sürecinin her aşamasında yüksek düzeyde ithal girdi gerekiyor. Genel olarak ekonominin sektörleri arasında, özel olarak da sanayinin alt sektörleri arasında, yeterli eklemleme bulunmadığı için ve “makine üreten makineler” üretilemez durumda olduğu için, her seferinde yeni bir üretim ünitesi kurmak ancak ithal yoluyla mümkün olabilir. Başlangıçta, ithal ikamesinin kolay aşamasında önemli bir sorun çıkmasa da, kolay aşama geçildikten sonra ve önemli yapısal dönüşümlerin gerçekleşmediği koşullarda, ithalat aşırı yükseliyor ve süreç tıkanıyor. Zira, artan ithalatın karşılanabilmesi için gerekli olan döviz, iç pazara dönük olarak üretilen sanayi sektörü tarafından karşılanamayacağına göre, geleneksel ürünlerin ihracatından sağlanan dövize bağımlı kalıyor. Bir taraftan geleneksel mallara talebin azalması, diğer yandan ticaret hadlerinin aleyhte seyretmesi, geleneksel ürün ihracatından sağlanan dövizini sürekli azaltıyor. Süreci devam ettirmek için geriye borçlanma “seçeneği” kalıyor. Fakat, belirli bir eşikten sonra mevcut üretim yapısını dış borçlanmayla sürdürmek sorunsal hale geliyor.

Paradoksal olarak ithal ikameci model, başlangıçtaki misyonunu gerçekleştirmek bir yana, çözmek zorunda olduğu sorunları daha da ağırlaştırıyor. Ekonominin özerklik katsayısını artırmak yerine, bağımlılık ilişkilerini pekiştiriyor.

3.1.3. İthal İkamesi ve Ekonomik Kalkınma

Daha önce sözünü ettiğimiz zaaflarına ve ortaya çıkardığı paradoksal sonuçlara rağmen, ithal ikameci sanayileşmeyle birlikte, sanayi sektörü az gelişmiş ülke ekonomilerinin önemli ve belirleyici sektörü durumuna geldi. Sanayi üretiminin bu süreçle birlikte görece ve mutlak ağırlığı arttı. Modelin geçerli olduğu dönemin bir bölümünde, 1960-1967 aralığında az gelişmiş ülkelerde sanayi üretimi %

7.9¹ oranında artış kaydetti.² Aynı dönemde sanayileşmiş kapitalist ülkelerde söz konusu oran %5.9'du.

Gerçekten GSMH içinde sanayinin payı 1953-1966 aralığında hızlı bir artış sergiledi. 1953-1966 aralığında sanayinin GSMH içindeki payı Şili'de % 23'ten % 40'a, Arjantin'de % 28'den % 37'ye, Meksika'da % 28'den % 33'e, Brezilya'da % 24'ten % 27'ye yükseldi. Latin Amerika ülkeleri için geçerli olan bu eğilim, diğer bölgeler için de az çok geçerliydi. Mısır'da sanayinin GSMH içindeki payı 1952'de % 10'dan 1969'da % 24'e³ Türkiye'de sanayinin payı 1948'de % 13.7'den 1970'te % 26.6'ya yükseldi. Benzer bir eğilim Hindistan için de geçerliydi.⁴

Bu sürecin doğal sonucu, kentleşmenin hızlanması ve önem kazanmasıdır. Tüm az gelişmiş ülkeler dikkate alındığında, 1950-1960 aralığında kentleşme oranı ortalama % 4.6 olmuştu.⁵ 1945-1965'i kapsayan yirmi yıllık dönemde Türkiye'de kent nüfusu % 230 artış kaydetti.

Sanayinin göreceli ve mutlak ağırlığının artması, tarımın GSMH içindeki göreceli payında hatırı sayılır bir gerilemeye eşlik etti. Zaki Hashem'in yazdığına göre, az gelişmiş ülkelerde tarımsal üretim önemli ölçüde geriledi.⁶ Brezilya'da 1939-1963 aralığında tarımın GSMH içindeki göreceli payı % 33'ten % 21'e geriledi!..⁷

1 Oldukça yüksek sayılabilecek bu oranı nüanse etmek gerekir. Bir kere bu tüm az gelişmiş ülkelerin ortalamasıdır. İthal ikamesinin farklı aşamasındaki ülkelerin ortalamasıdır. Üstelik bu tarımsal üretimin aleyhine gerçekleşmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi, ekonomilerin gelişmişlikleri dikkate alındığında lüks sayılabilecek malların üretimi söz konusudur.

2 Rapport Pearson, *Vers une action commune pour le développement du Tiers Monde*, Donoel, s. 62, Paris, 1969.

3 Samir Amin, *L'Accumulation à l'échelle mondiale*.

4 Bkz. Charles Bettelheim, *L'Inde indépendante*, s. 186.

5 Alfred Maizels, *Industrial Growth and World Trade*, s. 83.

6 *Industrialization and the Decline of Agriculture in Underdeveloped Countries*.

7 T. Dos Santos, "Foreign Investment and the Large Enterprise in Latin

Öte yandan kişi başına GSMH artışı 1950-1967 aralığında % 4.8 oranındaydı. Elbette bu oranın nüanse edilmeye ihtiyacı vardır. Bir kere söz konusu olan bir aritmetik ortalamadır. Bir ülkede aritmetik ortalama olarak kişi başına GSMH artabilir ama, bu geniş toplum kesimlerinin göreceli ve mutlak olarak yoksullaşmalarına, önemli reel gelir kayıplarına uğramalarına engel değildir. Brezilyalı ünlü teorisyen Celso Furtado, böyle bir durumun 1940'lı ve 1950'li yıllarda Meksika'da ve Kuzeydoğu Brezilya'da ortaya çıktığını yazıyor.¹

Elbette söz konusu olan bir gayri safi büyüme oranıdır. Dolayısıyla çeşitli biçimlerde ortaya çıkan “kayıplar” söz konusu % 4.8'lik büyüme oranının önemini azaltacaktır. Burada dış borçlanma, faiz ödemeleri, kâr transferleri ve bunların önemi vb. dikkate alınmıyor. Bu tür bir oran tek başına ve genel çerçeveden soyutlanarak ele alındığında, önemliymiş gibi bir izlenim yaratabilir. Oysa, aynı dönemde söz konusu ülkelerde ortalama nüfus artış oranı %2,5'tu... Bir başına bu oran bile, söz konusu 4.8'lik artışı büyük ölçüde ödünleyecek büyüklüktedir. Rakamların ve oranların önemi ve ağırlığı ne olursa olsun, bu tür kantitatif büyüklükleri, büyüme göstergelerini kalkınmayla özdeş saymak, olaylara uzaktan bakmaktır. Samir Amin bu konuda şunları yazıyor: “Kalkınma kavramı, uyum ve sistemin içedönüklüğünü ve iç dinamiğe dayalı olmasını gerektirirken, bayağılaştırılıp, kişi başına GSMH büyümesiyle karıştırılıyor.”²

Buraya kadar yapılan kısa açıklamalardan çıkarılabilecek sonuçlar şunlar olabilir: Bir kere ithal ikameci sanayileşme süreci, az gelişmiş ekonomilerin bağımlı, edilgen, dışardaki “gelişmelerden” yararlanabilir konumunda radikal bir değişiklik ortaya çıkarmıyor. Olumlu yönde bu tür bir iyileşme bir yana, bağımlılık ilişkilerini daha da

America: Brazilian Case”, In *Latin America*, edited by James Peras, Maurice Zeit-ling, M. E. Gettleman, s. 435.

1 “Dependance externe et la theorie eonomique”, *L'Homme et la SocieU*, XXII, Ekim-Kasım 1971, s. 61.

2 Bkz. Angelos Angelopoulos, *Tiers Monde face aux pays riches*, PUF, 1972, s. 36.

derinleştiriyor. İleride değineceğimiz gibi, GSMH artışından küçük bir azınlık çıkar sağlıyor. Yüksek GSMH artışı görüntüsüne rağmen, söz konusu dönemde (1960-1968) sanayileşmiş kapitalist ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki gelir farkı kapanmak bir yana, daha da açılıyor ve bağımlılık ilişkilerini daha da derinleştiriyor, ilerde değineceğimiz gibi, GSMH artışından küçük bir azınlık çıkar sağlıyor. Yüksek GSMH artışı görüntüsüne rağmen, söz konusu dönemde (1960-1968) sanayileşmiş kapitalist ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki gelir farkı kapanmak bir yana daha da büyümüştür... Öte yandan kentleşme de sanayileşmenin sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Kent nüfustaki artış, kır kesiminde ortaya çıkan ve kapitalist üretim ilişkilerinin bu kesimi etkisi altına almasından, kaynaklanan sosyoekonomik nedenlere dayanıyor. Ayrıcalıklı bir azınlığın gereksinmelerini karşılamaya yöneldiği sürece, ithal ikameci sanayileşmenin kapsamlı sonuçlar doğurarak, söz konusu ekonomilerin özerklik katsayısını yükselterek, ekonominin sektörleri arasında uygun bir eklemlenme yaratarak bir sıçrama yaratması olanaklı değildi. Verili olan tüketim kalıbı esas alındığı sürece, oluşturulan üretim üniteleri kaçınılmaz olarak “rasyonellik” kriterine uygun olmayan sonuçlar doğurabilirdi. Öte yandan ithal teknolojinin ortaya çıkardığı uyumsuzluk, (düşük kapasite kullanımı vb.), yabancı sermayenin kâr transferinin neden olduğu kaynak kaybı... gibi nedenler önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sorunlarla ilgili bir netlik sağlayabilmek için, ithal ikameci sanayileşmenin ortaya çıkardığı sorunlara daha yakından bakmak gerekiyor. Fakat daha önce, yerli ve yabancı özel sermayenin hangi nedenlerle sanayi sektörüne (ithal ikamesine) yöneldiği üzerinde durmamız gerekiyor.

3.1.4. Sermayenin İthal İkamesine Yönelmesinin Nedenleri

İthal ikameci model, korumacı ve özendirici önlemlerin diyaletik bütünlüğünün ortaya çıkardığı bir süreçtir. Elbette korumacı önlemler sadece sanayiye koruma amacı taşıyordu. Korumacılık

ithal ikameci süreçten önce de söz konusuydu. Bütçe ve ödemeler dengesi tıkanıklıklarına karşı bir önlem olarak ortaya çıkmıştı. Korumacılık ister yüksek gümrük vergileri biçiminde olsun, ister yasaklamalar biçiminde uygulansın (veya her ikisi de) ekseri “lüks” sayılabilecek malların fiyatlarını yükseltiyordu. Böyle bir ortamda iç talebin karşılanabilmesi, ithal ikamesine uygun koşullar ortaya çıkarıyordu. Genellikle ülkenin gelişmişlik düzeyine göre “lüks” sayılabilecek malların üretimi için “görece ileri” bir teknoloji ithali gerekiyordu. Ülkenin verili teknolojik seviyesi bu tür malların üretilmesine olanak vermezdi, işte bu aşamada yabancı sermaye (çokuluslu şirketler) devreye giriyor. “Yardım” ve “işbirliğinden” söz edilmeye başlanıyor.

Fakat ithal ikamesini özendiren neden sadece bununla sınırlı değildi. Korumacı önlemlere özendirici önlemler de eşlik ediyordu. Bu özendirici önlemler: teçhizat ithaline vergi bağışıklığı, sanayiye ucuz ve kolay kredi, sübvansiyonlar (sanayi için düşük özel faiz uygulaması), paranın “bilinçli” olarak aşırı “değerlenmişliği,” sanayi için gerekli altyapının devlet tarafından oluşturulması, devalüasyonlarla ürün ihraç fiyatlarının sürekli ucuzlatılması, kronik bir yüksek enflasyon vb. sanayi yatırımlarını fevkalade kârlı hale getiriyordu. Öte yandan devlet sadece gerekli altyapı yatırımlarının gerçekleştirmekle kalmıyor, sanayinin gelişmesi için bir dizi aramanın üretimini de üstleniyordu. Brezilya’da kamu yatırımlarının % 33’ü ara malları üretimine yönelmişti.¹

Koruyucu ve özendirici politikaların paradoksu, bir taraftan azınlığın gereksinmesi olan malların ülkeye girişine izin vermiyor, öte yandan da aynı malların ülke içinde üretimini özendiriyordu. Bu yüzden korumacılık, gerçek anlamda bir sanayileşme sürecinin aracı sayılamazdı.

Böyle bir ulusal ve uluslararası ilişkiler ortamı geçerliyken, ya-

1 Emile Sader, “Sur la politique economique Brezilienne”, *Critique de L'Economie Politique*, 3.

bancı sermayenin özendirilmesi de “gerekli” hale geliyordu. Bu aşamada retorikle realite arasındaki uyumsuzluğu gözden uzak tutmak gerekir. Aslında ileri sürüldüğünün ve yaygın kanaatin aksine, hatırı sayılır bir yabancı sermaye girişi de söz konusu olmuyordu. Azgelişmiş ülkelere giren, bir miktar teçhizat, (fabrika) lisans, ihtira berati, teknisyenler vb.’dir. Bu konuda bir Alman işadamı şunları söylüyor: “Bu ülkelerin (Latin Amerika...) sanayileşme çabaları dik-kate alındığında ve giderek artan ithal zorlukları karşısında oralarda üretim üniteleri kurduk, bu sayede söz konusu ülkelerin uyguladıkları ekonomik politikalara kendimizi uydurduk ve pazarda önemli bir etkinlik sağladık.”¹

Böylesi bir ortamda “ulusal girişimci”nin işlevi büyük ölçüde sınırlanmış olmaktadır. Buna karşılık, bu tür bir ilişkiler ortamı, çokuluslu firmaların istediklerini istedikleri fiyattan satmalarına olanak veriyordu. Dolayısıyla, bu koşullarda azgelişmiş ülkelerin girişimcisi için uygun düşen adlandırma, “aracı” veya “yetkili satıcı” olabilirdi.

Koruyucu ve özendirici önlemler bir yandan, çokuluslu şirketlerle kurulan ilişkilerin niteliği, diğer yandan, “sanayiciliği” o kadar kârlı hale getiriyordu ki, daha önce ticaretle, gayrimenkul ticaretiyle, ithalat ve ihracatla, spekülasyonla vb. ilgilenen işadamları “daha verimli” gördükleri sanayiye yöneldiler. Aslında söz konusu olan, bağımlılık ilişkisinin yeni bir biçim ve görüntü almasıydı. Yoksa, azgelişmiş ülkelerin burjuvazisinin bir nitelik sıçraması yapması diye bir şey söz konusu değildi. Elbette bu durum, “komprador burjuvazi” kavramından ne ölçüde uzaklaşıldığı sorusunu tartışmayı gerektirir. Bu soruna bu kitabın dördüncü bölümünde kısaca da olsa değinilecek.

Elbette yerli sermayenin yabancı sermayenin dümen suyunda sanayiye yönelmesinin, o zamana kadar ihracata dönük temel mallara yatırım yapmış yabancı sermayenin sanayiye ilgi duymasının bir ne-

1 Bkz. Critique de L'Economie Politique, 4, s. 229, Temmuz-Aralık 1971.

deni de, dünya pazarında hammadde fiyatlarının düşmeye devam etmesi ve sürüm sorunlarının ortaya çıkması, ticaret hadlerinin temel mallar aleyhine dönmesidir. Bu arada, başta kâr transferi kolaylığı olmak üzere, yabancı sermayeye tanınmış ayrıcalıklar ve teşvikler de yabancı sermayenin iştahını kabartır hale gelmişti. O kadar ki, az gelişmiş ülkelerin hükümetleri, yabancı sermaye için “yatırım iklimini” kıvama getirmek için, büyük çaba harcıyorlardı. Bu çabalar arasında zaten çok düşük olan ücretleri “düşük tutma garantisi” de vardır...

Yabancı sermaye, geleneksel alanlardan çekilip, az gelişmiş ülkelerin iç pazarına yönelik sanayiye yönelirken, madenleri ve tarımsal alanda faaliyet gösteren yabancı sermayeyi “millileştiren” hükümetler “ilerici”, “reformist” sayılacaklardı. Aslında ithal ikameci sanayileşme veya “içedönük büyüme modeli” söz konusu olduğunda, iki önemli noktayı hatırdan çıkarmamak gerekir: Birincisi, içedönük kalkınma stratejisi kapitalizmin genişleme dönemine denk düşüyordu; ikincisi kapitalist üretim tarzının ulaştığı yeni aşama, sanayinin az gelişmiş ülkelere doğru yayılmasını gerektiriyordu. Son tahlilde söz konusu olan, kapitalist yayılma ve genişleme sürecinin bir tezahürüydü.

İthal ikamesinin ortaya çıktığı sosyoekonomik ortam ve “sanayici girişimci”nin niteliği veri iken, üretim sürecinin iyileştirilmesi, kalitenin yükseltilmesi, verimliliğin artırılması ve rekabetçi olma vb. gibi kaygılar söz konusu olamazdı. Eğer az gelişmiş ülkelerde iç pazar korunmuyor olsaydı, uluslararası tekeller, bu ülkelerde montaja girmek yerine, tüketim mallarını ihraç etmeye devam edeceklerdi... Böyle bir durumda az gelişmiş ülkelerdeki girişimcilerin, “sanayicilerin” niteliğiyle ilgili bir yanılsama da söz konusu olmazdı. O zaman sanayiciden değil, ithalatçıdan söz edilecekti. Sözümlü ettiğimiz koşullarla sanayici olmak için, iki şey gerekiyordu. Birincisi, siyasi otoriteyle “iyi ilişkiler” kurmak; ikincisi de, çokuluslu tekellerle ilişki kurmak... Bu iki koşul gerçekleştiğinde “ulusal sanayilerin kurulmasından” söz ediliyordu...

Elbette, aşırıya vardırılan teşvikler, özellikle de teçhizat, aramalı ve sanayi girdilerinin ucuza elde ediliyor oluşu, ileri üretim teknolojilerini ithal etme yönünde bir eğilim ortaya çıkarıyordu.

Özellikle 1950'lerden sonra yabancı sermaye yatırımlarının sanayideki payı yükselirken, tarım ve madenlerdeki payı geriledi. T. Dos Sontos, 1961-1962'de Latin Amerika'daki yabancı sermaye yatırımlarının % 60'ının imalat sanayisine yöneldiğini yazmıştı.¹ Aslında yabancı sermaye dışardan (ana şirketten) kaynak transfer etmek yerine, yerli kaynakları harekete geçirmeyi yeğliyordu. Bunu sağlayan da ortak teşebbüslerdi (Joint Ventures). Bu konuda General Motors yöneticisi, F. G. Donner şunları söylüyordu: "Deniz aşırı ilişkilerimizi ve gerçekleştirmelerimizi özetlememe izin veriniz..." 1950 sonunda General Motors'un sabit sermaye yatırımları dahil sermayesi 184 milyon dolardı. 1965 sonunda yatırımlarımız 1.1 milyar dolara ulaşmış bulunuyor. Biz bu genişlemeyi hemen bütünüyle General Motors'un denizaşırı finansal işlemlerinden ve yerel ödünçlerden sağladık. Bunun sonucunda denizaşırı şubelerimiz karlarının yaklaşık üçte ikisini ABD'ye transfer ediyorlar."² Pierre Jale'e, 1964-1970 aralığında yabancı sermayenin sağladığı kârın sadece % 13'ünü az gelişmiş ülkelerde yatırdıklarını yazmıştı.³

Ortak girişimler oluşturmanın çokuluslu şirketler bakımından bir yararı da, yabancı sermayeye karşı tepkileri etkisizleştirmekti...

3.1.5. Sermayenin Sanayiye Yönelmesinin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar

Sermayenin ithal ikamesine yönelmesi, sanayi üretimini artırmakla birlikte, kurulan sanayiler, söz konusu ekonomilerin genel gelişmişlik düzeyine denk düşmeyen sanayilerdi. Dolayısıyla süreç

1 *The Changing Structure of Foreign Investment in Latin America.*

2 *The World Wide Industrial Enterprise*, McGraw Hill, 1966, A. G. Frank, Lumpen Bourgeoise... içinde, age, s. 95.

3 "L'aide et le mouvement de capitaux", Partisans, Mart-Nisan 1972.

ilerledikçe, daha çok bütünleşmiş ve eklemlenmenin güçlendiği bir yapının oluşması beklirken, tersine bir tablo ortaya çıktı. Kaynakların daha verimli kullanılması beklenirken, büyük bir israf ve toplumsal sonuçları pahalıya gelen bir süreç ortaya çıktı. A. G. Frank, *Lumpen Bourgeoisie et Lumpen Developpement* adlı eserinde, M. Pena, G. Polit ve V. Testa'nın ortak eserinden aşağıdaki alıntıyı yapıyor:¹ “Otomobilleri üretmek için kullanılan yöntemler bir “geri adım” oluşturuyor. Otomobil üretimi ve onun sonucunda başka şey üretmemeyse, daha büyük bir geri adım anlamına geliyor. Örneğin, 1965 yılına doğru Arjantin’de hesaplanan otomobil üretiminin değeriyle, bu ülkede kara yollarını beş yılda ikiye katlamak mümkündü. Aynı şekilde, küçük bir azınlığa yönelik özel otomobil üretiminden ve kamyon üretiminden vazgeçmiş olsaydı, çok daha etkin bir kamu taşımacılığı sistemi oluşturmaya olanak verecekti.”

“Avrupalılaştırmış”, “Amerikanlaştırmış” bir azınlığın gereksinmesini esas alan bir “kalkınma” süreci, en iyi koşullarda küçük bir azınlığın yaşam standardını yükseltebilirdi. Dolayısıyla, kaynakların “lüks” sayılabilecek malların üretimine yönelmesi, kalkınma gerekleriyle uyusmuyordu. Bir kere baştan itibaren (ekipman, aramalı, hammadde vb.) üretimi pahalandıran bir süreç ortaya çıkıyordu. Daha önce sözünü ettiğimiz koşulların diyalektiği, yine de üretimi girişimci için kârlı hale getiriyordu. Korunmuş pazar, aşırı teşvikler, rekabet yokluğu, oligopolcü bir piyasa vb. yüksek maliyetlere rağmen, yüksek kârlar sağlamaya olanak veriyordu. Üstelik bu tür eğilimler güçlendikçe, girişimcinin “girişimci” özellikleri aşmıyor, onu iyileştirici, verim artırıcı çabalardan daha da uzaklaştırıyor. Düşük kapasite kullanımı toplumsal bakımdan büyük bir israf anlamına gelir.

Sürecin ortaya çıkardığı israfın bir boyutunu ortaya koymak için, düşük kapasite kullanımı ve kurulan üretim ünitelerinin, işletmelerin büyüklüğü üzerinde kısaca durmak aydınlatıcı olabilir.

1 Maspero, Paris, s. 106, 1971.

Başta ücretlerin düşüklüğü olmak üzere, vergi muafiyetleri veya vergi indirimleri, ucuz kredi, ithal girdilerde vergi bağışıklığı garantisi, düşük faizli kredi kullanma olanağı, çeşitli sübvansiyonlar vb. düşük kapasite kullanımına rağmen girişimci için üretimi kârlı kılmaya olanak veriyordu. Bu koşullarda verimlilik hesaplarının da önemi ortadan kalkar. Yukarda sözü edilen özendirici önlemlere, hiçbir rekabetin olmadığı bir pazarda satma olanağı eklendiğinde, düşük kapasiteye rağmen üretimi sürdürmek düşük kapasite kullanımıyla kârlılığını korumak mümkün oluyor. Düşük kapasite kullanımı da iç pazarın darlığı ve girdi ithalinin sağlanamamasından kaynaklanıyor. Zira ithal girdiler dövizle sağlanıyor. Geleneksel ürün ihracatından sağlanan döviz çoğunlukla sanayinin ihtiyacı olanın altında kalıyor. Düşük kapasite kullanımının bir başka nedeni de, ithal edilen teknolojilerin geniş Avrupa ve Amerika pazarını, dünya pazarını hedef alan boyutta teknolojiler olmasıyla ilgilidir. Bu koşullarda efektif talebin üstünde bir kapasitenin oluşması kaçınılmazdır. Bu arada dış yardım anlaşmaları belirli teknolojilerin alımını şart koşuyor. Bu da aşırı kapasitenin nedenlerinden bir başkasıdır.

İç pazar, köklü yapısal dönüşümler gerçekleşmediği sürece sınırlı kalmaya devam edecekti. Bir kere geniş toplum kesimini pazara entegre etmenin başlıca yollarından biri, kapsamlı bir toprak ve tarım reformu yapmayı gerektiriyordu. Bundan başka radikal bir gelir dağılımı reformuyla geniş kesimlerin bir bölümü pazara dahil edilebilir ve kısır kesimlerin, rantiyelerin eline geçen kaynaklar verimli yatırımlara yönlendirilebilirdi. Bir başka seçenek sanayi ürünlerini kapitalist Batı ülkelerine ihraç etmek olabilirdi. Bu seçenek doğrudan çokuluslu şirketlerin stratejisiyle ilgilidir. Zira, çokuluslu şirketler azgelişmiş ülkelerdeki pazarı esas alarak yatırımlara girişiyorlardı. Üstelik böyle bir seçenek sanayileşmiş ülkelerin korumacı önlemleriyle karşılaşılıyordu. Zaten ihracat söz konusu olacaksa bunu ana şirketten yapmayı yeğlemeleri doğaldır. Üstelik azgelişmiş ülkelerde sanayi ürün fiyatlarının yüksekliği bunların dünya pazarında rekabet olasılığını ortadan kaldırıyor. Ancak, aşırı teşvik-

lerle bu ürünler ihraç edilebilirdi ki, bu da kaynak israfının bir başka biçimde tezahür etmesinden başka bir şey değildir.

3.1.6.İçedönük Modelin Çelişkileri ve Krizi

İthal ikamesi söylem düzeyinde ithalatın “yerel” üretimle ikamesini ifade etmekle birlikte, gerçek durum bundan farklıdır. Beklenenin tersine, sanayileşme süreci ödemeler dengesinde bir rahatlama yaratmak bir yana, durumu dahada kötüleştiriyor. Bu çelişik durum iki nedenle ortaya çıkıyor; birincisi, her seferinde daha çok ithal girdi gerekli oluyor, ama ithal girdiyle üretilen mallar ihracata dönük değildir, iç pazarda satılıyor. Dolayısıyla, sanayi ihtiyacı olan döviz sağlanamıyor. Gerekli dövizin geleneksel ürün ihracatından sağlanması gerekiyor. Daha önce çeşitli vesilelerle değindiğimiz gibi bu ürünlerin dünya pazarında sürüm güçlükleri var ve ticaret hadleri sürekli aleyhte gelişiyor.

Elbette sanayinin geleneksel ürünlerden sağlanan dövize bağımlılığı egemen sınıf ittifakıyla ilgili sonuçlar da doğuruyor. Bu durum ihracat sektörünün ve onun dayandığı tarım sektörünün (büyük toprak sahipleri vb.) siyasi etkinliğini korumasına olanak veriyor.

İkinci neden, çokuluslu şirketlerin politikalarıyla ilgilidir. Uluslararası planda faaliyet gösteren büyük şirketler, az gelişmiş ülkelere transfer ettikleri makineleri bir mal olarak değil, sermaye olarak transfer etmeyi yeğliyorlar.¹ Dolayısıyla bunlar az gelişmiş ülkelere yüksek fiyatlarla intikal ediyor.² Bu çelişkiyi aşmanın yolu sanayi ürünleri ihracatını artırmak olabilir. Ama bu alanda da bir dizi olumsuzluk var. Bir kere sanayileşmiş kapitalist ülkelerin korumacı önlemleri, ikincisi, daha önce sözünü ettiğimiz sanayi ürünlerinin dünya pazarında rekabetçi olmayışı, üçüncüsü de, eşit olmayan de-

1 T. Dos Santos; “The Structure of Dependence”, *A.E.R.*, s. 233, Mayıs 1970.

2 Bkz. J. M. Chevalier, G. Dhoquois, A. Lefebvre et P. Pierre; *Le neo-imperialisme in colloge d'Alger*, s. 225, Cezayir, 21-24 Mart 1969, SNED Alger, 1970.

ğışimin “hafif” sanayi ürünleri için de söz konusu olmasıdır. Fakat asıl zorluk ekseri ihracı söz konusu olan malların merkez kapitalist ülkelerdekilerin benzeri olmasından kaynaklanıyor. Benzer mallar daha pahalıya üretildiği sürece ve kalite ve standardizasyon bakımından da dezavantajlar söz konusuysa, bu malların dünya pazarında sürümü elbette kolay olmazdı.

Bu durum, kurulan sanayi ünitelerinin çokuluslu şirketin şubeleri olduğu hatırlandığında daha iyi anlaşılır. Aslında burada söz konusu olan gerçek anlamda sanayileşme değildir; tüketime hazır malların ithalatını, aramaları ve sermaye mallarıyla ikame etmektir.

Ödemeler dengesi darboğazı sadece yukarıda sözünü ettiğimiz nedenlere de dayanmıyor. Kâr transferleri ve dış borç faiz ödemeleri de, ödemeler dengesinin yara alabilir durumunu derinleştiriyor. 1966’da borç ödemeleri, borç faizleri ve kar transferleri ihracat gelirlerinin Şili’de % 30.6’sına, Hindistan’da % 25.9’una, Nijerya’da % 30.7’sine, Türkiye’de % 23.8’ine ulaşıyordu.¹ Burada çokuluslu şirketlerin rakamları tahrif ederek, gerçekleştirdikleri transferler dikkate alınmamıştır. Bu şirketler ekseri, ihracatı küçük, ithalatı büyük göstererek transferleri gizlemeyi başarıyorlar. Aynı şirketin değişik birimleri arasında gerçekleşen ithalat ve ihracat bu tür tahrifatlara manipülasyonlara olanak veriyor. Bütün bunlar, ithal ikamesinin ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı artırarak kronik bir dış ticaret, dolayısıyla da ödemeler dengesi krizine neden oluyor.

Dış ticaretteki bu olumsuzluk borçlanmayı zorunlu hale getirerek, dış finansmana bağımlılığı artırıyor. Süreç ancak borçlanmayla ve sürekli dış borçları artırarak sürdürülebiliyor. Ve dış borçlanmayı da belirli bir eşikten sonra sürdürmek mümkün olmuyor.

İthal ikameci “strateji”nin ortaya çıkardığı ikinci bağımlılık türü çok daha belirleyici olan teknolojik bağımlılıktır. Ve teknolojik bağımlılık bağımlılığın, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde aldı-

1 Critique de l’economie politique, 4-6, s. 216.

ğı biçimdir. T. Dos Santos'un "endüstriyel teknolojik"¹ bağımlılık dediği durumdur. Gerçekten ekonomilerin dışadönük karakteri bu ekonomilerin teknoloji üretme yolunu büyük ölçüde kapatmaktadır. Teknoloji hem sanayileşmiş kapitalist ülkelerin tekelindedir, hem de yasal olarak korunmaktadır. Üstelik, paradoksal olarak sanayileşme süreci ilerledikçe, teknolojik bağımlılık da derinleşiyor... Azgelişmiş ülkelerde girişimci, sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki "meslektaş"ının hedeflediği, makinelerin fiyatını (her bir ünite ürün için) düşürme, hammaddeleri daha ucuz olanla ödünleme, üretim sürecinde emeğin payını azaltma² gibi kaygılarla pek ilgili değildir.

Azgelişmiş ülkeler karşı karşıya oldukları sorunlar ve genel gelişmişlik düzeyleri veri iken, "uygun olmayan" bir teknoloji ithal ediyorlar. Bu tür ilişkiler söz konusu ekonomilerin dışa bağımlılığını derinleştirirken, ekonominin iç bütünleşme koşullarını da ortadan kaldırıyor. Üstelik, uygun olmayan teknoloji ithali sadece özel girişimciler için geçerli değildir. Kamu kesimi için de benzer bir durum söz konusudur. Bağımlılık ilişkisi, azgelişmiş ülkelerde teknolojik bilimsel gelişmenin yolunu kapattığı gibi, çelişik olarak sanayileşmiş ülkelerdeki bilimsel teknolojik harcamaların faturasının bir bölümünü ödemek gibi bir açmaza da düşüyorlar. Bilimsel teknolojik gelişmeye uygun koşulların oluşması, bu ülkelerdeki bilimsel potansiyelin, sanayileşmiş ülkelere göçüyle sonuçlanıyor. Beyin göçü denilen olgu, olumsuzluğu derinleştirip, azgelişmiş ülkelerin gelişmişlere bilimsel teknolojik "yardım"ını oluşturunuyor...

İçedönük model bir yandan, özellikle finansal ve teknolojik bağımlılık yaratıp, derinleştirirken, yeteri kadar istihdam yaratmıyor ve gelir dağılımı dengesizliğini daha da derinleştiriyor. Sanayinin GSMH içindeki önemi ve ağırlığı artarken yaratılan istihdam sınırlı kalıyor. Bu durum doğrudan teknolojik bağımlılık ve toplumsal ya-

1 Structure of dependance, age, s. 232.

2 U. Muller Planteberg, "Technologie et dependance", Critique de l'economie politique, 3.

pıda radikal bir dönüşümün ortaya çıkamayışından kaynaklanıyor. Bir kere sanayileşme sürecinin tüketim malları üretimine yönelmesi ve bu tüketim mallarının görece ileri teknolojilerle üretilmesi, hem olası eklemlenmenin gerçekleşmesini, kendi kendini besleyen otodinamik bir sürecin ortaya çıkmasını engelliyor hem de uygun bir eklemlenmenin olduğu durumda ortaya çıkması gereken kümülatif sonuçlar ortaya çıkmıyor. Geriye ve ileriye doğru (en amont ve en aval) etkiler gerçekleşmiyor.

Öte yandan ithal teknolojinin sermaye yoğun oluşu, sınırlı istihdam yaratıyor.¹ Üstelik ithal ikamesinin “kolay aşaması” aşıldığında daha az istihdam yaratmak söz konusu oluyor. Gerçekten “kolay ithal ikamesi” aşamasına denk düşen sanayiler görece daha emek-yoğun sanayiler oluyor.

Sanayi sınırlı istihdam yaratırken, nüfus hızlı bir tempoyla artıyor ve kent nüfusu, nüfus artışından daha hızlı artıyor. Sanayileşmenin teknolojik bağımlılığa dayanması, teknoloji ithal edilen ülkeler lehine bir istihdam kaybına neden oluyor ve süreç ilerledikçe eğilim derinleşiyor. Şili’de 1962 yılında GSMH’de imalat sanayinin katma değeri % 23.6 iken, sanayi ekonomik olarak aktif nüfusun % 28.1’ini istihdam ediyordu. 1968’de katma değer oranı % 27.1’e yükseldiği halde, ekonomik olarak aktif nüfusun % 26.8’i istihdam ediliyordu. Verimlilik artışı daha çok istihdam yaratmıyordu.²

Bir taraftan kır kesiminde toprak dağılımının dengesizliği, diğer yandan bu alana modern üretim tekniklerinin girmesi, kırdan kente göçü artırıyor. Öte yandan buraya kadar açıklamaya çalıştığımız nedenlerden ötürü, sanayi sektörü açığa çıkan, mülksüzleşip prole-

1 Buradan görece geri teknolojilerin yüceltildiği sonucu çıkarılmamalıdır. Elbette sorun en ileri üretim tekniklerini yakalamaktır. Oysa sözü edilen süreçte ihale edilen “ileri teknoloji” bir çeşit yama görüntüsü alıyor. Zira ne gerekli eklemlenme vardır ne de ithal teknoloji böyle bir sürecin oluşmasına olanak veriyor.

2 A. Varas, “Chili, un mode de production dependant”, *Sociologie de l’impérialisme*, s. 267.

terleşen unsurları bünyesine çekemiyor. Zaten sömürgecilik ve yarı sömürgecilik döneminden beri oluşmuş geniş hizmetler sektörü bu sürecin sonucunda daha da şişiyor ve nüfusun önemli bir bölümü marjinalleşiyor.¹

İthal ikameci stratejiyle ilgili açıklamalarımızı gelir dağılımı üzerindeki sonuçlarına değinerek tamamlayabiliriz. Gerçekten ithal ikamesinin ve ithal ikamesine dayalı paradigmanın yaygınlık kazandığı İkinci Dünya Savaşı sonrasında, özellikle de 1950’li 1960’lı yıllarda gelir dağılımında iyileşme bir yana, gelir uçurumu daha da derinleşti. Azgelişmişlik koşullarında ileri teknolojiler ithal edildiğinde, gelir artışından sermaye yararlanıyor. Bu durum azgelişmiş ülkelerde emeğin bol ve örgütsüz olmasından kaynaklanıyor. Verimlilikle ücretler arasında bağ kurulamıyor.

İthal ikameci sanayileşme geçerliken, katma değerde emeğin payı azalıyor. Dinamik sanayilerin payı diğerleri aleyhine artıyor. İç ticaret hadleri tarımsal ürünler aleyhine seyrediyor. Teknoloji ithalinin gelir dağılımını nasıl etkilediğini François Partant’dan yapılan aşağıdaki alıntı açıklıyor: “Tekstil fabrikasını ele alalım. On işçiyle bin zanaatkar ikame edilebilir. Üretimi de zanaatkar üretimine göre birçok avantaja sahiptir: daha ucuz, daha düzenlidir ve işçiler de zanaatkarın kazancından biraz fazla kazanırlar. Ne var ki, emeğin yarattığı değer eskiden bin kişi arasında paylaşılırken, bu sefer fabrika sahibinin elinde toplanır... İşte bu durum Üçüncü Dünya’nın ayrıcalıklı azınlığının teknolojik ilerlemeye neden bunca susamış olduğunu ve isteklerinin başına neden teknoloji transferini koyduğunu açıklıyor. Bu transfer sonucunda üretken faaliyetlerin yarattığı değere el koyabiliyor da ondan.”²

İthal ikameci paradigma kapitalizmin 2. Dünya Savaşı sonrası genişleme dönemine denk düşen ve çokuluslu şirketlerin azgelişmiş

1 Marjinalizasyonla ilgili Bkz. *Sociologie de J’imperaüsme*, age.

2 Kalkınmanın Sonu, Bir Alternatifini Doğuruyor?, Çev. F. Başkaya, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1985, s. 37-38.

ülkelerin iç pazarlarına doğru yayılmasına olanak veren bir süreçti. Gerçek anlamda bir sanayileşme sürecine başlangıç teşkil etmesi düşünülemezdi. Aslında gerçek dünyada söz konusu olan ne ithal ikamesi ne de kalkınmaydı, kapitalizmin yeni evresinde çevremerkez ilişkilerinin aldığı biçimdi, ilişkilerin niteliğini değiştirecek bir süreçten bahsedilemezdi.

Kapitalizmin genişleme dönemi sona erip, sistem yeniden “yapısal krize” girince, ithal ikamesi önce gözden düşecek sonra da yerini dışadönük paradigmaya bırakacaktı. 1970’li yıllara gelindiğinde, ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı artırıcı eğilimlerle, kolay borçlanmaya olanak veren süreç çakışmıştı ve bu durum ithal ikamesinin bir süre daha sürdürülmesine olanak vermişti. Fakat, daralma, ithal ikameci paradigmanın sürdürülmesine olanak vermeyecekti. Ama böyle bir paradigma kayması teorik bir temele dayandırılacaktı. Yeni sağın veya radikal sağın saldırısı olarak ortaya çıkan yeni tezler ve ona dayalı dışadönük paradigma, azgelişmiş ülkelerin daha çok uydulaşmasını ve her düzeyde yeniden kompradorlaşmasını gerektiriyordu. Bundan sonraki altbölümde içedönük paradigmanın bir versiyonu olan “sanayileştirici sanayiler” paradigmasına çok kısa olarak değinmemiz gerekiyor.

3.2. Sanayileştirici Sanayiler Paradigması

Devlet kapitalizmi aracılığıyla üretim tarzını değiştirmeyi amaçlayan “sanayileştirici sanayiler” esas itibariyle Sovyetler Birliği’nin sanayileşme deneyimine dayanan ve büyük ölçüde o modelden esinlenen Hindistan ve Cezayir örneklerinde somutlanan bir stratejidir.

İthal ikamesinden farklı olarak sadece sanayide değil, ekonominin tamamında bir bütünlük ve sektörler arasında eklemlenme (articulation) yaratmayı amaçlıyor, ithal ikameci stratejide tarım, sanayiye işgücü gıda maddeleri vb. sağlayan bir sektör olarak görülürken, burada tarım sanayiye pazar da oluşturmaktadır. Başlangıçta sanayi tarım sektörüne teçhizat, temel hizmetler (elektrik enerjisi, sulama

vb.) kimyasal gübreler, zararlılarla mücadele ilaçları, vs. sağlıyor. İkinci aşamada, beklenen kümülatif sonuçlar ortaya çıkınca, artık tüketim malları üretimine geçilebilir. Burada ithal ikameci modelden farklı olarak, sürecin aşamaları atlanmıyor. Önce tarımda bir gelişme sağlanarak, buradan sağlanan artılla (Baran anlamında) sanayileşme sürecinin derinleştirilmesi, bu amaçla da daha başta “ağır sanayilerin” kurulması amaçlanıyor. Elbette burada en fazla kümülatif sonuçlar doğuracak sanayi dallarının öncelikle kurulmasına özen gösteriliyor. Planlama bu modelde kritik bir öneme sahiptir.

3.3. Dışadönük Paradigma

Kapitalizmin II. Dünya Savaşı sonrası genişleme döneminde, sanayileşmiş kapitalist ülkelerde “refah devleti”, “sosyal devlet”, “kayırmacı devlet” anlayışına dayalı politikalar, azgelişmiş ülkelerde de genellikle ithal ikameci bir büyüme modeli geçerli oldu. İthal ikameci model hem çokuluslu şirketlerin hem de Üçüncü Dünya ülkelerinde siyaseti belirleyen kesimlerin çıkarlarına uygun düşüyordu. Bu bakımdan iç pazarın genişlemesine dayalı “kalkınma stratejisi” kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğindeki genişlemesinin azgelişmiş denilen çevre ülkelere yansımaydı.

Gerçekten savaş sonrasının ilk iki on yılının performansı, uygulanan politikaların etkinliği konusunda kuşkuya yer bırakmıyordu. Aynı şekilde bu başarının gerisindeki ekonomik politika araçlarının etkinliğinden de kuşku duyulmuyordu. Keynesci talep yönetimi politikalarıyla fiyat istikrarını, büyümeyi, tam istihdamı, son analizde refahı yakalamanın olanaklılığı konusunda tam bir konsensüs egemendi. Nitekim, adı geçen dönemde sadece yüksek büyüme oranları gerçekleştirilmekle kalınmamış, devlet müdahaleleri ve gelirin yeniden bölüştürülmesi yoluyla (sosyal güvenlik sistemlerinin geliştirilmesi, işsizlik ödenekleri, eğitim ve sağlığa ayrılan kaynağın büyütülmesi, yaşlılar, sakatlar vb. için sağlanan olanaklar) büyümenin meyvelerinden geniş toplum kesimleri yararlandırılabiliyordu. 1950’li

ve 1960'lı yıllarda hemen tüm sanayileşmiş ülkelerde düşük fiyat artışlarına, düşük işsizlik oranları eşlik etmişti. Yaklaşık yirmi yıllık dönemde söz konusu ülkelerde ortalama fiyat artış oranı % 2 ve % 3 gibi çok düşük seviyelerde seyretmişti.¹

Büyüme oranları da geçerli politikaların etkinliğinden kuşkuya yer bırakmıyordu. 1950'li ve 1960'lı yıllarda büyüme oranları sırasıyla % 4.7 ve % 5.8 oranlarında gerçekleşti.²

1970'lerin başından itibaren yukarda sözü edilen eğilimler tersine dönmeye başladı. Fiyatlar yükselişe geçti, işsizlik oranları yükseldi, büyüme ve verimlilik oranlarında önemli düşüşler ortaya çıktı. Bir kere sanayileşmiş ülkelerde enflasyon oranı 1973-1975 arasında ortalama % 12.3 oldu. Yetmişli yılların sonunda bu oran % 13 civarındaydı. Büyüme oranları da ortalama % 3.2 düzeyine geriledi. Asıl ilginç olan, fiyat artışlarına yüksek işsizlik oranlarının eşlik etmesiydi. Bir taraftan büyüme oranları düşer, işsizlik artarken, diğer yandan da fiyatların tırmanışa geçmesi, iktisat literatüründe “yeri olmayan” bir şeydi ve bu yeni süreç “stagflasyon” olarak adlandırıldı.

Ortaya çıkan bu yeni süreç, Keynesci politikaların ve politika araçlarının gözden düşmesiyle ve neoliberal retorığın ideolojik üstünlük kazanmasıyla sonuçlandı. Neoliberal tezler sadece teorik entelektüel alanı ele geçirmekle kalmadı, politika araçlarını ve politikaları da belirler hale geldi. Kapitalizmin içine itildiği “yapısal kriz”e sorumlu arayışları hızlandı. Olumsuzluğun asıl nedeninin piyasanın “normal ve kendiliğinden” işleyiş ortamından uzaklaşmış olması görüşü egemen oldu... İlginç olan, bir önceki dönemde hastalığı tedavi etme amacı taşıyan ilaç, artık hastalığın başlıca nedeni olarak görülmekteydi...

Neoliberal yaklaşıma göre, olumsuzluğun gerisinde ekonomiye

1 Nassau A. Adams, *Wor!ds Af art The North-South: Divide and the International System*, ZedBooks, s. 144, 1993.

2 Nassau A. Adams, *Worlds Apart...*, age, s. 145.

devlet müdahalelerinin aşırıya vardırılmış olması yatmaktaydı. Bir kere devlet aşırı müdahaleci duruma gelmişti. Aşırı kaynak kullanıyordu, üstelik kaynakları israf ediyordu. Çok büyümüştü ve özel girişimi engeller hale gelmişti. Bu tür iddialar kamu maliyesinin nasıl büyüdüğüne dair rakamlar ve oranlarla da destekleniyordu. Kamu harcamaları artış oranının, büyüme oranından % 2.9 daha fazla arttığı ileri sürülmüştü. 1982 yılına gelindiğinde, vergiler ve harcamaların GSMH'nin yaklaşık % 50'sine ulaştığı ileri sürülmüştü. Şüphesiz kamu harcamalarının önemi bir ülkeden diğerine değişiyordu, ama 1970'li ve 1980'li yıllarda kamu harcamalarının görece düşük olduğu ülkelerde büyüme performansının daha iyi olduğuna dair bir gösterge mevcut değildir. Tam tersine, sosyal demokrat politikalar uygulamayı sürdüren, F. Almanya ve İskandinav ülkeleri yüksek performans sergilemişlerdi...¹

Neoliberal saldırının üzerinde sıkça durduğu bir şey de, işçi örgütlerinin işgücü piyasasında “esnekliği” ortadan kaldırmasına ilişkindi. Buna göre, büyük sendikalar ve konfederasyonlar biçiminde örgütlü işçi sınıfı, işgücü piyasasında bir tekel oluşturarak ve aşırı isteklerde ısrar ederek, ücretleri yukarıya çekmekte, ücret verimlilik dengesini bozmakta ve daha çok işçinin istihdam edilmesini engellemekteydi. Kısaca, işçi örgütlerinin bu durumu aşılmalıydı. Devlet (askeri harcamalar dışında) küçülmelidir.

Bunun anlamı “refah devlet”, “kayırcı devlet” anlayışından uzaklaşmaktır. Bu konuda Milton Friedman:² “Özgür birey için ülke, onu oluşturan insanların toplamından ibarettir. Hükümetin işlevi sınırlanmalı... yasayı ve düzeni sağlamalı, bireysel sözleşmeleri güvence altına almalı, rekabetçi piyasaları güçlendirmelidir” diyor.³

1 OECD, *The Control and Management of Government Expenditure*, OECD, s. 17, Paris, 1987.

2 *Capitalism and Freedom*, University of Chicago Press, 1962.

3 Michel Beaud, “Sur les causes de la pauvreté des nations et des hommes”, *Le Monde Diplomatique*, Maniere de Voir, 18, Mayıs 1993.

Bir de devletin “düzenleyici” işlevini küçültmektir. Böylece devlet ve devletin “düzenleyici rolü” konusunda 1960’lı ve 1970’li yıllardakinden farklı bir anlayış ortaya çıkıyordu. 1950’li ve 1960’lı yıllarda devletin “yeteri kadar karışmadığından” şikâyet edilirken, artık devletin çok büyüdüğünden, her şeye burnunu soktuğundan ve bunun ortaya çıkardığı olumsuzluklardan söz edilir olmuştu. Artık yeni bir “paradigma” sahneye çıkıyordu.

O halde yapılacak olanlar, bir önceki dönemde yapılanların tersi olabilirdi. Kısıtlayıcı para politikası, vergilerin azaltılması, devletin ekonomiye müdahalesinin en aza indirilmesi, piyasanın “serbestçe” işleyişini engelleyen nedenlerin ortadan kaldırılması, korumacılığın kaldırılması, KİT’lerin özelleştirilmesi, vb. Batı’da bu tür uygulamalar “deregülasyon” ve privatizasyon (özelleştirme) olarak formüle edilmişti.

Sanayileşmiş ülkelerde neoliberal yaklaşımlar egemen olurken ve sadece teorik düzeyde değil, uygulama alanında da geçerli olurken (ABD’de Reaganomics, İngiltere’de Thatcherizm vb.), yeni paradigma az gelişmiş ülkeleri de etkisi altına aldı. Neoliberal politikalar Üçüncü Dünya ülkelerine önerilirken, şu temel tespitlerden hareket ediliyordu. Birincisi, bir ülke ne kadar çok dışa açılırsa, büyüme oranı da o ölçüde yüksek ve kalıcı olur... Bu varsayım, ilerde kısaca tartışacağımız, Güney Doğu Asya’nın dört ülkesinin başarılarıyla da destekleniyordu. Oysa, aynı dönemde Hindistan vb. gibi içedönük model uygulayan ülkelerde “vasat” sonuçlar elde edilmişti, ikinci olarak, kaynakların optimal dağılımı ve verimli kullanımı ancak serbest rekabetçi pazarda olanaklıdır... Üçüncü olarak, devlet kaynakları israf eder, irrasyoneldir. Oysa bireyler rasyoneldir, bireylerin davranışlarına ve tercihlerine müdahale edilmediği, serbestçe hareket edebildikleri durumda kalkınma en yüksek düzeyde gerçekleşir.

Dikkat edilirse, burada bir önceki paradigmanın içerdiği argümanların tam tersi söz konusudur. Bir önceki paradigmanda tüm kötülüklerin kaynağında, dış ticaret görülürken, bu defa az gelişmiş-

likten kurtulmanın yegâne yolunun dış ticaretten, dolayısıyla, dışa açılmaktan geçtiği biçimini alıyor... İçedönük modelin önde gelen teorisyenlerinden (öncülerinden) A. Lewis, bile, Nobel ödülü töreninde yaptığı konuşmada dışa açılmanın şampiyonu kesiliyordu. Aslında Japonya, ABD, kısmen Rusya aşırı korumacılık sayesinde kalkınmışlardır ve dışa açılmanın, kalkınmanın yegâne koşulu olduğuna dair tezler inandırıcı değildir.

Kalkınmanın devlet müdahalesinin en aza indirildiği durumda gerçekleşeceği tezi de bütünüyle boşlukta kalmaktadır. Eğer bir “şehir devlet” veya “depo devlet” olan ve asla örnek özelliği taşıması mümkün olmayan Hong Kong bir yana bırakılırsa, bütün “başarı” hikâyelerinin gerisinde, Güney Kore örneğinde olduğu gibi, yoğun devlet müdahaleciliği vardır.

Devletin rasyonel bir ajan olmadığı, devlet müdahalesinin pazarın işleyişi ve kaynak dağılımını bozduğu, israflara ve karaborsaya neden olduğu, belirli çıkarları gerçekleştirmenin bir aracı olduğu vb. tezler de nüanse edilmeye muhtaç iddialardır. Bir kere, devlet müdahaleciliğinin karşıtı olan durum nedir? Klasik ve neoklasik iktisatçıların düşledikleri bir “tam rekabet piyasası” var mıdır? Elbette devlet müdahaleleri, korumacılık vb. bir dizi rantlar yaratıyor, haksız kazançlara, ikili fiyatlara vb. neden oluyor.¹ Öte yandan devlet, yansız, kamu çıkarını gerçekleştiren, toplum sınıflarından ve sınıf çıkarlarından bağımsız bir şey değildir. Doğrudan sınıfsal güç dengelerini ve sınıfsal yapıyı yansıtır. Ne var ki, pazarın, devlet müdahalelerinin ortaya çıkardığı olumsuzlukları ortadan kaldıracağına dair hiçbir argüman mevcut değildir. Zira, bu ülkelerde (azgelişmiş ülkeler) tipik kapitalist topluma özgü kurumlar, yapılar ve işleyişler genellikle mevcut değildir. Devlet müdahaleleri, Myrdal’ın² işaret

1 Bkz. J. Bhagwati, “Directly Unproductive Profit Seeking Activities: A Welfare Theoretical Synthesis and Generalization”, *Journal of Political Economy*, 1982, ayrıca A. O. Krueger’e bakılabilir.

2 G. Myrdal, *The Challenge of World Poverty*, s. 27, Penguin Books, 1970.

ettiği gibi, bu uyumsuzluğu, yetersizliği, ortadan kaldırmak üzere devreye sokuluyor. Kaldı ki, sanayileşmiş kapitalist ülkeler de dahil, hiçbir yerde ileri sürüldüğü gibi işleyen bir “pazar ekonomisi” mevcut değildir. Gerçekten var olan kapitalizm, teorisyenlerin zihinlerinde kurguladıklarından çok farklıdır. Bugün çokuluslu şirketlerin ulaştığı etkinlik dikkate alınır, “serbest piyasadan”, “rekabetçi ortamdan”, “rasyonel ajanlardan” söz etmek, zihinsel bir egzersiz olmanın ötesinde bir değere sahip değildir.

O halde, bu aşamada tartışmamız gereken sorun şudur: Az gelişmiş ülkelerin içedönük paradigmayı terk edip, onun yerine ve onun tam karşısı bir paradigmayı benimsemeleri nasıl açıklanabilir? Böyle bir paradigma kayması kimler için ne anlama geliyor? Gerçekten ileri sürüldüğü gibi, dışa açılma, dışa açılan ülkelerde beklenen sonuçları ortaya çıkarmış mıdır? Bu soruların cevabını verebilmek için, dünya ekonomisinin krizinin çevre-merkez bağımlılık ilişkisini ne yönde ve nasıl etkilediğini, çevre ülkelerde ne tür gerilimler ve sorunlar ortaya çıkardığını tartışmak gerekiyor.

3.3.1. *Kapitalizmin Krizi, İçedönük Modelin Krizi, Ödemeler Dengesi Krizi: Borç Tuzağı*

İthal ikamesinin geçerli olduğu dönemde, az gelişmiş ülkeler yoğun bir yatırım süreci içine girmişlerdi. Petrol fiyatlarının yükselmesiyle, kapsamlı yatırım projelerini sürdürmeleri problematik hale gelmişti. Öte yandan petrol fiyatlarının yükselmesi petrol üretici ülkelerin elinde kısa ve orta vadede verimli bir şekilde kullanmaları mümkün olmayan fonların birikmesine neden oldu. Bu fonlar, Batı’nın özel ticari bankalarına yatırıldı. “Kamu” kaynaklı dış krediler Üçüncü Dünya’nın gereksinimleri karşısında yetersiz kalırken, özel bankalara petro dolarları “devreleme” ve az gelişmiş ülkelere daha çok kredi açma yolu açılıyordu. Petrol fiyatlarının dörde katlandığı (1973 sonrası) koşullarda, petrol faturası Üçüncü Dünya ülkelerinin dış açıklarının nerdeyse en önemli nedeni haline gelmişti. Adı geçen

ölkelerin petrolden kaynaklanan açıkları 1973'te toplam açıklarının % 36.8'ine eşitken, bu oran 1977'de % 72.2'ye yükselmişti.¹ Petrol ithal eden ölkeler zaten problemlili olan ödemeler dengesi tıkanıklılığını altından kalkılamaz hale getirirken, petrol ithal eden ölkelerin elinde büyük fonlar birikmişti. 1974-1980 aralığında sonuncuların fazlaları 330 milyar dolara yükselmişti. Buna karşılık, petrol ithal eden azgelişmiş ölkelerin dış ticaret açıkları 300 milyar dolara yükselmişti.

Böylece çokuluslu özel ticari bankalar petrol fazlalarını (petro dolarları) dış ticaret açığı veren azgelişmiş ölkelere kredi olarak kullandırarak, kârlarını artırmanın yolunu bulurken, Üçüncü Dünya ölkeleri de ithalatlarını sürdürmeye devam ettiler. Aynı şekilde bu süreç, sanayileşmiş ölkelerin teçhizat, aramalı ve tüketim malı ihracatını sürdürmelerine olanak veriyordu. Petrol fiyatlarının yükselmesi sadece azgelişmiş ölkelerde değil, sanayileşmiş ölkelerde de ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı artırmıştı. Fiyatlar yükselmeden önce ihracat gelirlerinin % 5'ini petrol alımına tahsis eden sanayileşmiş ölkeler, petrol fiyatlarının yükselmesiyle, ihracat gelirlerinin % 25'ini petrol faturasını ödemek için kullanmak zorunda kaldılar. Aslında sanayileşmiş ölkelerin dış açıkları, azgelişmiş ölkelerin 6.5 katıydı ve bu açığı kapatabilmek için, ihraç ürün fiyatlarını yükselttiler. Böylece azgelişmiş ölkeler, hem petrol faturasının hem de ithal ürün fiyatlarının yükselmesi karşısında çokuluslu özel ticari bankaları “bir kurtarıcı” gibi görmeye başladılar. Borçlanmayı “çekici” hale getiren bir şey de, reel faiz oranlarının çok düşük, zaman zaman da negatif oranlarda seyrediyor olmasıydı. Böylece, toplam borçlar içinde özel ticari bankaların payında hızlı bir artış ortaya çıktı. Özel banka kredileri 1971'de % 55'ten 1980'de % 82'ye yükseldi. Elbette özel bankalar Üçüncü Dünya'ya ilk defa kredi açmıyorlardı. Avrupa

1 Parcal Arnaud, *Üçüncü Dünyanın Borçlanması*, Çev. Fikret Başkaya, İletişim Yayınları, s. 44, CEP Üniversitesi, 1992.

pazarında (Euromarches) borçlanma 1960'lı yılların sonlarında başlamış durumdaydı.¹

Doğal olarak, az gelişmiş ülkelerin borçlarında da hızlı bir artış ortaya çıktı. 1971'de yaklaşık 100 milyar dolar olan borçlar 1980'de 570 milyar dolara yükselmişti.² Devletler ve çoktarafli kurumlar tarafından açılan kredilerin yetersiz kaldığı koşullarda,³ çokuluslu özel ticari bankaların devreye girmesi, bankaların olduğu kadar, sanayileşmiş ülkelerin de işini kolaylaştırmış, kriz ortamında ihracatlarını sürdürmelerine olanak vermişti. Bankalara yapılan ödemeler 1975'te yılda 15 milyar dolardan, 1980'de 50 milyon dolara yükseldi.⁴ 1970-1982 aralığında çokuluslu ticari bankalar, Üçüncü Dünya'ya açtıkları kredilerden büyük kârlar sağladılar. 1970-1976 aralığında en büyük 13 Amerikan bankasının ABD'de sağladıkları kâr sadece % 4 oranında artarken, "dışardaki" işlemlerinden sağladıkları kâr toplam kârlarının % 17'sinden % 49'a yükseldi.⁵ En büyük 6 Amerikan bankası (Citibank, Chase Mahtattan, Bank of America, Morgan, Manufacturer Hanover ve Chemical Bank), Meksika, Brezilya, Arjantin, Şili ve Venezüella'ya 37 milyar dolar kredi açmışlardı. Bu rakam adı geçen bankaların özkaynaklarının % 200'üne eşitti.⁶

Üçüncü Dünya'nın ödemeler dengesi sorunu olan ülkelere açtıkları kredilerden yüksek kârlar sağlıyan çokuluslu bankalar, kredi açtıkları ülkelerin ödeme kapasitelerini yeterince dikkate almamışlardı. Zaten Üçüncü Dünya'ya açılan kredilerin borçların geri

1 Bkz. İhsan Ersan, "Euro-pazarlar ve Türkiye", Finans ve Finansal Kurumlar Yönetimi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

2 Parcal Arnaud, age, s. 46.

3 Rimmer de Vries, "Memoire interne, intitule", "Global Dept and its Implications", New York, Morgan Guaranty Trust Company, s. 3, Nisan 1983.

4 R. W. Lombardi, Le piege bancaire, age, s. 145.

5 Fikret Başkaya "Borçlular Cephesinde Yeni Bir Şey Var mı?", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Ocak 1988.

6 Fikret Başkaya, age.

ödenmesini kolaylaştırıcı tarzda kullanılması da söz konusu değildi. Arjantin’de askeri cunta zamanında alınan kredilerin yaklaşık yarısının hiçbir ekonomik gerekçesinin olmadığı anlaşılmıştı. Bu durum belirli sınırlar içinde tüm borçlu ülkeler için az çok geçerliydi.

Borçlanma süreci, sanayileşmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yönelik ihracatlarını sürdürmelerine olanak veriyordu. Güney Kore’nin ABD’den bir nükleer santral satın alması durumunda, ABD bu ülkeye 1 milyar dolarlık ihracat yapma olanağına kavuşuyordu... Bununla bir yıl süreyle 25.000 kişiye istihdam da yaratılmış oluyordu. Elbette bunun terside söz konusu olabiliyordu. 1982 Ağustosunda Meksika’nın ödeyememezliğe düşmesiyle, “borç krizi” yüzünden ABD’de 240.000 kişilik bir istihdam kaybı olmuştu.¹ 1980’de Amerikan şirketlerinin kârının yaklaşık üçte biri Üçüncü Dünya’dan sağlanıyordu. 1970’lerin sonuna doğru İngiltere inşaat malzemesinin %42’sini, yeni uçakların % 33’ünü ve tekstil makinelerinin %32’sini Üçüncü Dünya ülkelerine ihraç ediyordu.²

Borç alan az gelişmiş ülkeleri, özel ticari bankaları ve ihracatlarını artırmayı başaran sanayileşmiş ülkeleri “rahatlatan” borçlandırma süreci, kapitalizmin ikinci resesyonu ve ABD para politikasında ortaya çıkan radikal dönüşle birlikte son bulacaktı. 1979-1980 resesyonuyla birlikte, 1970’li yıllarda geçerli eğilimler tersine döndü. Dünya ticareti daraldı, ihracat artışı 1979-1980’de % 25’ten 1981’de % 2.5 düzeyine kadar geriledi. 1979 sonunda ABD’de faiz oranlarının yükseltilmesi, çoğu değişken faizli az gelişmiş ülke borçlarında hızlı bir yükselmeye neden oldu (gerçekten faiz oranlarındaki her bir puanlık artış, söz konusu ülkelerin borçlarında 3.5 ile 4 milyar dolarlık artışa neden oluyordu) ve faiz oranları 18 ayda ikiye katlandı. Dolar “değer kazandıkça” borçlar da durduğu yerde artıyordu. Zaten verimli kullanılmayan, kimi zaman da “prestij amaçlı” ve “askeri amaçlı” borçlanma, kredilerin geri ödenmesini zorlaştırıyordu.

1 Bkz. Richard W. Lombardi, *Le piege bancaire*, age, s. 162.

2 Richard Lombardi, age

Bunlara bir de, borçlu ülkelerin ihraç ürün fiyatlarının düşmesi eşlik etti. (Ticaret hadlerinin bozulması). “Azgelişmiş bir ülke 1960’ta 1 ton kahve ile 37.5 ton kimyasal gübre satın alabiliyordu. 1982’de 1 ton kahve ile 15.5 ton kimyasal gübre satın alabiliyordu. 1960’ta 250 ton şeker, 180 beygir gücünde bir buldozer satın almaya yeterken, 1980’de 1300 ton şeker gerekiyordu.”¹

Dünya ticaretinin daralması, “İkinci petrol şoku”, korumacılığın yaygınlaşması, ticaret hadlerinin daha da bozulması, doların aşırı değerlenmesi, faiz oranlarının yükselmesi, bazı ülkelerden sermaye kaçışının önemli rakamlara ulaşması,² vb. borç ödemelerini sorunsal hale getirmişti. 1982 Meksika borç kriziyle birlikte bankalar bir önceki on yılda benimsedikleri yaklaşımdan bütünüyle uzaktastılar. Öz kaynaklarını çok aşan krediler söz konusuydu ve kredilerin geri dönmesi sağlanamaz ise, sadece bazı bankalar iflas etmekle kalmayacak, genel bir finansal çöküş de söz konusu olabilecekti, işte bu aşamada IMF devreye giriyor ve Üçüncü Dünya’nın borçlu ülkelerine, borç ödemelerini güvence altına alan ekonomik politikalar öneriyordu.

3.3.2. IMF ve Dünya Bankası’nın Yeni İşlevi ve Dışadönük Paradigma

IMF anlaşmasının birinci maddesi, ikinci fıkrasında, Fon’un amacının üye ülkede “yüksek reel gelir ve istihdam düzeyini özendiren sürdürmek, üyelerinin üretici kaynaklarını geliştirmek, ekonomik politikaların başlıca amacıdır” diyor. IMF’nin kuruluş amacı, üye ülkelerin beklenmedik ve öngörülemeyen arızî likidite sorunlarını çözmek ve uluslararası ticaretteki aksamaları ortadan kaldırmaktır. Ödemeler dengesi tıkanıklıklarıyla karşılaşan ülkelere, bu tıkanıklıkları aşacak krediler açmaktır. Uygulanan ekonomik model, sürekli bir ödemeler dengesi gerilimine neden olduğu için,

1 Fikret Başkaya, “Borçlular Cephesinde Yeni Bir Şey Var mı?”, age.

2 Fikret Başkaya, Borç Krizi Üzerine Bir Deneme, age.

azgelişmiş ülkelerin sürekli olarak IMF'nin kapısını çalmaları sonucunu doğuruyordu. Gerçekten 1976 yılma gelindiğinde, Fon'dan en çok kredi kullananlar azgelişmiş ülkelerdi.

IMF, 1980'li yılların başından itibaren kuruluş amaçlarından hayli uzaklaşmıştı. Artık işlevi, beklenmedik, arızı ödemeler dengesi tıkanıklıklarını gidermek için kredi açmakla sınırlı değildi. Zaten Fon kaynakları uluslararası ticaretle orantılı olarak artmamıştı. Öte yandan sanayileşmiş ülkeler fon kaynaklarına hemen hemen müracaat etmiyorlardı. 1948'de kotalar ithalatın % 16'sı seviyesindeyken, 1980'de % 3'ün altına düşmüştü. Buna karşılık azgelişmiş ülkeler için Fon'un açtığı krediler önemli olmaya devam ediyordu. Üstelik azgelişmiş ülkelerin Fon'dan yararlanma marjları genişletilmişti. Fon'un oluşturulduğu ilk yıllarda "çekme hakları" kotaların en çok % 125'ine kadar yükseltilebilirken, bu oran 1980'li yıllarda % 600'a kadar çıkabiliyordu. Üstelik ödeme süreleri de uzatılmıştı.

IMF krizin ortaya çıkardığı olumsuzluğu, sanayileşmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında dağıtmak yerine, yükün tamamını azgelişmiş ülkelere bindirmek için bir koz ele geçirmişti... Artık asıl işlevi "alacakların tahsilini" güvence altına almaktı. Bir bakıma çokuluslu özel ticari bankaların "icra memurluğu" işlevini üstlenmişti. Gerek Fon kaynaklarından daha çok yararlanmak, gerekse borç ertelemek ve yeni kredi alabilmek için Para Fonu tarafından önerilen politikalara "uyum sağlama" koşulu dayatılıyordu. IMF, borçlu azgelişmiş ülkelerin ekonomik politikalarının belirlenmesinde "anahtar" durumuna geldi. Ve sadece 1980-1984 aralığında, 60'tan fazla ülke IMF'nin *Stand-by* anlaşmalarına uygun politikalar benimsemek durumunda kaldı. Artık IMF zor durumdaki ülkelere "kolaylık sağlayan" değil, kapısını her çalan ülkenin ekonomik politikalarını (detaylarına varıncaya kadar) belirleyen bir kurum durumuna geldi. Fiyatlar, ücretler, vergiler, tasarruflar ve yatırımlar, faiz oranları, kur politikası, gelir dağılımı vb. üzerinde talepler dayatıyordu. Aslında borçlu ülkelere dayatılan "serbest piyasa ekonomisi" oluşturma gerekçesi ve ona dayalı politikalar, Para Fonu'nun amentüsü haline gelmişti... İleri sürülen te-

orik argümanlar ne olursa olsun, borçlu ülkelere önerilen politikaların asıl amacı, krizin yükünü borçlu ülkelere taşıtmak, kaynak transferini daha da derinleştirmek, borçların düzenli ödenmesini sağlamaktır.

Önerilen “liberalleştirici” politikaların ödemeler dengesi sorununu çözeceği, fiyat istikrarını sağlayacağı, ekonomiyi yeniden büyüme sürecine sokacağı, bozulan dengeleri restore edeceği vb. gibi savlar, argümanlar ileri sürülmekteydi. Oysa 1980’li yıllarda uygulanan politikalar hiçbir yerde yukarıdaki savları doğrulayıcı yönde sonuçlar ortaya çıkarmamıştı. Uzun dönem büyüme koşullarının yaratılması bir yana, uzun dönem büyüme koşulları aşındırılmıştı. IMF tarafından önerilen politikaların başında, devalüasyon gelir. Devalüasyonun teorik olarak ihracatı, dolayısıyla da ihracat gelirlerini artıracığı varsayılır. Oysa ihraç malları talebinin elastik olmadığı koşullarda devalüasyondan beklenenin gerçekleşmesi olanaklı değildir. Çoğu temel mallardan oluşan az gelişmiş ülkelerin ihracatı için bunun tersi geçerliydi. UNCTAD’ın 1989 öncesine ait elde ettiği bulgular, devalüasyonun beklenen sonucu gerçekleştirmek bir yana, tersi istikamette sonuçlar doğurduğunu ortaya koyuyordu. 1980-1987 aralığında az gelişmiş ülkelerin kahve ihracatı 3 milyon 522 bin tondan 4 milyon 130 bin tona yükseldiği halde (ki bu % 17’lik bir artış demektir), adı geçen ülkelerin kahve ihracatından sağladıkları gelir 11.654 milyon dolardan 9.131 milyon dolara geriledi (Bu da % 22’lik bir düşüş demektir).¹ Elbette bu eğilim sadece kahveyle sınırlı değildi. Benzer bir durum, çay, kakao vb. için de geçerliydi. Aslında ödemeler dengesinde bir iyileşme söz konusu olmuyordu, ama yoksullardan zenginlere doğru kaynak transferi derinleşiyordu.

IMF’nin *Stand-by* anlaşmaları aracılığıyla önerilen “politikalar demeti”, Dünya Bankası tarafından önerilen “yapısal uyum programlarıyla da desteklendi. Özellikle 1980’den sonra, Dünya Bankası standart bir yapısal uyum programı “oluşturarak” az gelişmiş ül-

1 Bkz. Nassau A. Adams, *Worlds Apart*, age, s. 165.

kelerin ekonomik politikalarının yönlendirilmesinde büyük etkinlik sağladı. Dünya Bankası'nın yapısal uyum programı, özel ve kamu sektörlerinin karşılıklı ağırlığı, pazarın işlevi, ithalat kısıtlamalarının kaldırılması, ihracatın özendirilmesi, kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT'ler) özelleştirilmesi, destekleme alımlarına son verilmesi, mukayeseli üstünlüklere dayalı bir büyüme stratejisi izlenmesi vb. gibi öneriler içeriyordu. Retorik geri plana ve önlemlerin dayandırıldığı teorik argümanlara rağmen, bu tür politikaların belli başlı iki amacı vardı: Birincisi, IMF, Dünya Bankası, özel ticari bankalara ve devletlere olan borçların düzenli ödenmesini sağlamak, ikincisi de, az gelişmiş ülkelerin ihraç ürün fiyatlarını daha da düşürerek, kaynak transferini derinleştirmek.

Bu yüzden, retoriğe rağmen, IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen politikalar, borçlu ülke ekonomilerinde önemli gerilemeler ortaya çıkardı. Ekonomilerin üretici temeli aşındı, dışa bağımlılık katsayısı büyüdü. Asıl önemlisi de, az gelişmiş ülkelerin volontarist kalkınma hedeflerinden uzaklaşmış olmalarıdır. Artık 1980 öncesinde olduğu gibi kalkınmacı bir retorik söz konusu değil. Dünya ekonomisinin, ortaya çıkardığı olumsuzluklara, eşit olmayan işbölümü ve uzmanlaşmaya karşı politikalar oluşturma tercihi, yerini dünya ekonomisindeki eğilimlere uyum sağlama tercihine bırakmış durumda. Bu yüzden, dışadönük model az gelişmiş ülkelerin tarihsel çıkarlarına uygun düşmüyor. Zaten kendi tercihlerinden çok, “dışarının” dayatması sayılabilir. Elbette IMF'nin, Dünya Bankası'nın “bağımsız devletler” üzerinde zorlayıcı bir etkisi söz konusu değil ve ekonomik yaptırımlar dışında bir dayatmada da bulunamazlar. Asıl önemli sorun, az gelişmiş ülkelerdeki yönetimlerin nasıl olup da yoksullaştırıcı, ekonominin üretici temelini aşındırıcı, uzun dönemde kalkınmayı tehlikeye atan politikaları uygulayabildikleridir. Bu durum adı geçen ülkelerdeki rejimlerin niteliğiyle ilgilidir. Az gelişmiş ülkelerdeki egemen sınıflar, aslında sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki egemen sınıfların birer “uzantısı” durumundadırlar. “Ulusalallığa”, “ulusal çıkarlara” yapılan vurguya rağmen, bir çıkar

ortaklığı söz konusudur. Bu yüzden IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen politikalar, az gelişmiş ülkelerdeki azınlıklar için “can simidi” niteliği taşıyor.

IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen ve borç ödemelerini güvence altına almayı amaçlayan “sıkı para politikası” “faiz oranlarına müdahale edilmeme isteği” “kamu harcamalarında önemli kısıntılar yapılması”, “devalüasyonlar” vb. sonucu bankalar kurtarıldı, ama bu tür politikalar uygulanan ülkelerde işsizlik arttı, gelir dağılımı daha da bozuldu, eğitim ve sağlık alanında önemli gerilemeler ortaya çıktı, doğal çevrenin aşınması hızlandı, ekonomilerin üretici temeli aşındı. Bir bütün olarak ele alındığında, az gelişmiş ülkelerde kişi başına GSMH yılda ortalama % 1.4 oranında geriledi. Bu oran Latin Amerika ve Karaibler’de % 2.7, Sahra’nın güneyindeki Kara Afrika’da % 3.9’du.¹ 1980-1988 aralığında kişi başına gelir Latin Amerika’da ortalama 189 dolar, Kuzey Afrika’da 141 dolar, Batı Asya’da da 704 dolar azaldı.²

3.3.3. Dışadönük Model: Kalkınma Stratejisi mi, Uyum Programı mı?

1980’li yılların başından itibaren dünya ölçeğinde etkinlik sağlayan pazar ideolojisine dayalı neoliberal tezlerin geri planında monetarizm ve onun farklı versiyonları vardı.³ Liberalleşme doktrininin geri planında da, özel girişimin devlet müdahalelerinden kurtulduğunda ekonomik refahın artacağı düşüncesini içerir. Bu da devletin finans piyasasında, mal piyasasında, işgücü piyasasında “düzenleyici” rolünü terk etmesini, o alanlardan elini çekmesini gerektirir. Elbette liberalleşme doktrininin en duyarlı olduğu alan, uluslararası ticaretin serbestleştirilmesidir. Bu da uluslararası ticareti her türlü

1 UNCTAD, Handbook of Trade and Development Statistics, 1988.

2 UNCTAD, Trade and Development Repon, 1990.

3 Bkz. John Burton, “The Varieties of Monetarism and Their Policy Implications”, Three Banks Review, Edinburg, Haziran 1982.

kısıtlamadan (gümrük korumaları, tarife dışı uygulamalar, miktar kısıtlamaları, yasaklar vb.) kurtarmakla mümkündür. Zira, ne türde olursa olsun, kısıtlamalar, müdahaleler kaynakların uluslararası planda etkin dağılımını ve kullanımını engeller, ticarete taraf olanların ekonomik refahını olumsuz yönde etkiler. Bu tür müdahalelerden özellikle tüketicilerin zarar gördüğü iddiası ileri sürülür. Zira, korunan sanayilerin ürettiği malların maliyetlerinin, korumanın olmadığı durumdan daha yüksek olduğu ileri sürülür. Buradan çıkan sonuç, korunan sanayilerin mutlaka düşük bir rantabiliteye tekabül ettiğidir. Dikkat edilirse, burada sadece bireysel verimlilik, girişimci için verimlilik ve “birim başına verimlilik” esas alınıyor. Yatırımın sosyal verimliliği dikkate alınmıyor.¹

İşgücü piyasasında da devlet müdahaleleri (çalışma koşullarına ilişkin yasal düzenlemeler, asgari ücret uygulamaları, işsizlik ödenekleri vb.) işgücü pazarının normal işleyişini bozarak, ücret düzeylerinin oluşumunu “normal olandan”, “olması gerekenden” uzaklaştırır. Sonuçta adı geçen ülkelerin mukayeseli üstünlüklere uyumlu olmalarının engellendiği ileri sürülür.

Aynı şey finans pazarı içinde söz konusudur. Faizlere müdahale, faiz oranlarının devlet tarafından belirlenmesi, sermaye giriş çıkışlarına müdahale edilmesi sermayenin verimli alanlara gitmesini engeller ve toplumsal refahı olumsuz yönde etkiler.

Liberal tezlere göre, serbest pazar ortamında (devlet müdahalelerinin bulunmadığı) ekonomik büyüme en yüksek düzeyde gerçekleşir. En hızlı büyüme, ekonomik kararların birbirleriyle rekabet halinde olan bireylere ve özel firmalara bırakıldığında söz konusu olur... Pazarla devlet müdahalesi söz konusu olduğunda, kaynakların rasyonel dağılımı ve verimli kullanımı mümkün olmaz. Batı iktisadi düşüncesine egemen olan pazar ekonomisi “şampiyonluğu”, borç tuzağına düşmüş ülkelere de IMF ve Dünya Bankası tarafından “empoze” edil-

1 Bkz. Anson Meyer, *Un e'conomiste de developpement au XIX Siede*, Frederic List. PUG, 1982.

di. Nitekim bu iki finans kurumu, borç ertelemede, yeni kredi almada kilit örgütler haline geldiler ve önerdikleri politikaları “benimsemeyen” ülkelere “zorluk çıkarabilecek” bir pozisyon elde ettiler.

Burada, devlet müdahaleciliğiyle, özel girişimin çelişik şeyler olduğu, devlet müdahaleciliğinin özel girişimin faaliyetini kısıtlayarak, ekonomik büyümeyi ve toplumsal refahı mutlaka olumsuz yönde etkilediği biçimde bir karşıtlık ön plana çıkarılıyor. Bir kere Batı’da burjuvazinin ortaya çıkıp güçlenmesinde yoğun devlet korumasının varlığı inkâr ediliyor. Eğer Batı’da güçlü bir özel girişimci kapitalist sınıf ortaya çıkmışsa, bunda devlet desteği belirleyici olmuştur. Özel girişim devlet tarafından sistematik ve yoğun bir korumaya altına alınmıştır. Devlet iç pazarı, dış rekabete karşı koruyarak, emek verimliliğini artırıcı önlemler olarak (Eğitimi bizzat üstlenerek vb.) özel girişimin güçlenmesini sağlamıştır. Ve bu uzunca bir zaman kesitinde gerçekleşmiştir.

İkinci olarak, az gelişmiş ülkelerde geçerli ekonomik toplumsal yapı, sanayileşmiş kapitalist ülkelerdekinden farklıdır. Bu sonuncu ülkelerin dünya pazarında, uluslararası işbölümü karşısındaki durumları aynı değildir. Az gelişmiş ülkelerde devletin ekonomide önemli bir yer tutması ve daha çok müdahaleci olması, bir tercih sorununu değil, olayların zoruyla ortaya çıkan bir durumdur. Devlet neoliberal ütopyanın ileri sürdüğü gibi, özel girişimin faaliyetlerini ve etkinliğini sınırlayan değil, özel girişimin yetersizliğini ödünlemek, boş bıraktığı alanı doldurmak, onu güçlendirmek amacıyla ekonomiye müdahale ediyor ve önemli roller üstleniyor.

Üçüncü olarak, bizzat verimlilik kavramı da tartışmayı gerektiriyor. Burada kârlılık kriteri esas alınıyor. En kârlı olanın en etkin ve en verimli olduğuna dair bir kural var mıdır? Nitekim, finans piyasasındaki “liberalleşme”yle ödünç verilebilir fonlar, iddia edildiği gibi en verimli alanlara gitmedi. Ekseri verimsiz, spekülâtif alanlara yöneldi.

Sonuçta büyümeye değil, gelirin belirli ellerde toplanmasına ne-

den oldu. Devlet müdahalesinin söz konusu olmadığı durumda, ekonomik büyüme ve kalkınma açısından öncelik taşıyan, belirleyici olan fabrikaların, örneğin bir çelik kompleksinin kurulması olanaklı mıdır? Neoliberalizmin önerdiği “liberalleşme” tezleri, Batı’da en az yüzyıllık bir geçmişi olan “çocuk sanayiler tezi”ni unutmış görünüyorlar. Devlet müdahalelerini söz konusu ülkenin kurumsal yapısı, gelişmişlik düzeyi ve dünya ekonomisindeki konumundan bağımsız olarak ele almak yanlıştır.

Aslında ekonomik liberalizm tezleri, devleti, kamu müdahaleciliğini “lanetlerken”, onun alternatifi konusunda inandırıcı olmaktan uzaktır. IMF, Dünya Bankası vb. tarafından az gelişmiş ülkelere önerilen politikalar, az gelişmiş ülkelerin değil, Batı’nın (ve onun çokuluslu şirketlerinin) çıkarlarını gerçekleştirmenin bir aracıdır. “Liberalleşme”, “dışa açılma”, “dışadönük büyüme modeli” vb. bir kalkınma stratejisi değil bir uyum programıdır. Asıl sorun “uyum”un kimin için ne anlama geldiğini tartışmaktır. Aslında uyum programları öneri sahiplerinin (Batılıların) çıkarlarını gerçekleştirmektedir. Oysa Batı’nın çıkarı herkesin çıkarı değildir.

Az gelişmiş ülkelere, kalkınmanın, büyümenin, ekonomik ve toplumsal refahı yakalamanın yegâne yolu olarak önerilen “dışa açık büyüme stratejisi”, aslında sanayileşmiş kapitalist ülkelerin ve onların çokuluslu şirketlerinin (transnasyonal) gelişmesine, yayılmasına, büyümesine, daha çok kaynağa el koymasına olanak veren bir stratejidir. Soruna Batı sermayesinin penceresinden bakmanın sonucudur. Elbette, bu stratejinin az gelişmiş ülkelerde geçer akçe durumuna gelmesi, sadece adı geçen ülkelerin borç tuzağına düşmüş olmalarıyla açıklanamaz. Az gelişmiş ülkelerdeki egemen sınıflar, bu ülkelerde siyaseti belirler durumda olan kesimler, doğrudan doğruya çokuluslu şirketlerin bir uzantısı durumundadırlar. Kapitalizmin “yapısal krize” girdiği koşullarda, kalkınmacı retoriğin yerini “uyum” kaygılarının almasının asıl nedeni budur. Bu yüzden vaktiyle bir egemenlik aracı olarak görülerek karşı çıkılan “mukayeseli üstünlükler teorisi”nin yeniden ön plana çıkması, II. Dünya Savaşı

öncesi, dahası, 1929 krizi öncesi döneme bir çeşit geri dönüşü temsil ediyor. Bu yüzden son 40-50 yıllık sürede, ulusal bir ekonomi oluşturmanın önemli araçlarından biri sayılan KİT'lerin özelleştirilmesi bir kurtarıcı gibi sunulabiliyor ve “ortalama insan” da bunları birer baş belası, tüm kötülüklerin kaynağı olarak görüyor. Medyanın gücü, hiçbir teorik dayanağı olmayan ideolojik tezleri evrensel hakikatlermiş gibi sunmayı kolaylaştırıyor.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KALKINMA İDEOLOJİLERİ

“İktisatçıların ivedilikle yapmaları gereken, tüm kavramsal temelleri gözden geçirip, temel modellerini ve teorilerini yeniden kurmaktır. Mevcut ekonomik kriz ancak, tüm alanlarda ortaya çıkan paradigma değişimine iktisatçıların gönüllü katılımıyla aşılabılır.”

Fritjof Capra¹

İngiltere’de Sanayi Devrimi’yle kapitalizm, egemen üretim biçimi haline gelip dünyanın geri kalanını etkilemeye başlayınca, diğerleri için bir “model” durumuna geldi. Bu durum sadece Avrupa’nın “ikinci sıradaki” ülkeleri (Fransa, Almanya, Belçika vb.) için değil, “Üçüncü sırada yer alanları” (ABD, Rusya, Japonya vb.) için de geçerliydi. Artık tüm ülkeler için “İngiltere gibi gelişmiş” olmak bir amaç haline gelmişti. Öte yandan, Hettne’nin² yazdığı gibi, İngiltere’yi geriden izleyen ülkeler “İngiliz Modeli”ni yeniden üretebilmek için İngiltere’nin izlediği yolu çıkar yol olarak da görmüyorlardı. Bu noktada klasik liberalizmin formülasyonunu³ ideolojik ve sahte olarak nitelendiriyorlardı. İngiltere’de “kendiliğinden” ortaya çıkan, pazar ekonomisinin kendiliğinden işleyişine dayalı bir kalkınma yerine, müdahaleci, korumacı, devletin ekonomik süreci bilinçli ve aktif bir biçimde etkileyeceği volontarist bir yakalama süreci öngörülüyordu.

Bilindiği gibi, “İngiliz Modeli” pazar güçlerine, başta hafif sanayilere dayalı tedrici (gradual) sanayileşmeye, teknolojik buluşlara ve bunların üretim sürecine sokulmasına, düşük ücrete, yüksek kâra, özel yatırımlara ve genişleyen pazara dayanıyordu. Bu yüzden İn-

1 *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture*, Bantam Books, 1983.

2 Björn Hettne, *Development Theory and Three Worlds*, age, s. 43.

3 Adara Smith, David Ricardo tarafından oluşturulan model kastediliyor.

giliz Modeli “kendiliğinden” oluşmuş bir duruma denk düşüyordu. Dolayısıyla geriden gelenlerin onu izlemeye yöneldikleri sürece, kestirme yollar aramaları ve sürece bilinçli olarak müdahale etmeleri anlaşılır bir şeydir. Bu yüzden İngiltere dışındaki sosyal formasyonlardaki girişimler, volontarist bir “Ulusal Kapitalizm” oluşturma girişimleri olarak algılanabilir.

Öte yandan Rusya’daki popülist akım bir yana bırakılırsa, bütün modernleşmeci hareketler, İngiltere’yi kendi koşullarında taklit etme çabaları olarak anlaşılabilir. Rusya’da ortaya çıkıp bir döneme damgasını vuran popülist akım, toplumların tarihsel gelişme süreçlerinin farklı yollar izleyebileceği, kapitalizmin geçilmesi gereken zorunlu bir aşama olmadığı, köylü uygarlığın canlandırılması ve devlet aracılığıyla gerçekleştirilecek sanayileşmeyle, kapitalist aşamanın atlanabileceği vb. gibi tezlere dayanıyordu.

Elbette İngiliz modeli sadece yukarıda sözü edilen ülkeler için değil, Osmanlı imparatorluğu, Mısır, Çin vb. gibi ülkelerde de taklit edilmesi gereken bir model olarak görülüyordu. Mısır’da M. Ali Paşa’yla başlayan daha sonra Khédive İsmail tarafından sürdürülen önemli girişimler, Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat öncesine kadar gerilere giden “yenilikçi hareketler”, Çin’de Sun Yat Sen’in çabaları, Latin Amerika ülkelerindeki çıkış yolu arayışları da benzer nitelik taşıyan hareketlerdir. Bu sonuncu “bilinçli modernleşmeci” hareketler, her seferinde Batı’nın sömürgeci emperyalist güçleri tarafından “bilinçli olarak” engellenmiştir.¹

Ayrı bir çalışmanın konusu olan bu deneylerin dayandıkları ideolojik geri plan ve başarısızlığın nedenleri büyük önem taşımakla birlikte, burada bunların tahliline girmiyoruz. Bu bölümün konusu II. Dünya Savaşı sonrasında, doğrudan sömürgeciliğin tasfiye sürecine girdiği dönem ve sonrasında geçerli olan kalkınma ideolojileri ile sınırlıdır. Söz konusu dönem üç alt başlık altında ele alınacaktır.

1 Bkz. Jacques Couland, “L’Egypte de Muhammad Ali: transition et developpement” in, *Pour une Histoire du Developpement*, age.

Birinci altbölümde Bandung’la başlayan dönemde geçerli kalkınma ideolojisi, ikinci altbölümde, “yeni bir uluslararası düzen” tartışmaları Üçüncü altbölümde de, kalkınmacı retoriğin nasıl aşıldığı ve ortaya çıkan ideolojik kayma ve kaymanın nedenleri üzerinde durulacak. II. Dünya Savaşı öncesi dönemde olduğu gibi 1980’li yıllardaki “geri dönüş”te Batı’nın bilinçli bir engellemesi olarak anlaşılabilir. Elbette böyle bir engellemeyi mümkün kılan nedenler de büyük önem taşımaktadır. Bunu söylerken ekseri yapıldığı gibi, az gelişmiş ülkelerdeki sınıfsal yapıların, geçerli sınıf ittifaklarının, bu ittifakların niteliğinin ve yeniden kompradorlaşma sürecinde bu kesimlerin oynadıkları önemli rolü hafife aldığımız sanılmamalıdır. Az gelişmiş ülkelerdeki yeniden kompradorlaşma süreci bir bütün olarak, az gelişmiş denilen ülkelerdeki oligarşilerin de çıkarınadır. Zira bu oligarşiler, doğrudan emperyalist Batı’nın ve onun transnasyonel firmalarının (çokuluslu şirketlerin) uzantısı durumundadırlar ve söz konusu oligarşilerle diğer ara katmanların iç içe geçmişi söz konusudur. Bu yüzden, sömürden zarar gören emekçi kitlelerle, emperyalizmin bir uzantısı durumundaki oligarşileri özenle birbirinden ayırmak gerekir. Aslında her ülkedeki sınıf ittifakları, politik yapılanma, ideolojik meşrulaştırma mekanizmaları tahlile dahil edilmedikçe, bu ülkelerdeki gerçek durumu ve süreçleri kavramak mümkün değildir.

4.1. Bandung Dönemi veya Kalkınma İdeolojisinin “Yükselişi”

Amerika Birleşik Devletleri’nin liderliğindeki “Batı” ile Sovyetler Birliği liderliğindeki “Doğu” arasında bir devletler topluluğu oluşturmaya yönelik ilk girişim, 28 Nisan 1954’te Seylan’ın (Şimdiki Sri Lanka) başkenti Colombo’da yapılan ve Brimanya, Seylan, Hindistan, Endonezya ve Pakistan’ın hükümet başkanlarının katıldığı “Colombo Konferansı”dır. Bu konferanstan bir yıl sonra Endonezya’nın Bandung kentinde, Asya, Afrika devletlerinin çağrılacağı

bir konferansın toplanması kararlaştırılmıştı. 18-24 Nisan 1955'te toplanan Bandung konferansına henüz bağımsızlığını kazanmamış Asya ve Afrika ülkeleri de davet edilmişti.¹ Altı yıl sonra 1961'de de Doğu-Batı çekişmesi dışında kalmayı yeğleyen ve liderliğini Nasır, Nehru ve Tito'nun yaptığı Bağlantısızlar hareketi başlatılacaktı.

Bandung Konferansı'yla başlayıp yaklaşık 1975 yılına kadar devam eden iki on yıl, kalkınmayla ilgili iyimser beklentilerin egemen olduğu bir dönemdi. Bu dönem aynı zamanda Üçüncü Dünya ülkelerinin Doğu-Batı arasında nüfuz yarışı alanı haline geldiği bir dönemdi. ABD hegemonik gücünü, başta BM ve çevresindeki örgütler olmak üzere, IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla yeni bağımsızlığına kavuşan ülkelerin "Hür Dünya"nın bir parçası olarak kalması için çaba sarfederken, Sovyetler Birliği de "genç devletleri" kendi nüfuz bölgesine çekmeye çalışıyordu. Bu yüzden Bandung'la başlayan ve iki kampın dışında bir oluşumu emperyalist dünyanın içine sindirmesi mümkün değildi. Zira, Bandung tarafından geliştirilen siyasi yaklaşımlar, başta ABD olarak üzere, emperyalist hegemonyaya bir çeşit "meydan okuma" olarak görülüyordu. Öte yandan Sovyetler Birliği de böyle bir oluşumu onaylamıyordu. Sovyet bürokrasisi, komünist önderliklerin söz konusu olmadığı bağımsızlık hareketlerinin mutlaka başarısız olacağını ileri sürüyordu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin "diplomatik" aracı durumundaki partilerden biri olan Hindistan Komünist Partisi, Hindistan bağımsızlık gününü "ulusal yas günü" ilan etmişti!..

Buna karşılık, bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş ülkelerin komünist olmayan yöneticileri "Üçüncü Yol"un mümkün olduğu ve başarıya ulaşmaması için de herhangi bir nedenin bulunmadığı görüşünü taşıyorlardı. Onlara göre ne kapitalist ne de sosyalist olan

1 Bandung Konferansına, Afganistan, Birmanya, Kamboçya, Seylan, Mısır, Habeşistan, Gana, Hindistan, Endonezya, Irak, Japonya, Ürdün, Laos, Lübnan, Liberya, Libya, Nepal, Pakistan, İran, Filipinler, Suudi Arabistan, Tayland, Sudan, Suriye, Kuzey Vietnam, Güney Vietnam, Yemen, Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye katılmıştı.

bir “Üçüncü Yol” ulusal kalkınmayı, ekonomik ve kültürel bağımsızlığı gerçekleştirebilirdi. O dönemde bağımsızlıklarını kazanmış ülkelerin neden böyle bir “Üçüncü Yol”u tercih ettiklerini dönemin Hindistan Başbakanı ve Üçüncü Dünya’nın önde gelen liderlerinden Nehru şöyle dile getiriyordu: “Daha sonra dedim ki, eğer komünizmle faşizm arasında bir tercih yapmam gerekirse, birinciye tercih ederim. Ama bu faşizme karşı tepkidendir. Faşizm de komünizm de aynı korkunç kusuru içeriyorlar: Zulüm ve baskı. Hiç değilse komünizm daha iyi şeyleri amaçlıyor. Yine de onun da şiddet ve yıkımı içerdiğini üzülerək kaydetmek zorundayım. Modern dünyanın her yerinde giderek büyüyen merkeziyetçilikle, bireysel özgürlük arasında çatışma var. Biz ekonomik gelişmemizi yavaşlatma pahasına da olsa, özgürlüğümüzü korumayı yeğleriz. Bu iki eğilim nasıl dengelenebilir? Daha ileriye gitmeyi sağlayan katı kurallar yoktur. Biz Hindistan’da bir yandan devlet sosyalizmini geliştiriyoruz öte yandan da ademi merkeziyetçiliği özendirmek için ne gerekiyorsa yapıyoruz.”¹

Üçüncü Dünya ülkelerini “Üçüncü Yol” arayışına iten nedenler arasında, özellikle de Sovyetler Birliği’nden “uzak” durma isteğinde, Sovyetleri de kültürel planda Batı’nın uzantısı olarak görmeleri ve Sovyetlerle sıkı ilişkilere girdiklerinde bağımsızlıklarının tehlikeye gireceği endişesi vardı. Bu tür kaygılar, Doğu Avrupa ülkelerinin durumu ve Yugoslavya-Sovyetler ilişkisi ve Tito’nun konumundan çıkarılan “dersler”e dayanıyordu. Buna karşılık Batı’nın onlara daha demokratik görünmesi ve yüksek tüketim düzeyi, Batı’ya daha az mesafeli olmalarına neden oluyordu.

Aslında retorikle realite arasında ayırım yapıldığında, Bandung projesinin bir burjuva programı olduğu açıktı. Bandung’da oluşan genel kanı, siyasi bağımsızlığın ancak, ekonomik, sosyal ve kültürel bağımsızlığı sağlamanın bir aracı olması gerektiği, bir başına büyük önem taşımadığı mesajını içeriyordu. Durum böyle olmakla birlik-

1 C. L. Sulzberger, *Leş Etats Unis et le Tiers Monde*, s. 213-214, Plon, 1965.

te, konferansa katılan ülkelerin adı geçen amaçlarının gerçekleştirilmesi için izlenecek yol ve ortak tavır konusunda benzer görüşleri paylaştıkları söylenemezdi. Üzerinde anlaştıkları yegâne sorun Asya ve Afrika ülkelerinin siyasi bağımsızlıklarını kazanmalarına ilişkin olanıydı ki, zaten “biçimsel bağımsızlık” emperyalist Batı’nın da çoktan gündeme aldığı bir şeydi. Doğrudan sömürgeciliğin tasfiyesi, emperyalistlerarası rekabetin de konusu haline gelmişti. ABD’nin dünya liderliğini pekiştirmesi ve hegemonik konumunu sağlamlaştırması, doğrudan sömürgeciliğin tasfiyesini gerektiriyordu. Nitekim, Asya ve Afrika’nın geniş bölgelerinin, Avrupalı güçlerin sömürgesi olarak kaldığı koşullarda, bu bölgelerin zengin doğal ve insan kaynakları, ABD’ye yasaklanmış oluyordu. Bu yüzden ABD’nin çıkarı doğrudan sömürgeciliğin tasfiyesini gerektiriyordu. Elbette amaç sömürge halklarının ekonomik, siyasal ve kültürel planda gerçek bağımsızlığını sağlamak değildi. Amerikan sermayesinin yolunu açmak, ona daha geniş yatırım ve ticaret olanakları sağlamak, stratejik bölgelerde üsler edinmesinin yolunu açmaktı.

Bandung Konferansı’na katılan ülkeler arasında komünist liderler vardı. Onlar, kapitalist dünya sisteminden koparak ve Sovyetler Birliği’yle ortak hareket ederek, bir dünya sosyalist kampı oluşturmaktan yanaydılar. Öte yandan kapitalist dünyadan kopmak istemeyenler arasında da önemli görüş ayrılıkları vardı. Fakat bu görüşe dahil ülkelerin liderlerinin (ki çoğunluğu oluşturuyorlardı) üzerinde anlaştıkları nokta, kapitalist dünya ekonomisi içinde kalarak kalkınmanın olanaklı olduğuydu. Bu görüş de “karşılıklı bağımlılık” tezi-ne dayandırılıyordu. Bu ülkelerden bazıları daha “radikal” görüşlere sahiptiler ve örneğin, yabancı tekellere ait işletmelerin millileştirilmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Böyle bir tavır içine girildiğinde, ister istemez Batı’yla çatışma kaçınılmaz olacaktı ve böyle bir olasılık göze alınmalıydı. Öte yandan askeri kamplaşmaların da dışında kalmanın gereğine inanıyorlardı. Batıdan kaçarken Doğu’nun askeri şemsiyesinin altına girmenin de, kazandıkları bağımsızlığı kaybetmek anlamına geleceği kuşkusunu taşıyorlardı. NATO’nun askeri

şemsiyesi dışında kalmak, Sovyetler Birliği'nin askeri koruması altına girmeyi gerektirmezdi.

Gerçekten 1948'de Yugoslavya'nın Sovyetler'den kopması, 1957'den başlayarak Çin'in de Sovyetlerle anlaşmazlığa düşmesi, yukardaki görüşleri destekler nitelikteydi ve bir "tarafsızlar" ya da "bağılantısızlar" grubunun oluşturulabileceği ve işlevsel olabileceği yönünde beklentiler ortaya çıkarmıştı.¹

Afrika ve Asya devletlerinin yakınlaşması ilk defa Bandung konferansıyla ortaya çıkmamıştı. Daha önce bağımsızlıkları için mücadele eden sömürgeleri desteklemek üzere Birleşmiş Milletler Örgütü içinde bir Arap-Asya grubu oluşturulmuştu. Bandung bu oluşumu ve mücadeleyi daha da güçlendirmişti.

Bandung Konferansı'yla başlayıp 1961'de bağılantısızlar hareketine dönüşen, hasım bloklardan herhangi birinin "aracı" olmak istemeyen ülkelerin böyle bir girişimi, Batılılarca hiçbir zaman tasvip edilmedi. Fransızlarla İngilizlerin ve İsrail'in 1956'da Nasır'ı devirmek üzere, saldırıya geçmeleri ve Bandung'un önde gelen liderlerinin hemen hepsinin (Sukarno, Nkrumah, Nasır, Medibo Keita) 1965-1968 arasında iktidardan düşmeleri bir rastlantı değildi.

Batılıların son analizde bir burjuva programı olan Bandung projesine bile tahammül edememeleri, Üçüncü Dünya'nın kalkınma sorununa nasıl baktıklarının da bir göstergesidir. Batılıların istediği ABD önderliğinde yeni bir sömürgecilik statüsü oluşturmaktı. Bu yeni durum hem hegemonik gücün işini kolaylaştırıyor hem de sömürgeciliği daha "verimli" daha ucuz ve daha az sorunlu hale getiriyordu.²

Bandung projesinin ekonomik alanda içerdiği belli başlı unsurlar şunlardı: "Üretici güçleri geliştirme isteği, üretimi çeşitlendirme,

1 İlk Bağılantısızlar Zirvesi 1-6 Eylül tarihleri arasında Belgrad'ta gerçekleşti. Bu zirvede 25 devlet temsil edildi, 3 devlet de gözlemci olarak katıldı.

2 Bkz. F. Başkaya, "Yeni Sömürgecilik Döneminde Azgelişmişliğin Derinleşmesi", MBD, XV/136, Aralık 1991.

özellikle sanayileşme, ekonomik sürece devletin egemen olmasını sağlamak, teknik modellerin tarafsızlığına olan inanç, teknolojinin tarafsızlığı düşüncesi, teknolojinin denetim altına alınabileceği, sürecin kitle insiyatifine dayanmadan yukarıdan aşağı, devlet aracılığıyla gerçekleştirilebileceği, kitlelerin sadece devlet insiyatifini desteklemesinin yeterli olduğu, uluslararası ticarete katılmanın esas itibarıyla çelişik olmadığı, zaman zaman sorunlar ortaya çıksa da uzun vadede kapitalist dünya sistemi içinde ticarete katılmanın yararlı olacağı vb.”¹ Kapitalizmin genişleme dönemine rastlayan bu tür iyimser yaklaşımların bir yanısıra olduğu, 1970’li yıllarda “genişlemenin” yerini “krizin” almasıyla ortaya çıkacaktı.

Üçüncü Dünya ülkeleri cephesinde bu tür girişimler sürerken, başka yerlerde de başka girişimler sürdürülüyordu. 1961’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, “resmi” bir karar alarak, 1960’lı yılları “Birinci Kalkınma On Yılı” ilan ediyordu. Dönemin ABD başkanı J. F. Kennedy, genel kurulda yaptığı konuşmada: “Tüm bağımsız ülkelerin bağımsız bir gelişme yolunda ilerlemelerinden”² söz ediyordu. Böylece bir dizi kalkınma hedefi tespit ediliyordu. *Birinci Kalkınma On Yılında*, Üçüncü Dünya’da %5’lik büyüme hızı öngörülüyordu. Elbette bu büyümenin ekonominin sektörleri arasında nasıl dağılacağı, sanayi, tarım hizmetleri ve altyapı yatırımlarının karşılıklı ağırlıkları söz konusu edilmiyordu. Aynı şekilde, gelir dağılımı üzerinde de durulmuyordu. Bu tür sorunların *trickle-down*³(damlama) sonucu kendiliğinden çözüleceği varsayılıyordu. Bu %5’lik büyüme

1 Samir Amin, *Lafaiillite du developpement en Afrique et dans la Tiers Monde, üne analyse poliüaue*, L’Harmattan, s. 76, Paris, 1989.

2 Public Papers of the Presidents of the United States, U.S. Government Printing Office, s. 623, 1962.

3 H. W. Arndt, “The Trickle-Down’ Myth” başlığı taşıyan makalesinde, bu kavramın ilk defa Jawaharlal Nehru tarafından 1933’deki bir inceleme-sinde kullanıldığını yazıyor: “Hindistan’ın ve diğerlerinin sömürüsü İngiltere’ye çok fazla zenginlik getirdi ve onun bir kısmı işçi sınıfına da damladı (trick-ledown) ve yaşam standartları yükseldi” Economic Development and Cultural Change, XXXII/1, Ekim 1983.

hedefine ulaşabilmek için de, sanayileşmiş ülkeler GSMH'lerinin % 1'ini az gelişmiş ülkelere transfer edeceklerdi. R. W. Lombardi bu % 1'lik yardımın sömürgecilik sonrasında sanayileşmiş ülkelerin bir bakıma “günahtan arınma” isteklerinin sonucu, “rahatlatıcı” bir şey anlamına geldiğini¹ yazıyor...

Elbette gerçek amaç görünen amaçtan farklıydı. Söz konusu transfer çoğunlukla “ihracata dayalı kredi” olarak veriliyordu. Dolayısıyla “yardımların” amacı, sanayileşmiş ülkelerin ihracatını artırmaktı. Birinci Kalkınma On Yılı'nın sonunda bu hedefe ulaşıldı. Sanayileşmiş ülkelerin az gelişmiş ülkelere yönelik ihracatı 1960'ta 28 milyar dolardan, 1970'te 58 milyar dolara yükseldi. Bu arada az gelişmiş ülkeler için öngörülen büyüme hedefi de gerçekleşti, ama bu oran kitleler için fazla anlam ifade etmiyordu. Büyümenin yarattığı zenginlik, bir azınlığın eline geçti ve (veya) devlet bürokrasisini büyütmede kullanıldı... Özellikle gıda maddeleri başta olmak üzere, tarımsal üretim gerilerken, sanayi ve madencilik sektörlerinde büyüme söz konusuydu. Dolayısıyla büyümeye artan yetersiz beslenme ve açlık eşlik etmişti. Kır kesiminde yoksulluğun derinleşmesi, kırdan kente göçü artırdı. Büyümenin niteliği ve “sanayileşmenin” aldığı biçimden ötürü, kır kesiminden atılan nüfusu massedecek koşullar (uygun bir sanayileşme) oluşmayınca, geniş kitleler marjinalleştiler, yoksulluk, sefalet ve belirsizlik ortamına itildiler. Aslında oldukça yüksek GSMH artışına rağmen böyle bir tablonun ortaya çıkması, kapitalist üretimin mantığına uygundur. Zira, hiçbir insani, etik kaygı kısıntısı içermiyor, herhangi insani ve toplumsal bir amaç ögesi taşımıyor... Bu yüzden, büyümeye, artan işsizlik, daha da bozulan gelir dağılımı ve yoksulluk kolaylıkla eşlik edebiliyor.²

Üçüncü Dünya ülkelerini doğrudan ilgilendiren bir başka geliş-

1 *Lc pıeae bancaıre*, age, s. 55.

2 Bkz. M. P. Todaro, *Economic Development in the Third World*, Londra, New York, Longman, 1977.

me de 1961’de Belgrad Konferansı’yla “Bağlantısızlar Hareketi”nin ortaya çıkmasıdır. Aslında bağlantısızlar hareketi, daha önce de kısaca değindiğimiz gibi, Bardung’un doğrudan devamıydı. Belgrad Konferansı’nın liderliğini, Nasır, Nehru ve Tito yapıyordu. Konferansa davet edilen ülkelerden yirmi beşi olumlu cevap vermişti. Bu yirmi beş ülkeyi bir araya getiren ortak amaç iki hasım kamptan herhangi birinin “aracı durumuna gelmemek”ti. Bu durum bağlantısızlar hareketinin zaafıydı zira, “bir şeye karşı olma” temelinde bir araya gelmişlerdi. Oysa asıl önemli olan karşı olmak değil, neyin amaçlandığıdır. Bu bakımdan, bağlantısızlar hareketine dahil olan ülkeler arasında hiçbir homojenlik söz konusu değildi. Küba’yla Suudi Arabistan’ın “aynı çatı altında” bulunmaları hareketin niteliği hakkında fikir vermeye yeter. 1964 Kahire Konferansı’nda bağlantısızlar hareketine katılan ülke sayısı 47’ye yükseldi. Bu tarihten sonra hareketin anti sömürgeci, anti emperyalist çizgisi daha da “netleşti.” Bu arada “barış içinde bir arada yaşama” yönünde dilekler de söz konusuydu.

1964’te BM Kalkınma ve Ticaret Konferansı’nın (UNCTAD) ilk toplantısıyla azgelişmiş ülkeler daha “militan” bağlantısızlar grubuyla, (77’ler Grubu) diğerleri arasında bir “ayrışmaya” uğruyordu. UNCTAD’ın bu ilk toplantısında 77’ler Grubu uluslararası ekonomik ilişkilerin nasıl olması gerektiğine dair genel bir hareket çizgisi belirliyordu. Ve daha “radikal” talepler ileri sürüyordu. Bu arada son sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmaları yönündeki tavrını da netleştiriyordu.

1970’te Tito’nun önderliğinde Zambia’nın Lusaka kentinde ikinci bir konferans toplandı. Konferansa katılan 55 devlet temsilcisi, Rodezya’daki beyaz azınlığa, Güney Afrika’daki Apartheid rejimine ve Portekiz sömürgeciliğine karşı yürütülen bağımsızlık hareketlerine tam destek vermek konusunda anlaştılar. Lusaka konferansında sömürgecilik ve siyonizmle mücadele öncelikli amaçlar arasında yer alıyordu. Lusaka konferansını 1973’te Cezayir’de, 1976’da Colombo’da, 1979’da Havana’daki konferanslar izledi ve her konfe-

ransta katılanların sayısı artarak devam etti. Cezayir Konferansı'na 75, Colombo Konferansı'na 85 ve Havana Konferansı'na da 95 ülke katılmıştı. Artık Üçüncü Dünya ülkelerinin yaklaşık % 80'i bağlantısızlar şemsiyesi altında toplanmıştı.

Bağlantısız ülkeler grubu özellikle BM içinde hatırı sayılır bir etkinliğe ulaşmıştı. Öte yandan uluslararası konferanslarda da bir ağırlığa sahip olmuştu. Retoriğe rağmen, bağlantısızlar hareketinin temel kalkış noktalarından biri olan, “iki süper güçten de uzak durma” isteği gerçek yaşamda geçerli olmadı. Bir kere Sovyetler Birliği'nin Vietnam kurtuluş mücadelesine verdiği destek, Üçüncü Dünya ülkeleri nezdinde önemli bir prestij sağlarken, Küba'nın Sovyetlere olan yakınlığıyla “iki emperyalizme karşı da mücadele” öneren Libya Lideri Muammer Kaddafi'nin tavırlarını uyusturmak olanaklı değildi... Buna karşılık her iki ülke de siyonizm karşısında ortak tavır alabiliyorlardı.

1964'te Nehru'nun ölümü, 1967'de Sukarno'nun iktidardan düşürülmesi, aynı yıl “6 Gün Savaşı” sonucu Nasır'ın güç kaybına uğraması vb. bağlantısızlar hareketini zayıflatacaktı. Elbette hareketin zayıflamasının başka nedenleri de vardı. Bir kere bürokratik işçi devletlerinin (Romanya, Kuzey Kore, Vietnam, Kamboçya, Laos) ve aynı şekilde azgelişmişlikle ilgisi olmayan, benzer sorunlara sahip olmayan bir dizi “tarafsız” ülkenin de (İsveç, İsviçre, Avusturya) harekete katılmaları, zaten homojen olmayan hareketin iç uyumunu daha da zayıflattı. Bu durum daha 1979'daki Havana konferansında, “ılımlılar”la “radikaller” arasındaki görüş ayrılıklarını su yüzüne çıkardı. Konferansta sadece iki sorun üzerinde uzlaşma söz konusu olmuştu: Ulusal bağımsızlık hareketlerine tam destek ve Batılı büyük güçlerin ekonomik alandaki davranışları... Buna karşılık Camp-David anlaşması ve Sovyetlere karşı nasıl bir tavır takınılacağı konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıktı. 1979 sonunda Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a girmesiyle, bağlantısızların iç çelişkileri daha da derinleşti.

Az gelişmiş ülkeler bakımından bir başka gelişme, 77'ler *Grubunun* ortaya çıkması ve BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCTAD) kurumsallaşması oldu. 1962 Aralık ayında bir grup az gelişmiş ülke, Uluslararası ticaret ve kalkınma sorunlarının tartışılacağı bir konferans çağrısında bulunmuştu. 1964'te Cenevre'de toplanan Konferans'a BM dahil tüm ülkeler çağrılmıştı. Toplantıların sonunda benimsenen bir kararla, Konferans'ın kurumsallaştırılması kararlaştırıldı. UNCTAD'ın ilk Konferans'ında, mevcut uluslararası ticaret sisteminin sanayileşmiş ülkeler lehine işlediği tespitinden hareket ediliyordu. Ve bu işleyişin az gelişmiş ülkeler lehine değiştirilmesi gereği üzerinde duruluyordu. Konferans'ta, genel sekreter Arjantinli ünlü iktisatçı Raul Prebisch, gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki ticari dengesizliklerin az gelişmiş ülkelerin dış ticaret açıklarının asıl nedenini oluşturduğu, temel mal ihraç fiyatlarının sanayileşmiş ülkelerin ihraç ürün fiyatlarının gerisinde kaldığını, değişim hadlerinin temel mallar ihraç eden ülkeler aleyhine olarak bozulduğunu, bunun da kalkınmayı olumsuz yönde etkilediğini ileri sürmüştü.

77'ler Grubu ilk UNCTAD konferansında *de facto* bir biçimde "kurumsallaşmıştı" ve UNCTAD da olsun BM çevresinde ve öteki uluslararası forumlarda olsun az gelişmiş ülkelerin çıkarlarını savundu. Daha sonra sayıları arttığı halde, hep 77'ler Grubu olarak adlandırılmaya devam etti. 77'ler Grubu konferans sonunda bir bildiri yayınlayarak "yeni bir kalkınma ve dış politika"nın gerekliliğini dile getirdi. 77'ler Grubu 1967'de Cezayir'de ikinci UNCTAD konferansı için yaptığı hazırlık toplantısında, *Cezayir Yasası* olarak da bilinen bir bildiri yayınladı ve bir eylem planı benimsedi. UNCTAD'a önerilen eylem, planında, temel mallar sorunu, sanayi ürünleri ve yarı mamul malların ihracı, kalkınmanın finansmanı, az gelişmiş ülkelere finansal kaynak transferi, genel ticaret politikası vb. yer alıyordu.

Cezayir Yasası bundan başka az gelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki ticaretin geliştirilmesi için alınması gereken önlemler ve en

yoksullar için özel önlemler üzerinde de duruyordu. 77'ler Grubu, izleyen her UNCTAD konferansı öncesinde toplanmayı sürdürdü. 1971'de Lima'da, 1976'da Manila'da 1979'da, Arusha'da ve 1983'te de Buenos Aires'de yaptığı toplantılarda benzer tezleri savunmayı sürdürdü. 77'lerin istekleri doğrultusunda UNCTAD, uluslararası ticareti ve az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını özendirmek, farklı gelişmişlik düzeyindeki ülkeler arasında, az gelişmiş ülkelerin kendi aralarında ve farklı sosyal sistemlere sahip ülkeler arasında ticareti ve ekonomik işbirliğini geliştirmek, uluslararası ticaret ve kalkınmaya ilişkin ilkeler ve politikalar belirlemek, yeniden yapılanmayı ve uyumu kolaylaştırmak, ilke ve kuralların uluslararası kuruluşlarla uyumunu sağlamak, daha adil bir uluslararası düzen oluşturmak, bu amaçla az gelişmiş ülkelerin etkinlik sağlamalarını özendirmek vb. gibi amaçları gerçekleştirmek üzere oluşturulmuştu.¹

UNCTAD'ın başlıca ilgi alanı, hammadde fiyatlarının istikrara kavuşturulması, ticaret ve sanayileşme, para, finansman ve kalkınma, borç sorunu, uluslararası para sistemi, gemicilik, teknoloji transferi, en yoksul ülkeler için özel önlemler, az gelişmiş ülkelerin kendi aralarında işbirliği, farklı sosyal sistemlere sahip ülkeler arasında ekonomik işbirliğinin sağlanması yer alıyordu. UNCTAD'ın üçüncü konferansı 1972'de, dördüncü konferansı 1976'da, beşinci konferansı 1979'da, altıncı konferansı da 1983'te toplandı.

77'ler Grubunun doğrudan ve UNCTAD, BM ve öteki uluslararası forumlarda dile getirdiği görüşler ve ileri sürülen taleplere bakarak, bu grubun bir çeşit *az gelişmiş ülkeler sendikası* olduğu söylenebilir. Fakat, bir yandan grubun homojen olmayışı ve iç tutarlılığını koruyamaması, diğer yandan alınan kararların bağlayıcılığının bulunmayışı, kriz ortamında sanayileşmiş ülkelerin “aşırı bençil” hareket etmeleri, asıl önemlisi de, retoriğe rağmen sanayileşmiş ülkelerin karşısında bir sendika görmek istemeyen patron tavrından bir türlü kurtulamamaları, az gelişmiş ülkeler lehine sonuçların or-

1 *The History of UNCTAD, 1964-1984*, BM, New York, 1985.

taya çıkmasını engelledi. Uluslararası ekonomik ilişkilerin sürekli az gelişmiş ülkeler aleyhine işleyen yapısının devam etmesinin, yurtdışında değindiğimiz nedenlerden daha da önemli olanı, afişe edilen amaçlara ve kullanılan dile rağmen, az gelişmiş ülkeledeki egemen azınlıkların (ya da oligarşilerin) temsil ettiklerini ileri sürdükleri halkları, gerçekten temsil etmiyor olmalarından kaynaklanıyor. Zira, bu azınlıkların ve onların çıkarlarını gerçekleştirme amacıyla oluşturulmuş siyasi rejimlerin asıl amaçları, yeni ve adil bir uluslararası ekonomik ve sosyal düzen oluşturmaktan önce, kendi ayrıcalıklarının ve iktidarlarını korumaktır. Bu rejimlerin sanayileşmiş ülkelere çok yönlü bağımlılığı ve çıkar ortaklığı, radikal taleplerin gündeme getirilmesine ve bu taleplerde ısrar edilmesine olanak vermiyor.

4.2. Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Tartışmaları

Kapitalizmin 1974'ten sonra genelleşen krizi ve petrol fiyatlarının yükselmesi, sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi, az gelişmiş ülkelerde de yeni sorunlar yaratmıştı. Resesyonun genelleşmesi ve tüm kapitalist ülkeleri etkisi altına alması, savaş sonrası "genişleme dönemi"nin sonunun geldiğini de haber veriyordu. Dolayısıyla, oldukça uzun bir genişleme döneminde geçerli politikalar, yaklaşımlar ve dengeler, bu arada sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler yeniden biçimlenmek durumundaydı. Petrol fiyatlarının yükselmesi, az gelişmiş ülkelerde diğer temel malların fiyatlarının da yükseltilebileceği yönünde beklentiler ortaya çıkarmıştı. Samir Amin'in yazdığı gibi, gerçekten 1973 Ekim ayı, az gelişmiş ülkeler için bir dönüm noktasıydı. "Az gelişmiş ülkeler sadece haklarının değil, aynı zamanda güçlerinin de bilincine varmışlardı."¹ Petrol kartelini diğerlerinin izleme olasılığı, sanayileşmiş ülkeleri harekete geçirdi ve dünya ekonomisinin içine girdiği krizin petrol fiyatlarından kaynaklandığı biçiminde bir kamuoyu oluşturmaya yöneldiler. Asıl amaç az gelişmiş ülkelerin OPEC benzeri başka kar-

1 *La faillite du développement...* age, s. 87.

teller oluşturmalarını önlemektir... Krizin yüksek petrol fiyatlarından kaynaklandığı iddiası, Batı kamuoyunu az gelişmiş ülkeler, özellikle de Araplar aleyhine “hazırlamaya” yönelik bir manipölasyondur.

Bir kere kriz, petrol fiyatlarının yükseltilmesinden önce başlamıştı, ikincisi, “yüksek” petrol fiyatlarının Batı ekonomileri üzerindeki etkisi abartılıyordu. Üçüncüsü, operasyondan asıl zararlı çıkanlar petrolü olmayan az gelişmiş ülkelerdi. Dördüncü olarak, petrol fiyatları 1973 öncesinde sembolik düzeydeydi, söz konusu olan bir bakıma bir “yakalama operasyonuydu” Petrol fiyatlarının yükseltilmesiyle ortaya çıkan kaynağın önemli bir bölümü plasman olarak, banka mevduatı olarak, teçhizat, aramalı, tüketim mal ithali yoluyla vb. sanayileşmiş ülkelere dönüyordu. Zaten bu sonuncu ülkeler ihracat ürün fiyatlarını yükseltmişlerdi.

Kapitalizmin krizden çıkabilmesi, kâr oranlarını yeniden istenen düzeye çıkarabilmesi bir dizi düzenleme ve “yeniden yapılanmayla” mümkün olabilirdi. Genişleme döneminde geçerli politikalar ve tam istihdamı sağlama kaygısı, sendikaların pazarlık gücünü, dolayısıyla da reel ücretleri yükseltmişti. Öte yandan “refah devleti” harcamaları da yükselmiş ve GSMH’nin önemli bir oranına ulaşmıştı.

Bir kere kâr oranlarını restore etmenin bilinen en kestirme yolu reel ücretleri düşürmekten geçirdi. Zaten, krizin sonucu artan işsizlik, kaçınılmaz olarak ücretleri aşındırıcı etki yapıyordu. Ama, sendikaların gücünü kırmadan ücretleri sermayenin istediği düzeye çekmek kolay olmazdı. Sendikaların pazarlık gücünü kırmak sanıldığı kadar kolay değildi. Sermayeden alınan vergileri düşürmek, refah harcamalarını kırmak ve özelleştirmeler, verimlilik ömrü dolmuş bazı sanayileri ucuz emek ülkelerine kaydırmak, az gelişmiş ülkeleri “dışadönük model” uygulamaya “zorlamak” vb. Batı sermayesi için başlıca çözüm yolları olarak görülüyordu.

İşte böyle bir ortamda, Üçüncü Dünya ülkeleri, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin karşısına “Yeni Bir Uluslararası Düzen” talebiyle çıkıyorlardı. Aslında “Yeni Bir Uluslararası Düzen” talebi, 1955’te

Bandung’da başlayıp Bağlantısızlar hareketiyle devam eden, UNC-TAD, BM ve diğer uluslararası forumlarda dile getirilen taleplerin devamından başka bir şey değildi. Robert F. Meagher’in ifade ettiği gibi yegâne fark, taleplerin dile getirilişindeki üslup farkı, tonun yükseltilmesiydi... “ gelişmekte olan ülkelerin taleplerinde özü itibarıyla yeni olan çok az şey vardı, ama isteklerin tonu ve seslendirilişinde ilk yıllara göre dramatik bir değişiklik söz konusuydu.”¹

Az gelişmiş ülkelerin taleplerini daha yüksek sesle söylemeye başlamaları, petrol kartelinin petrol fiyatlarını 1973 Ekiminde yükseltmesi ve petrol ambargosu uygulaması, artık uluslararası ekonomik ilişkilerin pasif bir ögesi olduklarına dair “bilinci” aşkıllarının bir göstergesi sayılabilirdi...

1973 Eylül ayında Cezayir’de toplanan Dördüncü Bağlantısız Ülkeler zirve toplantısında, BM çevresinde gerçekleştirilen konferansların kalkınma sorununa yeteri kadar eğilmediği, bu sorunu savsaklar bir tavır içinde olunduğu, bu nedenle BM genel kurulunun, sadece kalkınma sorunlarının tartışılacağı özel gündemli bir toplantıya çağırılması istenmişti. Bu amaçla “Eylem Programı” hazırlanarak, yeni bir uluslararası ekonomik düzen kurulması için en kısa zamanda harekete geçilmesi yönünde karar alınmıştı.

Birleşmiş Milletler Özel Genel Kurulu (4 Nisan-2 Mayıs) 1974’te toplanarak, Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzen (YUED) oluşturulmasına ilişkin bir bildiri ve eylem planı kabul etti. Bildiride yer alan başlıca talepler: “Ülkeler arasında adalet, ulusal egemenliğe dayalı eşitlik ilişkisi, karşılıklı bağımlılık, ortak çıkar (birliği) ve işbirliğine dayalı eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri giderici, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında giderek büyüyen uçurumu kapatmaya olanak sağlayacak ve giderek hızlanan ekonomik ve sosyal kalkınmayı, bugünkü ve gelecek nesiller için barış ve adaleti sağla-

¹ *An International Rcdistribution of Wealth and Power: A Study of the Charter of Economic Rights and Duties of States*, Pergamon Press, s. 5, New York, 1979.

yacak bir YUED kurulması için çalışmaya kararlı olduğu belirtiliyordu.”¹

Genel Kurul’da kaleme alınan bildiride, mevcut uluslararası ekonomik düzenin dünya ölçeğinde dengeli ve eşitliği esas alan bir kalkınmanın yolunu tıkadığı dile getiriliyordu. “Gelişmekte olan ülkeler dünyası bütün uluslararası alanlarda etkisini duyuran güçlü bir etken haline gelmiştir. Dünyadaki güç ilişkilerinde ortaya çıkan bu geri döndürülemez değişiklikler, gelişen ülkelerin uluslar topluluğunu ilgilendiren tüm kararların biçimlendirilmesine ve uygulanmasına tam, aktif ve eşit bir biçimde katılmasını gerçekleştirmektedir... Bugünkü ve gelecek nesillerin politik, ekonomik ve sosyal mutluluğu, her zamandan çok uluslar topluluğunun tüm üyeleri arasında mevcut dengesizliklerin giderilmesine bağlıdır” deniyordu. Dikkat edilirse, azgelişmiş ülkelerin dünya ölçeğindeki süreçleri etkileyebileceği inancı dile getiriliyordu. Ve Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzen (YUED) oluşturulması için Üçüncü Dünya ülkelerinin başlıca talepleri şunlardı:

1. Uluslararası para sisteminin gelişmekte olan ülkelerin çıkarını gözeterek biçimde yönlendirilmesi,
2. OPEC benzeri üretici kartellerinin oluşturulması.
3. Hammadde fiyat ve miktarlarını düzenleyecek anlaşmalar yapılması,
4. Gelişmekte olan ülkelerin ihraç ürün fiyatlarıyla sanayileşmiş ülkelere ithal ettikleri ürün fiyatlarının ilişkilendirilmesi (endeksleme genel başlığı altında),
5. Gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynakları üzerinde kalıcı bir egemenlik hakkının tanınması, aynı şeyin deniz diplerinin işletilmesi ve su kaynakları için de sağlanması,
6. Sanayileşmiş ülkelere, gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmesini özendirecek yapısal politikalar uygulanması,

1 S. İlkin, G. Tuzun, “Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Tartışmasının Gelişmesi”, ODTÜ *Gelişme* Dergisi, s. 7-8, 1976.

7. Tercihli ticaret uygulamalarının genişletilmesi,

8. Gelişmekte olan ülkelere uygun koşullarda ileri teknoloji transferi yapılması vb.

Yukardaki taleplerden başka, çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesi, sömürgeci ve ırkçı baskılardan kurtulma hakkı ve bu durumdaki uluslara yardım, ticaret hadlerinin az gelişmiş ülkeler aleyhine işler durumdan kurtarılması, kalkınmayı özendirici, siyasi ve askeri kaygılara dayanmayan bir dış yardım programının uygulanması, az gelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki ticaretin ve ekonomik işbirliğinin güçlendirilmesi vb. talepler söz konusuydu. En geri durumda olan, denize çıkışı bulunmayan ve ada ülkeler, krizler ve doğal afetlerden en çok zarar gören ülkeler için de özel önlemler alınması, bu arada, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün YUED'in kurulması sürecinde daha etkin olması isteniyordu.

Bu aşamada, YUED talebinin neden daha önceleri değil de 1970'li yılların ortalarında gündeme getirildiği sorusu akla gelebilir. 1961'de BM tarafından başlatılan “Birinci Kalkınma On Yılı’nın” başarısızlığı, “İkinci Kalkınma On Yılı’nın” da iyi bir başlangıç yapmaması, petrol ithal eden az gelişmiş ülkelerin durumlarının daha da kötüleşmesi, öte yandan petrol fiyatlarını artıran ülkelerin bu çıkışının cesaretlendirici etki yapması vb. YUED oluşturma taleplerinin o döneme rastlamasının başlıca nedenleri olduğu söylenebilir.

Az gelişmiş ülkeler tarafından ileri sürülen talepler, kapitalist dünya ekonomisinin genişlemesini sağlayıcı yönde taleplerdi. Nitekim, hammadde fiyatlarının yükseltilmesi ve istikrara kavuşturulması, borç yükünün hafifletilmesi, teknoloji transferinin az gelişmiş ülkelerin çıkarlarını da dikkate alacak biçimde yapılması vb. sadece Üçüncü Dünya ülkelerinin sanayileşmesinin finansmanını kolaylaştırmakla kalmayacak, aynı zamanda sanayileşmiş ülkelerde de “genişletici” sonuçlar doğuracaktı.

Bir kere bu öneriler “kutsal” mukayeseli üstünlükler teorisi (ideolojisi demek daha uygun) çerçevesinde gerçekleşecekti ve böyle

bir sanayileşme ucuz işgücü ve ucuz hammadde kullanımına dayanacak, görece düşük teknolojiye dayalı sanayi ürünlerinin Batı'ya ihracı, uluslararası ticareti genişletecek ve sanayileşmiş kapitalist ülkelerin az gelişmiş ülkelere ihracatını artıracaktı. Üstelik az gelişmiş ülkelerin merkeze görece emek-yoğun mal ihracının (hafif sanayi ürünleri vb.) artması, bu ülkelerin “dış yardımlara” bağımlılığını da azaltacaktı...

Aslında az gelişmiş ülkeler tarafından ileri sürülen talepler, Batı liberalizminin baştan beri savunageldiği ilkelere ters düşmek bir yana, söz konusu ilkelere tamıtamına uygun düşüyordu. Son analizde gündeme getirilen de mukayeseli üstünlüklere dayalı olarak uluslararası ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması, karşılıklı bağımlılıkların derinleşmesinden başka bir şey değildi. Bu yüzden YUED’le gelen talepler, baştan beri liberal iktisadi düşüncenin üstelik onun en muhafazakâr versiyonlarının şampiyonluğunu yaptığı ilkelere bütünüyle denk düşüyordu. “Klasik sanayilerin” az gelişmiş ülkelerde kurulması sonucu, uluslararası işbölümünde ortaya çıkacak değişiklik, sadece az gelişmiş ülkelerde büyümeyi artırıp işsizliği azaltmakla kalmayacak, aynı zamanda teçhizat ve aramalı ihracını uyararak, sanayileşmiş ülkelerde de kirizin neden olduğu işsizliği hafifletebilecekti.

Belirli sanayi dallarının az gelişmiş ülkelere eşgüdümlü ve sistemli bir biçimde transferi ve bunun sonucunda uluslararası işbölümünün alacağı yeni biçim, kapitalist üretimin mantığına da uygundu. Böyle bir süreç, Üçüncü Dünya’nın ucuz işgücü ve hammaddeye dayalı sanayileşmesi, kâr oranlarını restore etmenin yolunu açabilirdi. Görece geri teknolojilere dayalı sanayi dallarının az gelişmiş ülkelere transfer edilmesi kapitalizmin krizi aşmasını kolaylaştıracaktı. Bu bakımdan, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen oluşturulmasını isteyen az gelişmiş ülkeler, kapitalizmin mantığı, temel işleyiş yasaları ve dayandığı teorik geri planla çelişen talepler ileri sürmüş değillerdi.

Durum böyleyken, bu talepler sanayileşmiş ülkeler ve onların çokuluslu şirketleri (transnasyonal) tarafından geri çevrildi. Şüphesiz YUED yönünde bir süreç söz konusu olduğunda sanayileşme tüm az gelişmiş ülkelerde aynı şekilde gerçekleşmezdi. Böyle bir durum, az gelişmiş ülkeler arasındaki hiyerarşiyi ve ayrışmayı daha da derinleştirirdi.

Bu aşamada 1970’li yılların ortalarından başlayarak, “alt emperyalizm” kavramı da kullanılmaya başlandı. Bununla sanayileşme sürecinde görece “ilerlemiş” az gelişmiş ülkeler (Brezilya, Meksika, Güney Kore vb.) kastediliyordu. Aslında bu ülkeler en çok yabancı sermaye ve teknoloji alan, ürettikleri “klasik sanayi” ürünlerini Batı pazarına, bu arada daha geri az gelişmiş ülkelere ihraç eder duruma gelmişlerdi.

Bu tür ülkeler için “alt emperyalist” kavramını kullanmak, bunları “alt emperyalist” olarak tanımlamak, kavramları yerli yersiz kullanmak anlamına gelir. Bir kere, böyle bir yola girildi mi, kavramların içi boşalır, işlevleri ortadan kalkar. Bilimsel çabanın birer aracı olarak etkinlikleri kalmaz. Alt-emperyalist denilen ülkeler sermaye ihraç etmek bir yana emperyalist ülkelere teknoloji ve sermaye ithal eder durumdadırlar. Henüz teknoloji üretebilir duruma gelmemiş bir ülke, sanayileşmiş bir ülke sayılmaz, dolayısıyla, sermaye ithal eden bir ülkenin alt emperyalistliğinden söz etmek, bir şeyi olmadığı yerde aramaktır. Eğer bu tür ülkelerin bulundukları bölgede siyasi bir rol oynamaları kastediliyorsa, o zaman uygun düşen kavram Samir Amir’in yazdığı gibi, “nöbetçi veya lümpen kalkınma” olabilir.¹ Ekonomik işlevden çok siyasi boyutun önemli olduğu durumda, söz konusu ülke emperyalizm hesabına bölgesinde “istikrarı” sağlama misyonuna koşulmuş demektir. Şah dönemi İran’da olduğu gibi...

Elbette sanayileşmiş kapitalist ülkeler bazı klasik sanayi dallarını az gelişmiş ülkelere kaydıracaklardı ama, bunu YUED’in önerdiği

1 *Lafaille du developpement en A/ritjuc et dans le Tiers Monde*, age, s. 83.

biçimde yapmayacaklardı. YUED, kaydırmanın birbiriyle eklenmiş ve bütünlük oluşturan bir iç tutarlılığı içerir tarzda yapılmasından yanaydı. Bu da en azından alt düzeyde bir sanayinin bütünlüşmüş bir tarzda kurulmasını gerektirirdi. Oysa Batılılar ve onların transnasyonal firmaları böyle bir kaydırmadan ziyade, kaydırmayı “eklenmiş” “bütünlüşmüş” değil, kendi denetimleri altında yapmayı yeğlediler. Bir taraftan Üçüncü Dünya’ nın ucuz emeğini kullanmaktan yanaydılar diğer yanda görece geri bile olsa, iç bütünlüğü ve tutarlılığı olan bir sanayileşmenin ortaya çıkmasına olanak vermemek konusunda ısrarlıydılar. Kaydırma yaparken, bütünlük oluşturan bir yapının ortaya çıkmasını engellemeyi yeğlediler. Hantal, verimliliği düşük, çevre kirlenmesine neden olan vb. bazı sanayiler tekil olarak kaydırıldı. Bunun bir başka versiyonu segmentasyon denilen parçalama yöntemidir. Bu sonuncu durumda bir malın kimi parçaları bir ülkede diğerleri başka ülkelerde üretiliyor. Buradaki amaç, dünya ölçeğindeki üretim tekeli korumaya yönelikti. Sonuç olarak kaydırma çokuluslu şirketlerin denetimi altında ve sınırlı bir kaydırma olarak kalacaktı.

Hammadde kartelleri oluşturmak, ikili veya çok taraflı anlaşmalarla, hammadde fiyatlarını yükseltmek, uygun koşullarda teknoloji sağlamak, ürettikleri sanayi mallarını Batı pazarına ihraç etmek, sonuçta yeni bir uluslararası işbölümü oluşturmak isteyen az gelişmiş ülkelerin girişimi başarıya ulaşamadı.

Elbette YUED’in başarısız bir girişim olarak kalması sadece Batı’nın ve onun transnasyonal firmalarının kendi dar çıkarlarını gözetmeleriyle açıklanamaz. Retoriğe rağmen, az gelişmiş ülkeler cephesinde de YUED anlamında bir “iyileştirmeyi” sağlayıp destekleyecek koşullar mevcut değildi. Bir kere bu ülkelerdeki egemen azınlıklar uluslararası forumlarda teknoloji transferini taleplerinin başına koyuyordu, ilk bakışta haklı ve anlamlı bir istek gibi görünse de, söz konusu teknolojiyle iç tutarlılığı ve bütünlüğü olan bir sanayileşme amaçlanmıyordu. Sanayileşme için uygun koşullar oluşturulmadan, gerekli reformlar ve dönüşümler yapılmadan, öncelikler

belirlenmeden yapılan teknoloji transferi, bu ülkelerdeki ayrıcalıklı kesimlerin daha çok kaynağa el koymasına yarıyor. Azgelişmiş ülkelerin yönetici azınlıklarının teknoloji transferinde “ısrarlı” olmalarının nedeni budur.

Öte yandan, bu ülkelerin sınıfsal yapıları ve egemen azınlıkların çıkarları, sanayileşmiş kapitalist ülkelere olan çok yönlü bağımlılık taleplerini sertleştirmelerine olanak vermiyor... Bu bakımdan bu ülkelerin yönetici azınlıkları her ne kadar “ulusallığa”, “ulusal çıkarlara” vb. gönderme yapsalar da emperyalist burjuvaziye “kendini” halklarından daha yakındırlar ve yeni sömürgeciliğin aracı durumundadırlar. Bazı ülkelerde görülen “millileştirmeler” bu tür girişimlerde bulunan devletlere “ilerici”, “radikal” vb. bir görüntü verse de, köklü ekonomik ve toplumsal dönüşümler gerçekleşmedikçe, öncelikler iyi saptanmadıkça, tüketim kalıbı veri olarak alınmaya devam ettikçe, millileştirmelerin sanıldığından daha az önemli olduğu açıktır.

Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzen girişiminin başarısız oluşunun nedenlerinden biri de, doğrudan bu tür taleplerin dile getirildiği “forumların” niteliğiyle ilgilidir. Azgelişmiş ülkeler BM örgütü içinde, ya da UNCTAD vb. de etkinlik sağlasalar da, buralardaki etkinlik büyük önem taşıyor. BM Genel Kurulu’nda ve oluşturulan özel komisyonlarda kimi kararların alınması, başka yerlerde başka kararların alınmasına engel teşkil etmiyor. BM Genel Kurulu’nda azgelişmiş ülkeler lehine kararlar alınırken, IMF, Dünya Bankası, dahası BM Güvenlik Konseyi’nde aleyhte kararlar alınabilirdi... Bu bakımdan BM ve çevresindeki örgütler retorik ne olursa olsun, mevcut uluslararası eşitsiz ilişkiler bütünlüğünü ve hiyerarşiyi, eşit olmayan uzmanlaşmaları vb. meşrulaştırmanın araçları durumundadır.

Dünyadaki asıl süreçleri belirleyen kurumlar ve odaklar “başka yerlerde” bulunuyordu... Bir Amerikalı üst düzey yetkili: “Onlar, (Azgelişmiş ülkeler) kıyamete kadar Colombo’da, Birleşmiş Millet-

ler’de kararlar alabilir, ama sanayileşmiş ülkelerle anlaşma olmadan alınan kararların hiçbir kıymeti harbiyesi yoktur”¹ diyordu.

Kararların bağlayıcılığı olmadığı durumda, BM Genel Kurulu’nda alınan kararlar sonuçta iyi niyet dilekleri olmanın ötesine geçemezdi... Bu arada söz konusu çabalar ve alınan kararlar, yapılan tartışmalar uluslararası kamuoyunu oyalama işlevi görüyor.

Böylesi bir ortamda, az gelişmiş ülkelerin, sanayileşmiş ülkelerin ve onların çokuluslu şirketlerinin çıkarlarına ters düşen talepleri hayata geçirmeleri söz konusu olamazdı. Üstelik az gelişmiş ülkeler ilk fırsat çıktığında, ortak hareket etmekten kolaylıkla vazgeçebiliyorlar ve kolektif amaçları kolaylıkla bir yana bırakabiliyorlar. Giderek bu tür “bencil” tavırlar aralarında rekabete bile dönüşebiliyor.

“Üçüncü Dünya’nın seçkinleri, insanlığın, insanca yaşamının genel koşulu sayılması gereken eşitliğe bizden çok daha az değer veriyorlar. Hep devletler arasında daha çok eşitlikten söz ediyorlar. Oysa onların aşırı otoriter sistemlerinde devlet de kendileridir.”² Tom J. Farer’den yapılan yukardaki alıntı, YUED girişimleri de dahil, az gelişmiş ülkelerin yönetici “seçkinleri” tarafından ortaya atılan talepler, bu ülkelerde yönetimi tekeline almış kesimler için, eşitlik temeli üzerine oturan bir uluslararası düzen kurulmasından çok, uluslararası artıdeğer bölüşümünden daha fazla pay almak ve iktidarlarını pekiştirmek dışında herhangi bir kaygı söz konusu değildir. Uluslararası forumlarda teknoloji transferini hep ön plana çıkarmaları, teknolojinin niteliği ve uygunluğu sorununu tartışma konusu yapmamaları bir tesadüf değildir. Zaten, YUED tartışmalarında asıl taraf olan da az gelişmiş ülkelerin halkları değil, o halklara bütünüyle “yabancılaşmış” Batıcı azınlıklardır. Kapitalizmin kri-

1 USN 16 Ağustos 1976, A. G. Frank, *Crisis in the World Economy* içinde, Heineman, s. 275, Londra, 1980.

2 Tom, J. Farer, “The United States and the Third World: A Basis for Accumulation”, *Foreign Affairs*, Lancaster, Kasım, A. G. Frank içinde, age, s. 288.

ziyle Batılıların az gelişmiş ülkelere karşı tavırlarını sertleştirdikleri 1980’li yıllarda, özellikle borç sorunu karşısında sergiledikleri tavır ve yine Batılılar tarafından önerilen, kalkınma amaçlarıyla çelişen ekonomik politikaları tam bir köle sadakatiyle uygulamaları bu azınlıkların gerçek nitelikleri hakkında fikir verecek durumdadır.

4.3.Kalkınmacı Retorikten Yeniden Kompradorlaşmaya

Portekizce bir sözcük olan “Comprador” alıcı veya acente anlamına geliyor. Latince “comprar”dan türemedir. 1840’lı yıllardan sonra, İngilizce’de, Uzak Doğu’da, özellikle Çin’de yabancı firmalar hesabına çalışan yerli acente anlamında kullanılıyordu. (Oxford English Dictionary). Daha sonraları sömürgeci ve yeni sömürgeci güçlerin çıkarlarına hizmet eden (yerli ve yabancı) tacirler grubu anlamını içeriyordu. Komprador sermaye (Comprador Capital) ve komprador burjuvazi kavramları ile birlikte, yabancı çıkarların bekçiliğini yapan yerli yöneticiler anlamında da kullanılmıştır.

Bizim burada kullandığımız “yeniden kompradorlaşma” kavramıyla, emperyalist çıkarları tehdit etmeyecek kadar zayıf, ama kitleleri emperyalizmin çıkarlarını gerçekleştirecek kıvamda tutabilecek kadar da “güçlü”, çokuluslu şirketlerin faaliyetine uygun koşulları yaratmayı amaçlayan ve bu tür ilişkilerden çıkarı olan egemen sınıflar ve çevresiyle, onların “yeni” stratejileri kastediliyor. Doğrudan, kompradorlaşma yerine “yeniden kompradorlaşma” denmesinin nedeni, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve Üçüncü Dünya ülkelerinin “Batı gibi olma”, Batıyı yakalama, kalkınma, bağımsızlığı, özerkliği esas alan bir ekonomik yapı oluşturma, ulusal kimliği koruyup geliştirme vb. perspektifinden (açıkça ifade edilmese de) vazgeçilmesi, kalkınmacı retorikğin terk edilmesi, bir çeşit “geriye dönüş” bir paradigma kayması olduğunu ifade etmek içindir.

1980 sonrasında pazarı yüceltme, devlet müdahalelerini lanetleme, pazar güçlerinin mutlak etkinliğine inanç, “rekabetin erdemleri”, iradi bir işsizliğin olmayacağına ilişkin klasik ve neoklasik tezlere

dönüş, devlet aracılığıyla gerçekleştirilen sosyal amaçlı harcamalara “savaş ilanı”, yabancı sermayenin ve özelleştirmelerin yararları ve gerekliliği konusunda bir “kamu bilinci” oluşturma çabaları, kimi zaman “bilimsel bir retorikle de sunulsa, yeniden kompradorlaşmaya ideolojik bir geri plan oluşturma çabaları olarak anlaşılmalıdır. Serbest pazar ekonomisi retoriği, son tahlilde azgelişmiş ülkeleri mevcut durumun da gerisine atmayı, bu ülkeleri Batı’nın ve onun çokuluslu şirketlerinin rahatça yağmalayacağı, siyasal ideolojik ve kültürel düzeylerde yeniden yapılandırmanın önemli ideolojik bir aracıdır.

4.3.1. Uluslararası İlişkilerde Yeni Dönem veya “Dalga’nın Dönüşü”

Özellikle Anglosakson dünyasında ultraliberal, ultramuhafazakâr ideolojilerin egemenliğiyle, şimdilerde moda olan deyimle Kuzey-Güney ilişkileri yeni bir döneme giriyordu. ABD ve İngiltere’de ultraliberal ideolojiler iktidara taşınırken, Üçüncü Dünya’ya karşı yaklaşım da değişecekti. Serbest pazar, serbest girişim felsefesi Üçüncü Dünya’nın talepleriyle çelişir durumdaydı. Dolayısıyla, bu ülkeler tarafından ileri sürülen talepler, hükümetlerin ekonomik sürece doğrudan müdahalesini gerektiren pazarın işleyişini düzenleyip denetlemeyi gerektiren önlemleri zorunlu hale getiriyordu. Zira, ulusal ve uluslararası planda düzenleme gerekiyordu. Oysa ultraliberal dalgada devlet müdahaleleri, devletin düzenleyiciliği vb. gibi kavramlara yer yoktur. Artık sorun, bireyleri ilgilendiren bir sorun olarak algılanıyordu. Eğer, işsizlik, yoksulluk varsa, bu bireyin sorunuydu... Yoksulluk yoksulların sorunuydu, içine düştükleri durum kendi beceriksizliklerinin, tembelliklerinin, rasyonel davranma yeteneğini ortaya koyamamalarının sonucuydu... Elbette bu tür yaklaşımlar sadece azgelişmiş ülkeler için geçerli değildi. Herkes için, bu arada sanayileşmiş ülkelerin işsizleri, yoksulları için de geçerliydi. Bu durum sanayileşmiş ülkelerin “diyalog ortamından” daha da uzaklaşmaları anlamına geliyordu.

Öte yandan, borç tuzağına takılmış az gelişmiş ülkelerde de sorunları topluca çözme yaklaşımının yerini “herkes başının çaresine” baksın yaklaşımı alıyordu.

Dalganın dönmesinin ve az gelişmiş ülkelerin sorunlarına ilginin daha da azalmasının bir başka nedeni de, daha sonraki yıllarda Sovyet Sisteminin çökmesi ve dünya sorunları üzerinde önemli bir taraf olmaktan çıkmasıdır. Zira, o zamana kadar iki ideolojik ve askeri kamp arasındaki güç dengesi, dolaylı da olsa uluslararası sorunlarda Sovyetler Birliği’nin az gelişmiş ülkeler için bir “şemsiye” işlevi görmesini sağlıyordu. Gerçi, bir ekonomik-sosyal sistem olarak Sovyet Modeli az gelişmiş ülkeler için bir “çekim merkezi” olmaktan çıkmıştı, ama Sovyetlerin önemli bir askeri güç olarak kalması, uluslararası sorunlarda az gelişmiş ülkelere bir hareket alanı bırakıyordu. Sovyet Bloğu’nun 1980’lerin sonuna doğru çökmesiyle, ABD dünya sorunları üzerinde yegâne belirleyici durumuna geldi. Bu durum ultraliberal ideolojik tezlerle birleşince, Üçüncü Dünya ülkelerinin zaten düşük olan pazarlık güçlerini daha da aşındırıyordu. ABD’nin öteki sanayileşmiş ülkeleri de yedeğine almasıyla, az gelişmiş ülkeler karşılarında ABD önderliğinde “düşman” bir Batı koalisyonu bulacaklardı. Koalisyon Irak’ın Kuveyt’e girmesinin ardından patlak veren Körfez Savaşı’yla (1991) kendini ortaya koyuyordu.

İlişkilerin nasıl bir yol izleyeceğine dair ilk belirtiler daha 1981’den başlayarak görülmeye başlandı. Reagan yönetiminin iktidara gelmesinden dokuz ay sonra, Brant Raporu’nda¹ ileri sürülen görüşleri tartışmak üzere toplanan Cancun Zirvesine (Ekim 1981) egemen olan hava, dalganın döndüğünü ortaya koyuyordu. Brant Raporu YUED talepleri çerçevesinde ortaya atılan sorunlara bir çözüm arayışıydı. Meksika’nın Cancun kentindeki zirveye sekizi sanayileşmiş ülkelerden on dördü de az gelişmiş ülkelerden olmak üzere,

1 Federal Almanya Şansölyesi Willy Brant’ın başkanlığında, bağımsız uzmanlarca, uluslararası kalkınma sorunlarına ilişkin, A Program For Survival, Pen Books, 1980.

22 ülke temsilcisi katılmıştı. Sonuç bildirisinde “Ortak Forumun yaşama geçirilmesi için gerekli olan prosedürün tamamlanması” dileği dışında hiçbir sorundan söz edilmiyor, hiçbir somut öneri söz konusu edilmiyordu. Oysa Brandt Raporu’nda sanayileşmiş ülkeleri gıcınduracak herhangi bir öneri bulunmuyordu. Raporun dayandığı temel düşünce, “karşılıklı bağımlılık, tarafların ortak çıkarıyla özdeştir” şeklinde özetlenebilirdi. Dünya sisteminde geçerli olanın bağımlılık ve asimetri değil, karşılıklı bağımlılık ve simetri olduğu, önemli olanın tekil çıkarlar değil, ortak çıkarlar olduğu temel tezine dayalı görüşler söz konusuydu. Oysa gerçek dünyada durum hiçde öyle değildir. Uluslararası ilişkilerde, sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında söz konusu olan bağımlılık ve asimetridir. Dolayısıyla ilişkiler her seferinde az gelişmiş ülkeler aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Eğer mutlaka bir karşılıklı bağımlılıktan söz edilecekse, bu eşit olmayan bir karşılıklı bağımlılıktır. Dolayısıyla, bu eşitsiz ilişkileri hedef almayan önlemler ve politikalar, olup bitenlere ideolojik bir destek sağlamak, ya da gerçek sorunların gözardı edilmesi sonucunu doğurmak dışında bir anlam taşımıyor.

Andre Gunder Frank’ın yazdığı gibi, Brandt Raporu’nda söz konusu edilen, “dünya ölçeğinde Keynescilik” ti. “Kuzey’den Güney’e doğru kapsamlı bir kaynak transferiyle, arızalanan makine çalışır duruma gelecekti.”¹ Zira, böyle kapsamlı bir kaynak transferi sanayileşmiş ülkelerde, bu arada az gelişmiş ülkelerde işsizliği ortadan kaldırılabildi. Zaten Brandt Komisyonu tarafından dile getirilen görüşler ve öneriler YUED tarafından ortaya atılan taleplerin (daha çekingen) yeniden gündeme getirilmesiydi.

Cancun Zirvesi’nden yaklaşık üç yıl sonra, UNCTAD’ın kuruluşunun yirminci yılı vesilesiyle yapılan değerlendirme toplantısından sonra, Trade and Development Board tarafından sanayileşmiş ülkeler

1 Keynesian North-South and East-West, Paradoxe in the Brandt Report, S. Amin, Du Rapport Pearson au Rapport Brandt ou la erise de l’ideologie du developpement.

adına yapılan açıklamada, UNCTAD'ın yeni dalgaya uyum sağlama yönündeki tercihi açıkça ifade ediliyordu. “Herhangi bir ülke tarafından gerçekleştirilen en küçük ekonomik eylemler bile, diğerlerinde çok önemli sonuçlar doğurabilir.” deniyor. Oysa 1964 ve sonrasında UNCTAD'a egemen olan yaklaşımsa, dünya ekonomileri arasında bir kutuplaşma olduğu, bazılarının çevrede, diğerlerinin merkezde yer aldığı ve ilişkilerden çevrenin zararlı çıktığı, biçimindeydi. 1984'te kullanılan dil artık farklıdır. “Hangi gelişmişlik düzeyinde olursa olsun, her devletin yapacağı şeyler ve sorumlulukları olduğundan” söz ediliyor... Artık sorunlar Kuzey-Güney ilişkisi olarak değil, “ortak çıkarlar ve karşılıklı bağımlılık” çerçevesinde ele alınıyordu. Her zaman olduğu gibi, eşit olmayanlar eşit sayılıyordu... Zayıflarla güçlüler aynı yarışa katılacaklardı. Daha da ötede, bildiride, “değişen koşullar karşısında, örgütün çalışma alışkanlıklarını ve örgütsel yapısını da gözden geçirme gereği” üzerinde durulduktan sonra, “Artan işbirliği ve karşılıklı bağımlılık ortamında UNCTAD, önemli ve geniş desteğe sahip bir kurum olmaya devam ediyor” deniyor. ABD sözcüsü toplantıda, UNCTAD'ın asıl amacının ne olması gerektiği konusunda, şu görüşleri dile getiriyor: “UNCTAD üye ülkelerin sorunlarını tartışıp, diğerleriyle görüş alışverişinde bulunmalarına, sorunların niteliği konusunda ortak bir anlayışa ulaşmak, kısmi veya genel sorunla ilgili mümkün olduğunda anlaşmalar yapmaya olanak veren bir forum olmalıdır” demeye getiriyor. Bu arada UNCTAD sekreteryasını da, “olmayacak işlerin peşine düşmekle” suçluyor...

Ulusal düzeyde müdahaleci politikalardan uzaklaşıldığı koşullarda uluslararası planda da benzer bir yaklaşımın geçerli olmasında yadırganacak bir şey yoktur. Bu yüzden, UNCTAD söz konusu olduğunda, yapılması gereken şeyin “daha çok diyalog buna karşılık daha az anlaşma” olduğu boşuna söylenmemiştir.

1980'li yıllarda ultraliberal ideolojinin ve politikaların ekonomik süreçleri belirler duruma gelmesiyle, sanayileşmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkiler, merkezin çevreye bakışı, çevrenin de merkezi algılayışı değişecekti...

4.3.2. Borç Kısıkaçı

Kalkıncı retorik sahnedeki çekilmesinde, az gelişmiş ülkelerin borç tuzakına düşmelerinin de payı vardır. Başta IMF ve Dünya Bankası olmak üzere, Batı finans kuruluşlarının önerilerine “duyarlı” hale gelmelerinde, borç kısıkaçı önemli olmuştur. “Aşırı borçlu” ülkeler eski borçlarını erteletip yeni krediler alabilmek için, Batı’nın önerdiği programları uygulamak “zorunda” kalıyorlardı... Oysa önerilen programlar, “istikrar veya yapısal uyum programları” kullanılan dil ve ileri sürülen gerekçeler ne olursa olsun, başlıca iki temel amacın peşindeydiler: Borçların düzenli ödenmesine olanak verecek şekilde ekonomik politikaların yeniden düzenlenmesi, ihracatı borç ödemelerini güvence altına alacak biçimde özendirip desteklemek, kaynakları ihracat sektörüne kanallandırmak, ihracat fazlası ortaya çıkarmak. Bu amaçla da ithalatı kıstak. Oysa teknolojik planda dışa bağımlı bir ülkede ithalatın kısılanması, yatırımların kısılanmasıyla özdeşdir. Söz konusu ülkelerde ithalatın önemli bir bölümünü teçhizat ve ara malları oluşturur, ithalatı kıstak, büyüme hedeflerini küçültmek, iddialı yatırımları ertelemek vb. anlamına gelir. IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen politikaları benimseyen bir ülke, kalkınma hedeflerini bir yana bırakmak zorunda kalır. Zira, ulusal kalkınma hedefleriyle borç ödeme gerekleri çelişir durumdadır.

Sanayileşmiş ülkeler, borç ödemelerini güvence altına alan politikalar önerdiklerinde, aynı zamanda “dışadönük model” önermiş oluyorlardı. Böylece sadece borçların düzenli ödenmesi güvence altına alınmıyor, aynı zamanda ihraç ürün fiyatları daha da düşürülüyor ve kan kaybı derinleşiyor.

Önceliklerin başkaları tarafından belirlendiği koşullarda, “ulusal kalkınmadan” söz etmek anlamlı değildir. Az gelişmiş ülkelere yönelik kaynak akışının zayıflaması, ihraç ürün fiyatlarının daha da düşmesi, vadesi gelen borçların ödenmesini iyice zorlaştırdı. 1981’de 78 milyar dolar olan faiz ve anapara geri ödemeleri, (borç servisi) 1985’te 114 milyar dolara yükseldi. Oysa, aynı dönemde borçlu ül-

kelerin petrol dışındaki temel mal ihracatından sağladıkları gelir, 104 milyar dolardan 87 milyar dolara düştü. 1980’de % 75 olan borç servis oranı 1985’te % 132’ye çıktı. Uluslararası Ödemeler Bankası, (BIS)’in verdiği rakamlara göre, az gelişmiş ülkelerin borçlarının 1984-1986 aralığında 250 milyar dolar arttığı anlaşıyor. Üç yılda borçlar % 25 oranında artmıştı... Borçlar hızla artar ve borç servis oranı yükselirken, borçlu ülkelerin GSMH’leri düşmeye devam etti. Alınan yeni krediler yeni yatırımlar için değil, birikmiş borçların ödenmesinde kullanıldı. Latin Amerika 1980-1985 aralığında kişi başına gelir % 9 oranında geriledi; işsizlik arttı, eğitim ve sağlık da dahil, sosyal amaçlı harcamalar kısıldı. Latin Amerika ülkelerinin çoğunluğu hiperenflasyon sarmalına girdi. 1989-1990 Mart ayları arasında Arjantin’de enflasyon oranı % 20000’ lere kadar yükseldi. Brezilya’da 1989 Ağustosuyla 1990 Ağustosuna arasında enflasyon oranı % 6000 düzeyine kadar yükseldi. Latin Amerika’nın dünya dış ticaretindeki payı 1960’ta % 7.7’den 1980’lerin sonunda % 3.5’a kadar geriledi. Dış borçlar 1970’ten 1980’e 10 kat artış göstermişti. 1970’te 22 milyar dolar olan dış borçlar 1980’de 230 milyar dolara, 1990’da da 423 milyar dolara yükseldi. 1980’li yıllarda borç servisi % 39’lar seviyesindeydi. 1960-1980 Aralığında yoksulluk oranı % 50’den % 33’e gerilemişken, söz konusu oran 1985’te % 39’a, 1990’da da % 43’e yükseldi.¹ Az gelişmiş ülkeler net kaynak transfer ederek daha da yoksullaştılar. Artık sermaye transferi tersine dönmüştü.

Sonuçta, kalkınmacı söylem yerini “uyum”, “istikrar”, “yapısal uyum” vb. gibi kavramlara bıraktı. Az gelişmiş ülkeler borç tuzağına düşmüştü. Uzun dönemli hedefler yerine, “günü kurtarmak” ve kendi dışlarındaki gelişmelere pasif bir biçimde uyum sağlamakla yetinir duruma gelmişlerdi. Artık uluslararası ekonomik ilişkilerde söz sahibi olma isteği, yerini yeniden kompradorlaştırıcı politikalara bırakıyordu...

1 Bernal Meza, “Pour une nouveau developpement en Amerique Latine”, Nisan 1993.

4.3.3. Çokuluslu Şirketlere Karşı Yaklaşım Değişiyor

1960'lı ve 1970'li yıllarda çokuluslu şirketler önem kazanırken, az gelişmiş ülkelerin yöneticileri bu şirketlere kuşkuyla bakıyorlardı. Yabancı sermayenin millileştirildiği yıllardı. Fakat, çokuluslu şirketler büyümelerini ve yayılmalarını sürdürdü. Sayıları, 1970'te 7000'den, 1992'de 37.000'e yükseldi ve dünyadaki üretici gücün yaklaşık üçte birini denetler duruma geldiler.¹ Çokuluslu şirketlerin dünya ekonomisinde etkinlik sağladıkları 1960'lı ve 1970'li yıllar, ulusal bağımsızlıkların henüz yeni kazanıldığı yıllardı. Çokuluslu şirketlerin yayılma ve büyüme gerekleriyle, yeni bağımsızlık kazanmış ülkelerin bağımsızlıklarını koruma gerekleri çelişik görünüyordu. Zira, çokulusluların egemenliklerini artırdığı koşullarda, ulusal bağımsızlığın tehlikeye gireceği düşüncesi egemendi. Yabancı sermaye yeni bağımsızlığa kavuşan ülkeler için yeni bir şey değildi ama, çokuluslu şirketler yeniydi ve doğrudan sömürgeciliğin tasfiye edilmesiyle, nüfuz bölgelerinin ortadan kalkması, bu bölgeleri farklı ülkelerin firmalarının rekabet alanı haline getirdi. Aslında çelişik gibi görünse de, sömürgeciliğin tasfiyesi Batılı büyük firmaların hareket alanını genişletmişti.

Yeni bağımsızlığa kavuşan ülkeler “serbest ticaret” kapısına kendilerini kaptırmamayı öncelikli bir amaç olarak görüyorlardı. Bu yüzden ve haklı olarak korumacı bir politika izlemekten yanaydılar. Korumacı politikalara ithal ikameci model eşlik etti. İthal ikameci model, teknoloji, teçhizat, aramalı ithaliyle yürüdüğü için, çokuluslu şirketler daha önce kullanıma hazır tüketim malı ihraç ettikleri ülkelerde şubeler açarak, hem bu ülkelerin iç pazarlarını denetleme, hem de ihracatlarının kompozisyonunu değiştirerek, ihracatlarını sürdürmenin yolunu buldular. Tüketim mallarının girişi yasaklanırken, montaj yapacak şubelerin açılmasına izin veriliyordu.

Az gelişmiş ülke yöneticilerinin çokuluslu şirketlerin yayılma di-

1 Jacques Docomoy, “Hors de transnationales, point de salut”, *Le Monde Diplomatique*, Eylül 1993.

namîği karşısında temkinli davranmaları anlaşılır bir şeydir. Zira, bazı çokuluslu şirketlerin yıllık işlem tutarı (cirosu), birçok azgelişmiş ülkenin GSMH'den daha büyüktü..

Çokuluslu şirketlerin, hegemonyacı yürüyüşü karşısında azgelişmiş ülkeler, ulusal bağımsızlığı korumaktan başka bir seçenek görmüyorlardı. Çokuluslu firmalar ulusal otoriteye tabi olmalı ve onun dikte ettirdiği kurallara uymalıydılar. Aksi halde ekonomik etkinliğe sahip olanlar, politik etkinliğe de sahip olabilirlerdi. Çokuluslu şirketler “bağımsız” devletlerin içişlerine kolaylıkla müdahale gücüne sahiptiler. Bu konuda çok sayıda örnek de vardı... Bunlardan en çok bilineni, ITT'nin Allende'nin sosyalist yönetiminin devrilmesinde oynadığı roldür.

Azgelişmiş ülkelerin çokuluslu şirketlere “kuşkulu” ve “temkinli” yaklaşımları elbette salt siyasi gerekçelere dayanmıyordu. Bu kitabın ikinci bölümünde ele alınan “bağımlılık tahlilleri”, azgelişmişliğin yeniden üretilmesinde yabancı sermaye yatırımlarının oynadığı varsayılan rol de dikkate alınıyordu. Azgelişmişliğin oluşmasında dış belirleyeciliklerin önemi üzerinde de duruluyor ve iç pazarın genişlemesini esas alan planlı bir kalkınmanın, pazar ekonomisine dayalı “serbest ticaret” ortamına göre daha elverişli olduğu düşüncesi egemendi.

Ulusal, ekonomik ve siyasal bağımsızlığı koruyup pekiştirmenin yolu, dış ilişkileri kalkınma ve bağımsızlık amaçları doğrultusunda denetim altına almayı gerektiriyordu. Dolayısıyla, yabancı sermayenin (çokuluslu şirketlerin) faaliyeti denetlenmeliydi. Bu amaçla, hangi alanlara yabancı sermayenin ne ölçüde gireceği, kurulan şirketlerde yabancı sermayenin payının ne olacağı, kâr transferleri, ihracat zorunluluğu, ulusal bağımsızlık açısından önem taşıyan alanlara yabancı sermaye girişinin yasaklanması vb. gibi yöntemler ve önlemlerle yabancı sermaye “gözaltında tutuluyordu”

Sorunlar ortaya çıktığında hangi yasal mercilerin yetkili olacağı da tartışma konusuydu. Azgelişmiş ülkeler herhangi bir “uyuşmaz-

lık” durumunda kendi yasalarının geçerli olmasını istiyorlardı. Çokuluslu şirketler ise, uluslararası hukuk sisteminin ve uluslararası mahkemelerin yetkili olmasından yanaydılar.

1980 sonrasında egemen olan ultraliberal dalga, azgelişmiş ülkelerin yöneticilerinin çokuluslu şirketlere kârlı yaklaşımını da ters yüz ediyordu. 1980’li yıllarda, daha önceki iki on yılda olduğu gibi, çokuluslulara kuşkuyla bakma, mesafeli durma, denetim altına alma, millileştirme vb. değil, daha çok yabancı sermaye çekme, yabancı sermayeye daha büyük olanaklar sağlama esastı. O kadar ki, yabancı sermaye olmadan kalkınılamayacağı görüşü yaygınlık kazanıyordu.

Artık yeni dönemde nazlanma sırası çokuluslulardaydı. Ve hemen tüm ülkeler yabancı sermaye çekmek için yarışa girmişlerdi. *How Much is Enough? Consumer Society and the Future of the Earth* adlı kitabında, Alan Durning, ünlü *Fortune* dergisinden aşağıdaki alıntıyı yapıyor: Filipin hükümeti, Baatan’daki serbest bölgeye sermaye çekebilmek için *Fortune*’a şu ilanı veriyor: “Sizinkiler gibi şirketleri çekebilmek için... dağları devirdik, vahşi ormanları kestik, bataklıkları doldurduk, nehir yataklarını değiştirdik, kentleri taşıdık... bütün bunları işinizi kolaylaştırmak, burada iş yapmanız için yaptık...”¹

Önemli bir olgu da daha önceleri faaliyet alanları madenler ve plantasyonlar olan daha sonraki dönemde imalat sanayine yönelen çokuluslu şirketler, son dönemde hizmetler (finans ve turizm vb.) sektöründe de faaliyet göstermeye başladılar. Bu yönelim çokuluslu şirketlere yeni bir yol açtı.

Azgelişmiş ülkelerde çokuluslu şirketlere karşı yaklaşımın değişmesi, bu ülkelerin yönetimlerinin kalkınma sorununa yaklaşımlarındaki değişimin bir sonucudur ve onunla uyumludur. Artık azgelişmiş ülkelerin yönetici azınlıkları söylem düzeyinde bile, kalkınma kavramına gönderme yapmıyorlar. Oysa, yabancı sermayeye

1 W. W. Norton and Company, s. 55, New York Londra, 1992.

dayalı bir büyüme bel bağlamak, mevcut duruma, geçerli uluslararası ilişkiler bütünlüğüne ve sonuçlarına boyun eğmek anlamına gelir. Sermayenin kâr kaygısıyla, bir ülkenin kalkınma amaçlarının çakışması mümkün değildir. Üstelik ileri sürüldüğü gibi, önemli bir yabancı sermaye girişi de olmamıştır. Tam tersine, 1981-1985 aralığında yabancı sermaye girişleri % 25 oranında gerilemiştir. Bu da uygulanan “dışadönük modeller”in adı geçen ülkelerin iç pazarlarını daraltmasındandır. Söz konusu politikalar, iç pazarı çekici olmaktan çıkarmıştır. Öte yandan yabancı sermaye yatırımlarının artan oranda hizmetler sektörüne yönelmesi durumunda önemli bir sermaye ihracı da gerekli olmuyor. Ve giderek sermaye transferi önemli olmaktan çıkıyor. Bu gelişme pazar mekanizmalarında önemli değişimlere de fırsat verdi.

Başlangıçta neoliberal dalganın ideolojik saldırısı, arkasından borç ödemelerini esas alan “dışadönük modelin” gelmesi, sorunların çözümünün çokuluslu şirketlere bırakılması, ekonomiye “binlinçli müdahale” perspektifinin terk edilmesi, az gelişmiş ülkelerin yeniden kompradorlaşma tercihi yaptıkları anlamına geliyor. Pazar mekanizmalarına, rekabete, serbest ticarete ve mukayeseli üstünlüklere dayalı yeni yaklaşım, az gelişmiş ülkelerin çokuluslu firmaların ve finans dünyasının diktasına boyun eğmeleri anlamına geliyor... Yabancı sermayeye dayalı bir büyüme ve kalkınma perspektifi kısa dönemde bile sorunları çözümsüz bırakıp, uzun dönemde de daha da ağırlaştıracaktır...

Bu koşullarda, yerli ve yabancı sermaye ittifakının kompradorlaşma perspektifine karşı yeni arayışların gündeme gelmesi kaçınılmaz görünüyor.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YENİ PARADİGMA ARAYIŞLARI

Birçok kanıtın biriktiği, fakat düşüncenin geri kaldığı zamanlarda, daima ansiklopediciler çağı başlar.

Karl Marx

İkinci Dünya Savaşı sonrasının genişleme dönemi kapitalizmin yeniden krize girmesiyle sona ererken, krizin yükü az gelişmiş ülkelere daha çok düşecekti. Öte yandan kalkınmaya ilişkin iyimser yaklaşımlar da yerini karamsarlığa ve yeni paradigma arayışlarına bıraktı. Az gelişmiş ülkeler aşırı borç yükü, açlık, sosyalsiyasal çalkantılar ve belirsizlikler içine sürüklendi. Ünlü Brundtland raporunda: “Bugün dünyadaki aç insan sayısının daha önce görülmedik düzeye yükseldiğini görüyoruz, üstelik bu sayı sürekli olarak artıyor”¹ deniyor. Bir taraftan üretim artarken diğer taraftan açlığın derinleşmesi, kapitalist üretimin mantığıyla çelişmez. Michel Beaud, bu paradoksal durumu ilginç rakamlarla ortaya koyuyor: “1975 dolar değeriyle, dünya GSMH’si 1900 yılında 580 milyar dolar olarak tahmin edilmistir. Nüfus 1.6 milyar olduğuna göre, kişi başına 360 dolar düşüyor; 1975’te dünya GSMH’si 6000 milyar dolardır.

Yaklaşık 5 milyar nüfusa göre, bu kişi başına (her bir dünyalı başına) 3000 dolar gelir demektir.² Kişi başına ortalama 3000 dolara düştüğü 1985’te 1900’dekinden, 1975’tekinden daha çok yoksul ve daha büyük açlığın olması, kapitalist düzenin mantığıyla çelişmediği gibi, sistemin niteliği hakkında da fikir verecek durumdadır...

Süreç ilerledikçe, oldukça yüksek GSMH artışlarının bile, kalkınmayla özdeş olmadığı anlaşılmaya başlandı. Kapitalist dünya

1 *Ortak Geleceğimiz*, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yay. s. 22.

2 “Sur les causes de la pauvreté des nations et des hommes” *Maniere de Voir*, *Le Monde Diplomatique*, 18, s. 64.

ekonomisinde GSMH artışı 1960-1970 aralığında % 2.5'tan 1970-1980 aralığında 1.6'ya, 1980-1987 aralığında da % 1.3'e geriledi: Asya dışındaki Üçüncü Dünya ülkelerinde (Afrika, Latin Amerika, Ortadoğu) 1980'li yıllarda büyüme hızı, negatif oranlara kadar geriledi. Asya'nın ortalamasının üstünde ve pozitif oranlara ulaşması da, Güneydoğu Asya'nın dört yeni sanayi ülkesinin ortalamayı yükseltmesinden kaynaklandı. 1980-1988 aralığında Latin Amerika'da kişi başına gelir % 8.4, Kuzey Afrika'da % 11.2, Sahra'nın güneyindeki Kara Afrika'da % 17.4, Batı Asya'da da % 24.3 oranında geriledi.¹

Ortaya çıkan bu eğilim sonucu, sanayileşmiş kapitalist ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasındaki gelir farkı daha da açıldı. Kalkınma "yarışında" önde giden Latin Amerika'da kişi başına GSMH, 1950'de OECD ülkelerinin % 45.3'üne eşitken, bu oran 1973'te % 35.1'e, 1987'de de % 29.7'ye geriledi.² Afrika'da kişi başına düşen GSMH, 1969'daki seviyeden % 15 daha düşüktü. Öte yandan Ortadoğu ülkelerinde büyüme 1977'den başlayarak geriledi ve 1985'te 1971'deki seviyenin % 10 gerisine düştü. Afrika'da Gayri Safi Sabit Sermaye Yatırımları, 1977'de GSMH'nin % 31'inden 1987'de % 19'a geriledi.

1950'li yılların başındaki beklentinin aksine, 1980'li yılların sonuna gelindiğinde gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının kapanmak bir yana, daha da açıldığı görüldü. ABD ile Etiyopya arasında kişi başına GSMH farkı 130'a l'di. Bu rakamlar aritmetik ortalamalardır. Her bir ülkede gelirin aşırı dengesiz dağıldığını hatırlamak gerekir.

Kalkınma stratejilerinin beklenen sonucun tersini ortaya çıkardığı koşullarda, yeni arayışlar da doğal olarak gündeme gelecekti. Artık herkesin "American Way of Life" yakalamasının olanaksızlığı anlaşılmaya başlandı. Daha 1970'li yılların ikinci yarısında, GSMH

1 UNCTAD, *Trade and Development Report*, s. 68, 1990.

2 Peter Drew, "The New World Economic Order", *International Viewpoint*, Şubat 1991.

artışının kalkınmayla özdeş olmadığı, kalkınmanın belli başlı iki amacı olması gerektiği, bunların: Ekonomik büyüme ve yoksulluğun ortadan kaldırılması olduğu, yoksulluğu ortadan kaldırmadıkça gerçek bir kalkınmadan söz edilemeyeceği, bu amaçla, büyümeyle yoksulluğun kökünün kazınması arasında doğru yönden bir ilişki olması gerektiği vb. gibi görüşler ortaya atıldı. Bu teze göre, yoksulluk sorununu çözmeyen bir büyümenin, son analizde kalkınmayla özdeş sayılamayacağı, dolayısıyla gelir dağılımı üzerinde odaklaşmak gerektiği, bu arada gıda maddeleri açısından bağımlılıktan kurtulma, uygun teknolojiler geliştirme, azgelişmiş ülkeler arasındaki ticareti artırma, gibi tezler içeren “temel ihtiyaçlar” paradigması tartışma gündemine girdi.

Gerçekten GSMH artışı toplum sınıfları arasında, bölgeler arasında, kırla kent arasında gelir farkının açılması, yaratılan gelirin küçük bir azınlığın elinde toplanmasıyla sonuçlanabiliyor. Bu durum, kalkınma, teknoloji, çevre ve kaynaklar gibi kavramların ve sorunların öncelikle tartışılmasını gerekli kılıyor.

Temel ihtiyaçları karşılamayı esas alan bir kalkınma stratejisi de, kaçınılmaz olarak öz kaynaklara daha fazla dayanmayı, dışa bağımlılığı azaltmayı, ekonomik sorunlara ilişkin kararların dışardan empoze edilmesine veya belirlenmesine izin verilmemesini, insanların sorunlarını kendi ihtiyaçları doğrultusunda çözebilmelerine olanak veren bir yaklaşım gerektiği, her topluluğun sorunlarını yaşadığı ortamda çözmesi, kitlelerin edilgen değil sürecin öznesi konumuna gelmesi vb. argümanlar söz konusuydu.

“Temel ihtiyaçlar”, Dünya Bankası çevrelerinin gündeme aldığı biçimiyle, iki grup olarak görülüyordu. Bunlardan birincisi, bireyin fizyolojik yeniden üretilmesine olanak veren; beslenme, konut, giyim, vb. gibi ihtiyaçların minimum düzeyde karşılanması; ikincisi de, temel hizmetler denilen, sağlık, içme ve kullanma suyu, eğitim, ulaşım vb. gibi ihtiyaçlardır. Aslında daha sonraki yıllarda (1980’ li yıllar) gündeme gelecek olan ve IMF ve Dünya Bankası tarafından

önerilen ünlü “kemer sıkma” ve “yapısal uyum” politikaları hatırlanırsa, temel ihtiyaçlar paradigmasının asıl işlevinin balkondaki seyirciyi oyalamak olduğu açıkça görülür. IMF ve benzerleri tarafından önerilen politikalar, pazarın işleyişinin empoze ettiği az gelişmişliği daha da derinleştirmek gibi bir işleve sahiptirler... Zira, söz konusu kuruluşlar için asıl güvence altına alınması gereken yoksulların insanca yaşama koşullarına kavuşmaları değil, çokuluslu şirketlerin kâr oranlarını kıvamında tutmaktır... Dünya Bankası, ILO ve BIT çevrelerinde ve başka yerlerde tartışılan “temel ihtiyaçlar” fazla bir iz bırakmadan “sahnedен çekildi.” Nitekim 1980’li yıllarda Üçüncü Dünya sorunlarına ilgi, artık ilk iki on yıldaki gibi değildi.

Başlangıçta geçerli olan kalkınma ideolojisinin krizi, ciddi bir paradigma kaymasına neden oldu. Özellikle UNESCO çevrelerinde *endojen*¹ kalkınma tezi ortaya atıldı. Bu yaklaşımın teorik gerisinde, geçerli sosyal bilimlerin, özellikle de iktisat biliminin az gelişmiş ülkelerin karşı karşıya oldukları sorunların çözümüne katkıda bulunmaktan uzak olduğu düşüncesi vardı. Gerçekten iktisat bilimi ve ona dayalı politikalar, az gelişmiş ülkelerde yaşayan insanların çoğunluğu için fazla anlam ifade etmiyordu. Uygulanan politikaların sonuçlarından nüfusun yaklaşık % 20’sini “yararlandırıyordu” Üstelik söz konusu politikalar da ekseri dışardaki başka “azınlıklar” tarafından belirleniyordu.

Endojen kalkınma her ülkenin kendi özgeçmişine ve kendi kaynaklarına dayalı, orijinal bir kalkınma yolu bulması, sürece egemen olması, kitlelerin, son analizde bir toplumsal değişim süreci olan kalkınmaya aktif olarak katılması, sürecin öznesi durumuna gelmesi, kâr maksimizasyonunun yerini, gelir maksimizasyonun alması, sermayenin değil istihdamın öncelik alması, özel sermayenin kâr oranını yükseltme kaygısının yerini, yaşam kalitesinin yükseltil-

1 Endojen’in sözlük anlamı: iç, içerde olan, içe bağlı, endojen kalkınma, bir ülkenin öz kaynaklarına dayalı bir kalkınma stratejisi izlemesi anlamında kullanılıyor. Elbette bunun otarşıyla bir özdeşliği söz konusu değil.

mesi kaygısının alması, neoklasik iktisadın yaklaşımlarının tersine sermaye birikiminin değil, maddi refahın öncelikli amaç durumuna gelmesi vb. gibi tezleri içeriyor. Elbette *endojen kalkınma* sadece iç kaynaklara, öz kaynaklara dayalı bir tercih anlamına gelmiyor. Kendi gücüne dayanmayı kendi gücünden ve olanaklarından hareketle kalkınmayı, dış belirleyiciliklerden sürecin kolaylıkla etkilenip yara almadığı, kitlelerin de belirleyici olduğu bir durumu ifade ediyor.¹

Gerçekten bugün çokulusluların dünyasında dev firmalar sadece malların, anahtar teslimi fabrikaların vb. ticaretini yapmıyorlar, aynı zamanda belirli sosyal ilişkileri, tüketim modellerini, yaşam tarzlarını da dünya ölçeğinde yayıyorlar.² Dolayısıyla, söz konusu olan sadece ekonomik bir süreç de değildir. Aynı zamanda, sosyal, siyasal, ideolojik kültürel bir iç içe geçmişlik ve karşılıklı birbirini etkileyip belirleyen veçhelerden oluşan bir süreç söz konusudur.

Kitlelerin sürece egemen olması, endojen kalkınma paradigmasının önemli öğelerinden biri olmakla birlikte, bugünkü devlet yapıları geçerliyken kitlelerin sürece egemen olması olanaksızdır. Sermaye özel ellerde kaldıkça (bürokratik bir kastın denetiminde olduğu zaman da aynı şey söz konusudur), toplum hiyerarşik olarak yapılanmaya devam ettikçe, kitlelerin sürece egemen olmaları ve endojen kalkınma amaçlarıyla uyumlu bir etkinlik sağlamaları mümkün değildir. Dolayısıyla, mevcut üretim ilişkileri ve onun üstüne oturan siyasal bürokratik örgütlenme, yerinde kaldıkça endojen kalkınma tezleri de birer öneriler dizisi olarak kalmaya mahkûmdur.

Bu arada “alternatif kalkınma”, “bir başka kalkınma”, “ekolojik kalkınma” gibi kavramlar da ortaya atıldı. Bütün bu paradigma arayışları, geçerli kalkınma paradigmasının artık bir işe yaramadığını

1 *Science economique et developpement endogene*, UNESCO, 1986, *Developpement endogene, aspects qualitatives et facteurs strategiques*, UNESCO, 1988.

2 Kültür emperyalizmiyle ilgili ilginç bir makale için bkz. James Petras, “Cultural Imperialism in the Late 20th Century” in *Journal of Contemporary Asia*, c. 23, No. 2, 1993.

gösteriyordu. Biz bu bölümde, şimdilerde büyük prestij kazanmış olan ve yeni dönemin egemen paradigması olmaya aday, “Sürdürülebilir Kalkınma” üzerinde duracağız. Gerçekten geçerli paradigma-ya dayalı ekonomik stratejiler ve politikalar, sadece sosyoekonomik ve kültürel planda yıkıcı sonuçlar ortaya çıkarmıyor, aynı zamanda neden olduğu doğal çevre tahribatıyla da bir gezegen riski ortaya çıkarmış durumdadır.

Sürdürülebilir kalkınmayla ilgili tartışmaya geçmeden önce, birinci altbölümde iktisat teorisinin doğal çevre, (veya ekoloji) karşısındaki konumuna kısaca değinmemiz gerekiyor. İkinci altbölümde “ekolojik sorun” olarak bilinenle ilgili bazı açıklamalar yapılacaktır. Üçüncü altbölümde de “sürdürülebilir kalkınma” üzerinde duracağız.

5.1. Ekonomik Teori ve Ekoloji

İktisat teorisyenleri büyüme sorunlarıyla ilgilendiklerinde, iktisadi büyümenin doğal çevre üzerindeki sonuçlarını dikkate almadılar veya önemsiz saydılar. Doğal kaynak arzının “sınırsız” olduğu ve üretim amacıyla ürüne dönüştürülme potansiyelinin “sonsuz” olduğu düşüncesindeydiler. Sınırsız bir doğal kaynak arzı varsayımından hareket edilince, iktisat biliminin, kaynakların sınırı ve tükenebilirliği ve bunun uzun dönemde ortaya çıkarabileceği sorunlar dikkate alınmayacaktı.

Ünlü Fransız iktisatçısı Jean Baptiste Say, 19. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı *Cours d'Economie Politique*¹ (1828-1830) adlı ünlü eserinde “Doğal kaynaklar tükenmezdirler... Ne çoğaltılabilirler ne de tükenirler, bu yüzden ekonomi biliminin konusu dışındadır” diyordu. Öte yandan iktisat teorisi hava ve suyu da “serbest mallar” saymıştı. “Hava ve suya geleneksel olarak ‘bedava mallar’ gözüyle bakılır. Ama geçmişteki ve bugünkü kirliliğin topluma yüklediği

1 Rene Passet, “Une economie respectueuse de la biosphere” içinde, *Le Monde Diplomatique*, Maniere de Voir, 8, s. 85.

korkunç maliyet, bize bunların bedava olmadığını göstermektedir. Ekonomik faaliyetlerin çevre maliyeti, çevrenin sindirebilme kapasitesi aşılmadıkça ortaya çıkmaz. O noktadan sonra bu maliyetten kaçınılamaz. Mutlaka ödemek gerekir.”¹ Doğa ve üzerinde yaşayan insanlar (ve öteki canlılar) arasındaki diyalektik ilişki hep yanlış değerlendirilmiş görünüyor. Doğa, teknik yöntem ve araçlarla sınırsız bir biçimde dönüştürülebilir, insan dışında, insanın “sahip olabileceği” bir gerçeklik olarak algılandı. İktisat bilimi sadece büyümenin sosyal ve teknik veçhesi üzerinde odaklaştı. İktisat teorisyenleri için önemli olan “kaynakların rasyonel dağılımı”, “optimal dağılımıydı” Bütün sorun, kaynakları ürüne (mala) dönüştürmekti.

Bu da salt “ekonomik” ve “parasal” mantığa uygun olarak yapılacaktı İktisat biliminin çevreye (ekolojik soruna) bakışı, doğanın sonsuz, tükenmez bir kaynak hazinesi olduğu düşüncesine dayanıyor. Demek ki doğal kaynak arzı diye bir sorunun varlığı kabul edilmiyor. Daha önce de söylendiği gibi, özel mülkiyet konusu olmayan, bir emek harcamayı gerektirmeyen, arzı emek harcanmasına bağlı olmayan hava, su gibi “ortak mülkiyet” konusu olan şeylerle, kullanılabilmeleri için bir emek sarf etmeyi gerektiren, özel mülkiyet konusu olan (toprak altı, toprak üstü vb.) mallar arasında bir ayırım yapılıyordu. Böyle bir kriter geçerli olunca, herhangi bir malın ekonomik anlamda mal sayılabilmesi, bir emek ürünü olması ve söz konusu ürünün bireye veya bir gruba ait olması gerekiyor. Bunların dışında kalan şeyler (nesneler) ekonomik analizin ilgi alanı dışına atılıyordu.

İktisat biliminin olduğu dönemde, sanayinin sınırlı bir coğrafi alanda ve belirli bir düzeyde geliştiği koşullarda, dönemin iktisatçılarının doğaya, “ekolojik soruna” bakışının böyle olması fazla şaşırtıcı değildir. Bu yaklaşıma göre insanlar “tükenmez” kaynakları, ihtiyaçları doğrultusunda ve hiçbir sınırla karşılaşmadan kullanabilirlerdi. Ne var ki, iktisat teorisyenlerinin böylesi bir yaklaşım be-

1 Ortak Geleceğimiz, age, s. 297-298.

nimsemelerinin daha köklü nedenleri vardı ve bu nedenler dönemin genel entelektüel yaklaşımlarıyla da uyum halindeydi. Aydınlik felsefesinden kaynaklanan (XIX. yüzyılda Batı Avrupa’da geçerli olan yaklaşım) rasyonalizm, insanın doğanın baskısından kurtulması gerektiği, bunun olanaklı olduğu, insanın özgürleşmesinin ancak doğaya egemen olmasıyla mümkün olabileceği vb. gibi görüşler içeri-yordu. Aslında bu, önceki çağlarda geçerli yaklaşımlardan önemli bir kopuş anlamına geliyordu.

Prekapitalist dönemde egemen olan anlayışta insan doğanın öteki canlılarından farklı olmayan bir “ögesi” olarak algılanıyordu. Doğanın bir parçası sayılıyordu. Başka türlü söylenirse, insanın, insan toplumunun doğayla uyumlu olması esastı. Kapitalizmle birlikte, özellikle sanayi devriminden sonra, bir önceki dönemde geçerli olan dengeler altüst oldu. Kapitalizmin geliştirdiği üretim teknikleri, doğanın üretici faaliyete koyduğu sınırların “aşılmasına” olanak verdi. Sınırsız bir üssel büyümenin erdemlerine olan inanç, paradoksal sonuçlar doğuracaktı. Doğanın üretici faaliyete koyduğu sınırları aşma, zorlukları yenme, doğaya egemen olma yaklaşımı, sonuçta doğaya ve “ekolojik olana” saygılı olmayan bir ekonomik büyüme-yi, sanayileşmeyi ve kapitalist gelişmeyi özendirip meşrulaştırarak, paradoksal sonuçlar ortaya çıkardı. Doğaya egemen olma yaklaşımı ve ona dayalı ekonomik faaliyet, sonuçta doğanın tahribini hızlandı-rıp, ekolojik dengeleri bozarak, insanlığı ve uygarlığı tehlikeli bir eşiğe getirdi.

Klasik ve neoklasik iktisat teorisinde ifadesini bulan kapitalist ekonomi, insan ilişkilerini ve onun tüm veçhelerini meta ilişkisine indirgedi. Doğanın ve insanın (işgücü sayılıyor...) aşırı sömürsü, belirli grupların çıkarını gerçekleştirmenin bir aracı olmaya devam etti ve ciddi bir itirazla da karşılaşmadı. Son tahlilde bir meta ekonomi-si olan kapitalizm, doğası gereği kullanım değerinin değil, değişim değerinin önceliği esasına dayanıyor. Kullanım değeri sadece değişime bir “dayanak” işlevi görüyor. Dolayısıyla kapitalist üretim, kullanım değeriyle değişime bir “araç” bir “dayanak” olduğu için il-

gilidir. Kapitalizmde esas olan son tahlilde mal üretimi de değil bir sosyal ilişki olan *sermaye üretimidir*. Mal üretiminin de, artıdeğer üretiminin de nihai amacı, sermayenin üretimi ve yeniden üretimidir. Üretilen artıdeğer yeniden sermaye üretimine tahsis edilmektedir. Dolayısıyla kapitalist üretim, paradoksal olarak “üretim için üretim” halini alıyor. Bu özellik, kapitalist üretim tarzının önceki üretim tanılarından önemli bir ayrım noktasını oluşturur. Kapitalizm öncesinde sosyal üretim faaliyetinin birincil amacı, doğrudan insan ihtiyaçlarını karşılamaktı. Her türlü insani toplumsal kaygıları dışlayan kapitalist üretim, Marx’ın ifade ettiği gibi zenginliğin iki kaynağını (doğa ve insan) aşındırarak tarihsel sınırına ulaşacaktı. Zira, kapitalist üretim doğayı sonsuz, tükenmez sayıyor, insanı da uygarlığın bir öznesi olarak değil de, basit bir işgücüne indirgiyordu.¹

Öte yandan iktisat, klasiklerden neoklasiklere ve Keynesçiliğe doğru ilerledikçe, giderek “uzun dönem” tahlillerden uzaklaştı. Neoklasikler “kısa dönem”, Keynesçilik de “çok kısa dönem” denge sorunlarıyla ilgilenir olmuşlardı. Oysa, üretici faaliyetin ekolojik denge üzerindeki sonuçları ancak uzun dönemde anlaşılabilirdi. Toplumsal süreç kaçınılmaz olarak ekonomik, sosyal ve “doğal” veçhelerin veya kertelerin diyalektik bir bütünü olarak anlaşılabilirdi. Ekonomik tahlil, sürecin öteki veçhelerini dışladığı anda, açıklama gücü zaafa uğruyordu. Zira, üretim süreci bir taraftan enerji ve hammadde olarak doğadan bir şeyler “eksiltirken”, diğer yandan da bir “atık” sorunu ortaya çıkarıyor.

Bu arada Marx da üretimin üç unsuru sayılan “çalışma süreci”, “çalışma araçları” ve “çalışma nesneleri”nden daha çok ilk ikisi üzerinde odaklaşmıştı. “Reel sosyalizm”in geçerli olduğu ülkelerde de doğal çevreye yaklaşım tarzı kapitalist üretiminin mantığından ve kapitalist ülkelerde geçerli olandan farklı değildi. Her ne kadar farklı bir dil kullanılsa da, klasik ve neoklasik iktisadın yaklaşımları

1 Bkz. Samir Amin, “Les problemes de l’environnement peuventils etre l’objet d’un calcul economique”, yazarın bize yolladığı çoğaltılmış metin.

bu ülkelerde de geçerli olmaya devam etti. Bilindiği gibi, klasik ve neoklasik yaklaşıma göre, mal ve hizmet üretimi parasal (finansal) bir karşılık bulduğunda ve değişim gerçekleştiğinde, sorun çözülmüş sayılıyor... Bu yüzden de “para akımının bittiği yerde ekonomik analiz de sona eriyor.”¹

Elbette klasik iktisatçılar özellikle de Adam Smith, David Ricardo ve T. R. Malthus, doğal kaynakların “sınırı” üzerinde durmuşlardı, ama onların üzerinde durduğu sorun daha çok tarımsal üretimle nüfus artışı arasındaki ilişki, dolayısıyla ekilebilir toprakların sınırlı oluşuyla ilgiliydi. Neoklasikler bu tür sorunlarla bile ilgilenmediler. Onlar için kaynakların “kıtlığı” demek, söz konusu kaynakların bir fiyat (bedel) ödeyerek elde edilebileceği anlamına gelmektedir. “Arz ve talebe göre belirlenen bu fiyat ödendiği sürece bu kaynaklar hazırdır.”²

İktisatçılar, sadece büyümenin teknik sorunlarıyla ilgilenmenin ötesine geçemediler. Daha da ötede üretim araçlarının “optimal dağılımı” sorunuyla kendilerini sınırladılar. Böyle bir yaklaşım geçerli olunca, ekonomiyle çevre ve doğal kaynaklar arasındaki ilişki dışlanmış oluyordu. Dolayısıyla, sorun, kaynakların doğrusal ve üssel bir biçimde mala dönüştürülmesi sorununa indirgenmiş oluyordu. Kapitalist verimlilik açısından bile kaynakların “kıtlaşması” daha fazla enerji kullanarak ödönlenebilir. Oysa enerjiyi insan emeğiyle makineyle yaratmak olanaksızdır. Sadece doğadan, doğal çevreden çekip alınabilir ve bu durum termodinamiğin *Birinci Yasası*’ndan başka bir şey değildir.

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında mal ve hizmet üretimi görölmemiş bir tempoyla arttı. Enerji, bakır, çelik, et ve kereste üretimi 1950’den bu yana iki kat artış gösterdi. Çimento ve özel otomobil dörde katlandı, plastik maddeler tüketimi 5 kat, alüminyum tüketimi

1 Jean Paul Deleage, Daniel Hemery, “L’Ecologie, critique de l’economie”, *L’Homme et la Sodete*, ss. 91-92, 1989.

2 Aslan Sonat, “Doğal Kaynaklarda Sınır Sorunu ve Büyüme”, *Toplum ve Bilim*, 51-52, s. 7, Kış 1990.

7 kat, hava trafiği hacmi 30 kat artış gösterdi. Yapılan tahminler yüzyılın başından beri karbon gazı (CO₂) emisyonunda 10 kat artış olduğunu ortaya koyuyor.¹

Buna karşılık bilinen bakır rezervlerinin, bugünkü tüketim hızı devam ederse 60 yılda tükeneceği tahmin ediliyor. Demir cevherinin de yaklaşık 150 yıl, boksitin 200 yıl vb. ömrü olduğu tahmin ediliyor.²

Elbette bu tahminler, bugünkü süreçler devam ederse geçerlidir. Dolayısıyla, Üçüncü Dünya ülkelerinin zorunlu olarak artması gereken doğal kaynak ve enerji talebi, bu süreleri daha da kısaltacaktır. Doğal çevrenin sınırlarını ve o sınırların ortaya çıkardığı sorunları dışlayan geçerli üretim süreci ve tüketim alışkanlıkları, tükenen doğal kaynaklar, giderek kıtlaşan, pahalanan enerji ve kirlenen çevre, “kalkınmanın sürdürülmesini” problemli hale getirmiş durumdadır. İktisat bilimi, geleneksel yaklaşımları terk edip doğal çevreyi tahlilin odağına yerleştirmedeği takdirde, mevcut gidişi ve tehlikeli eğilimleri meşrulaştırmanın bir aracı olmaktan kurtulamayacaktır. Zira, sorun sadece tükenen kaynaklarla ilgili de değildir. Denizlerin, göllerin ve ırmakların kirlenmesi, asit yağmuru, ormansızlaşma ve çölleşme, havanın kirlenmesi, sera etkisi ve atmosferin ısınması, canlı türlerinin hızlı bir tempoyla yok olması, ozon tabakasının zayıflaması, gezegen için önemli bir tehlike oluşturmaktadır. Dünya nüfusunun yaklaşık dörtte üçünün düşük tüketim düzeyinde bulunduğu koşullarda ortaya çıkan global riskler dikkate alınırsa, dünyanın geri kalanının da, Batı tüketim modelini yakalama hedefinin anlamsızlığı ortaya çıkar.

İngiltere’de 1963’te 1 kalorilik gıda maddesi üretebilmek için 6.5 kalori fosil yakıt harcanıyordu. Fransa’da, 1975’te bu rakamlar

1 A. Benanchenhon, “Environnement et developpement”, *Revue Tiers Monde*, XXXIII/130, Nisan-Haziran 1992.

2 Faysal Yaschir, “Theorie economique et environnement”, *Revue Tiers Monde*, XXXIII/130, Nisan-Haziran 1992.

sırasıyla, 1 ve 6.1'di. ABD'de de 1970' te 1 kalorilik gıda maddesi üretebilmek için 9.6 kalori fosil yakıt harcanıyordu. Bunun anlamı, bir tür enerjinin diğeriyle ikame edilmesidir. Eğer Çin'de, Hindistan'da, Endonezya'da ve Türkiye'de, Brezilya ve Mısır'da vb. gıda maddesi üretiminde ABD'deki kadar fosil enerji kullanılsaydı, bu enerji kaynakları üzerinde nasıl bir baskı yaratırdı? Yukarıdaki örnek bile bir başına sanayileşmiş ülkelerde geçerli üretim modelleri ve tüketim kalıplarının azgelişmiş ülkeler tarafından taklit edilmesinin olanaksızlığını gösterir. İktisat teorisi geleneksel yaklaşımlarda ısrar ettikçe, yeni yaklaşımlarla sorunlara yaklaşılmadıkça ve insan merkezci (antroposantrik) yaklaşımlar terk edilmedikçe, bugünkü durumu korumak ve sürdürmek bile sorunsal hale gelecektir. Bu nedenle, insanlığın doğayla uzlaşmasını sağlayacak ve ekonomik faaliyetin doğanın dengesini bozmayacağı bir uyumun sağlanması, ekonomik teoriye önemli bir misyon yüklüyor. Zira, iktisattan ayrı bir ekolojipolitik mümkün değildir. Sadece doğaya saygılı veya saygısız, doğal çevrenin sınırlarını ve yasalarını dikkate alan veya almayan ekonomik politikalar söz konusu olabilir. Teknolojinin her sorunu çözeceğine dair inanç bir çeşit "devekuşu körlüğü" niteliği kazanmış durumdadır. Teknolojinin gücüne olan dogmatik inancın da aşılması gerekiyor. "Tüm yetersizliklerine ve zaaflarına rağmen, iktisat bilimi, bireyler arasındaki, insan soyuyla doğa arasındaki ilişkiyi anlamada en uygun katkıyı yapabilecek durumdadır. Bu yüzden iktisat biliminin kendini dogmatik önyargılardan, realiteye olan yabancılaşmadan kurtarması hayati önem taşıyor. Kendilerini bir doğa bilimcisi gibi gören ve pozitif ekonominin savunuculuğunu yapan iktisatçıların bu tür yaklaşımları terk etmeleri ve değişen doğal ve sosyal çevreye farklı bir gözle bakmaları gerekiyor. Ancak böyle bir temelden hareketle, geliştirilecek yeni bakış açıları ve ortak üretken çabalar sonucu, uygun modeller oluşturulabilir."¹

1 Cristovam Buarque, *The End of Economics, Ethics and the Disorder of Progress*, age, s. 82-83.

5.2. Ekolojik Sorun veya Çevre Sorunu

İnsanlar kapitalizm öncesi çok uzun bir zaman diliminde biyosferin zenginliğinin sunduğu kaynakları kullanarak yaşamlarını sürdürdüler. Elbette prekapitalist dönemin uygarlıkları da ekolojik bakımdan masum sayılmazlardı. Kapitalizm öncesi dönemde, özellikle sanayi devrimi öncesinde bazı coğrafi bölgelerde “çevre sorunları” ortaya çıkmıştı. Ormanların tahribi ve çölleşme bazı bölgelerde sorunlar yaratmıştı. Ne var ki, bugün çevre sorunları veya ekolojik sorun olarak yaşadıklarımız, sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı bir durumdur. Sanayi kapitalizmine gelinceye kadar ortaya çıkan çevre sorunları sınırlı ve bölgeseldi. Bugünkü anlamda bir gezegen riski ortaya çıkaracak kapsam ve önemde değildi. Kapitalizmin egemen üretim tarzı haline gelmesiyle, o zamana kadar insan toplumuyla fizik evren (doğal çevre) arasındaki “dayanışma”, insanın doğaya egemen olması biçimini aldı. Artık söz konusu olan mutlak bir *insan merkezli*likti. Marx, doğa insan için bir nesne, yararlı bir şey haline geliyor,”¹ diyordu.

Öte yandan, büyük sanayinin de ekolojik tansiyonlar sonucu ortaya çıktığı söylenebilir, İngiltere’de maden kömürünün yaygın kullanımı, odun yetersizliğinden kaynaklanmıştı. Enerji kaynağı olarak odunun yerini maden kömürünün alması, uzun dönemde sorunu çözmek yerine daha da büyütecekti.

Doğaya karşı yaklaşımın değişmesi, doğal kaynakları işletmenin yeni yöntemlerinin keşfedilmesi, tarımsal ve endüstriyel üretimdeki gelişmelerle birlikte, sosyal sömürü yöntemleri de değişti. Toprak, hayvan sürüleri, sular ve yeraltı zenginlikleri eşit olmayan bir sahiplenme (mülkiyet) konusu oldu. Maurice Godelier bu konuda: “Her yerde insanı kullanma tarzıyla doğayı kullanma tarzı arasında yakın bir ilişki ortaya çıkıyordu”² diyor. Gerçekten bir uygarlığın doğaya

1 Kari Marx, *Fondement de la critique de L'economie poüttecjue*, Anthropolos, s. 267, Paris, 1967.

2 *L'ideal et materiel, pensee, economies, societes*, 1984, Fayard.

bakışıyla topluma bakışı arasında yakın bir bağ olduğunu söylemek mümkündür.

Doğrusal kapitalist büyümenin ekolojik sorunlar yaratacağına dair tezler, bazı teorisyenler tarafından daha önceki dönemde dile getirilmiş olsa da (Serge Podolinsky, Karl Polanyi, N. Georgescu Roegen, K. E. Boulding vb.) çevre sorunlarının akademisyenlerin, siyasetçilerin ve kamuoyunun, bu arada BM ve öteki uluslararası kuruluşların ilgi alanı haline gelmesi 1960'lı yılların sonlarına, 1970'li yılların başlarına rastlıyor. Başlangıçta doğal kaynakların sınırı üzerinde ve bazı toprak altı kaynakların (madenler, enerji) tükenmesi (yenilenemez kaynaklar) ve Üçüncü Dünya'nın hızlı nüfus artışının ortaya çıkardığı sorunlar üzerinde durulurken, giderek ilgi odakları çoğaldı ve genişledi, artık kirlenme ve global riskler de (atmosferin ısınması, ozon tabakasının zayıflaması vb.) önemli bir ekolojik sorun olarak algılanıyordu.

D. H. Meadows'un "Büyümenin Sınırları" adlı ünlü eserini (Roma Kulübü) çevre sorunlarının ilgi odağı haline gelişinin başlangıcı saymak âdet olmuştur. Bu arada daha 1970 yılında Birleşmiş Milletler Örgütü, giderek yenilenemez kıt kaynakların tükenmesi, hızlı nüfus artışı, çöllerin yaygınlaşması vb. gibi sorunları araştırmak üzere, Barbara Ward ve Rene Dubos'un koordinatörlüğünde bir rapor hazırlanmasını istemişti. 1972'de Stockholm'de, BM tarafından gerçekleştirilen "İnsan Çevresi Konferansının ardından, 1983'te BM Çevre Programı UNEP (Merkezi Nairobi'de) oluşturuldu. Aynı yıl Norveç başbakanı Gro Harlem Brundtland ve Sudanlı Mansour Khalid'in koordinatörlüğünde oluşturulan "Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu," raporunu 1987'de tamamladı. "Ortak Geleceğimiz"¹ başlığıyla yayınlanan bu rapor, çevre bilincinin oluşmasında önemli bir aşama sayılabilir. 1972 Stockholm Konferansından yirmi yıl sonra, 1992 Haziranında, Brezilya'nın

1 Bkz. Fikret Başkaya, "Çanlar insanlık için çalıyor", MBD, Çevre Özel Sayısı, 120, Haziran 1990.

Rio kentinde dünyanın en büyük uluslararası konferansı “Yeryüzü Zirvesi” toplandı.¹

1972’den 1992’ye kadar geçen yirmi yılda, çevre sorunlarına yaklaşımda da önemli bir değişiklik ortaya çıktı. 1972’deki konferansta ağırlıklı olarak gündeme getirilen sorun, bölgesel ve lokal düzeydeki çevre kirlenmesi ve bazı doğal kaynakların tükenmesi sorunuydu. Üstelik çevre sorununun sadece sanayileşmiş ülkelerin sorunu olduğuna dair genel bir kabul söz konusuydu. Başlangıçta az gelişmiş ülkelerin yöneticileri, çevre sorunlarının gündeme getirilmesinin kalkınmalarını engelleme amacı taşıyan bir “komplo” olduğu düşüncesini taşıyorlardı. Doğal olarak bu tür girişimleri tepkiyle karşılamışlardı. Oysa, aradan geçen dönemde sorunun sadece lokal ve bölgesel olmadığı, sadece sanayileşmiş ülkelerin sorunu da olmadığı çoktan anlaşılmıştı. Özellikle Brundtland Raporu’ndan sonra, asıl söz konusu olanın global nitelik taşıdığı ve insanlığın geleceğini doğrudan angaje eden bir sorun olduğu anlaşılmıştı.

Bir başka önemli nokta da 1970’li yılların başında çevrenin korunması, muhafaza edilmesiyle ekonomik büyümenin karşıt, çelişik kavramlar olduğu yönünde bir izlenim vardı. Bruntland Raporu’ndan 1992 Rio zirvesine varan süreçte, çevrenin korunması gereğiyle ekonomik büyümenin birbirini dışlamayan kavramlar oldukları anlaşılabacaktı. Bu arada çevre duyarlılığının artmasında peşpeşe ortaya çıkan ve sonuçları itibarıyla ağır ekolojik sorunlar yaratan felaketler de etkili olmuştur. (Hindistan’da Bhopal, Çernobil, Fransa’nın Bretagne açıklarında Amaco-Cadiz, ve Alaska’da Exxon-Valdez tanker faciaları vb.).

Son analizde paradoksal bir nitelik kazanan kapitalist sermaye birikimi, üretimi bir başına amaç haline getirerek ve her türlü insani, etik, ekolojik kaygıyı dışlayarak, insanlık tarihinin çok sınırlı bir kesitinde global riskler ortaya çıkarmış durumdadır. Bu global riskler

1 Fikret Başkaya “Rio’dan Sonra veya Sürdürülemez Kalkınma”, MBD, Temmuz 1992.

insanlığın geleceğini tehdit eder duruma gelmiştir. Bugün bir gezegen riskinin ortaya çıkmasının asıl nedeni, özel girişime, özel mülkiyete, kâra dayalı kapitalist düzen ve onu meşrulaştıran ekonomik liberalizmdir. Söz konusu süreç, neoliberal iktisat kuramı tarafından yegâne rasyonel seçenek olarak sunulmaya devam ediyor... Başlangıçta kapitalizme yönelik eleştiriler, onun zenginliği bir kutupta, yoksulluğu da karşı kutupta yığılmasıyla, toplumsal eşitsizlikler ve dengesizlikler yaratmasıyla ilgiliydi. Kapitalist gelişmenin belirli bir alanda sınırlı olduğu, henüz dünya ölçeğinde sonuçlar ortaya çıkarmadığı veya sonuçların sınırlı olduğu bir dönemde, kapitalizme yönelik eleştirilerin toplumsal olanla sınırlı kalması anlaşılır bir şeydir. Oysa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, dünya üretiminde çok büyük artışlar oldu. Bu hızlı artış ekolojik dengeleri hızla aşındırmaya devam etti. Savaş sonrası dönemde, özellikle de 1960'lı yıllardan başlayarak fosil yakıtların hızlı bir tempoyla kullanılması, sadece sınırlı olan bu kaynağın tükenmesini hızlandırmakla kalmadı, atmosferin ısınmasına da neden olarak, global bir risk ortaya çıkardı. Her yıl, atmosfere 20 milyar ton karbon gazı karışıyor ve bunun % 70'i sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkıyor.¹ 1945-1976 aralığında sadece ABD'de tüketilen maden cevheri, uygarlığın ortaya çıkışından bu yana insanlığın geri kalanının 1976'ya kadar kullandığından daha fazlaydı. Doğal kaynakların müsrif ve hoyratça kullanımı, teknolojinin erdemleri konusundaki kör inanç, bilimin her sorunun üstesinden geleceğine dair kaba yaklaşımlar, bugün insanlığı ve uygarlığı kritik bir dönemece getirmiş durumdadır.

Özellikle sanayileşmiş ülkeler, azgelişmiş ülkelerde nüfusun hızlı artışından ve artan nüfusun kaynaklar üzerinde ortaya çıkardığı baskıdan şikâyet ediyorlar... Gerçekten bu ülkelerde nüfus artış oranı yüksek ve hızlı nüfus artışı çevre üzerindeki baskıyı artırıyor. Yapılan tahminler, 1990-2020 aralığında sanayileşmiş kapitalist ül-

1 Gerard Megie, "Changement de la composition chimique de l'atmosphère et effet de retard", *Economie et Humanisme*, 308, Temmuz-Ağustos 1989.

kelerde, nüfusun binde 4.5 artacağını gösteriyor. Bu gerçekten çok düşük bir orandır. Buna karşılık, aynı dönemde, Üçüncü Dünya'daki artışın da binde 16 olacağı tahmin ediliyor. Eğer tahminler gerçekleşirse, 2020 yılında dünya nüfusunun 7 milyar 800 milyona yükseleceği, ve bu nüfusun 6 milyar 429 milyonluk bölümünün Üçüncü Dünya'da yaşıyor olacağı tahmin ediliyor.

Elbette “aşırı nüfus” sorununun tartışılması gerekir. Bir kere bir ülkenin “aşırı nüfuslu” sayılmasının kriteri nedir? Bir ülkenin “aşırı nüfuslu” olup olmadığına kim neye göre karar veriyor? Aslında iktisat biliminin nüfus sorununa yaklaşımı temel bir yanılmanın ürünüdür. İnsanın bir özne olarak değil de, bir nesne olarak görülmesinden kaynaklanıyor. İnsan sadece bir işgücü olarak ele alınıyor ve öteki üretim araçlarıyla (toprak makineler, aletler vb.) aynı mertebede görülüyor... Asıl sakat olan yaklaşım budur. İnsan eğer üretim içinse, üretim kimin içindir? Oysa insan doğrudan doğruya uygarlığın amacı olmalıdır. Bu çelişik mantığı Cristovam Buarque, şu ilginç örneklerle ortaya seriyor: “İktisat bilimi, bir ineğin hamile kalmasına pozitif değer yüklüyor zira, onun GSMH'yi artırdığını kabul ediyor. Oysa, bir kadının hamile kalmasına negatif değer yüklüyor. Kadının hamile kalması sadece verimliliğe zarar vermekle kalmıyor, doyurulacak bir başka insan daha dünyaya getirerek, kişi başına düşen geliri azaltıyor. Ekonomik paradigmanın hipnotize ettiği toplum çoğunluğu, bu ahmakça yaklaşımı gönüllüce kabullenebiliyor.”¹ Dünya nüfusu 1950'den bu yana yaklaşık ikiye katlandı. Gelecek yüzyılın ortalarında 10 milyar sınırına ulaşacağı tahmin ediliyor. Bugün Üçüncü Dünya çok az üretir ve tüketirken bile, bir gezegen riski ortaya çıktıysa, gelecekte doğal çevre üzerindeki baskı iki nedenden dolayı artacak: Birincisi, doğrudan artan nüfustan ötürü, ikincisi de, Üçüncü Dünya insanların da sanayileşmiş ülke insanlarınkine benzer bir tüketim talebiyle ortaya çıkmaları durumunda... Böyle bir “tehlike” dünyanın ayrıcalıklılarını telaşlandırıyor.

1 *The End of Economics*, age, s. 117.

Daha önce Üçüncü Dünya ülkelerinde neden “yüksek nüfus artışı” olduğunu tartışmak gerekir, İngiltere’de kilometrekareye düşen insan sayısı 229, Hollanda’da 385, Hindistan’da 209, Brezilya’da 15, Bolivya’da 5, Fransa’da 99, Çin’de 102.¹ Gerçekten Susan George’un ifade ettiği gibi, nüfusun kaç kişi olduğundan çok, kimin neyi ne kadar tükettiği önemlidir. Eğer kaynaklar dünya ölçeğinde hiç değilse görece “eşitlikçi” dağıtılmış olsaydı, gelir dağılımında bugünkü gibi uçurumlar olmasaydı, Afrika’da nüfus artış oranları bugünkü seyirlerde seyreder miydi? Son dönemdeki eğilimlere bakarak, yoksulluk katsayısı arttıkça, nüfus artış oranının da arttığını iddia etmek mümkündür. O zaman da sorunu tersinden ele almak gerekir. Kaynaklar üzerindeki baskıyı azaltıp geliri artırmak için nüfus artışını sınırlamak değil, kalkınmayı, dengeli ve güvence altına alınmış bir yaşam standardını gerçekleştirerek, nüfus artışını dengelemek... Zira, nüfus artış oranıyla yoksulluk arasında ters yönde bir ilişki var ve bu belirli sınırlar içinde anlaşılır bir şeydir. Hem, teker teker ülkelerin toplum sınıfları arasında hem de değişik gelir düzeyine sahip ülkeler arasında, yoksulluk arttıkça doğurganlığın da arttığı, refah düzeyi yükseldikçe doğurganlığın azaldığı görülüyor. En zengin ülkelere en yoksullara doğru gidildikçe, doğurganlığın ve nüfus artış oranının yükselmesi, yoksullukla nüfus artışı arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koyuyor. Yaşam karşısında durumları “güvenli” olmayan (en azından göreceli olarak) canlıların daha yüksek bir üreme tablosu sergiledikleri bilinen bir şeydir. Nesli devam ettirme işgüdüsünün bir sonucu olan bu durum, diğer canlılar için olduğu gibi, insan soyu için de geçerlidir. Bu yüzden, gerçekten bir “fazla nüfus” sorunu varsa ve gerçekten çözülmek isteniyorsa, ulusal ve uluslararası planda kaynak dağılımını dengelemek gerekir. Bu yüzden: “En iyi doğum kontrol hapı kalkınmadır” denmiştir...

Bugün dünyada yeterli beslenemeyen 1.2 milyar civarında insan

1 “Conscience planétaire et trop nombreux pauvres”, *Le monde diplomatique*, Mayıs 1990.

var. Bu insanların beslenebilmesi için yılda 40 milyon ton hububat (yiyecek) gerekiyor. Buna karşılık her yıl zengin ülkelerde hayvanları beslemek için 540 milyon ton hububat harcıyor...¹ Sanayileşmiş ülkeler kendi müsrifliklerini ve ayrıcalıklı konumlarını gizlemek için, Üçüncü Dünya'nın kadınlarının aşırı doğurganlığından şikâyet ediyorlar. Ortalama bir Kanadalı, ortalama bir Etiyopyalıdan 436 kat fazla enerji kullanıyor, OECD ülkeleri (yaklaşık nüfusları 750 milyon) kişi başına 6573 kilo petrole eşit enerji tüketirken, çok düşük gelirli ülkelerde yaşayan (Hindistan ve Çin dahil) insanlar, ortalama 297 kilo petrole eşit enerji tüketebiliyorlardı. (1987) ABD'de (1989) kişi başına 10127 kilogram kömüre eşit enerji tüketiliyordu. Bu rakam Hindistan'da 307, Endonezya'da 294, Nijerya'da 192 ve Bangladeş'te de 69'dur.²

ABD'de (1990) kişi başına yıllık et tüketimi ortalama 112 kilogramdır. Bu rakam Türkiye'de 16, Mısır'da 14 ve Hindistan'da 2'dir. Buraya kadar verdiğimiz rakamlar kimin daha çok israf ettiğini gösteriyor. İleriki sayfalarda göreceğimiz gibi, doğal çevre üzerindeki tahribat sadece aşırı tüketimden, savurganlıktan kaynaklanmıyor. Aynı zamanda aşırı yoksulluktan da kaynaklanıyor. Nüfusla ilgili sorun, gelirin dengeli dağılımı ve kalkınmanın sağlandığı durumda kalıcı çözüme ulaşabilir ve çevre üzerinde bir baskı unsuru olmaktan da çıkar. Aksi halde, Üçüncü Dünya'nın yoksullarına hak etmedikleri bir suçlama söz konusu olacaktır.

Sanayi devrimi sonrasında, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrasında, doğal çevreye saygılı olmayan bir üretim ve tüketimin geçerli olması, yenilenemez doğal kaynaklar üzerindeki baskı, lokal ve global kirlenmeler ortaya çıkarmakta ve giderek bir gezegen riski yaratmaktadır. Canlı türlerini radyasyonun olumsuz etkilerinden koruyan, toprak ve denizlerin üst katmanlarında yaşamın devamını

1 F. E. Trainer, "Reconstructing Radical Development Theory", Alternatives, XIV, s. 489.

2 Alan Durning, How Much is Enough?.. s. 53.

sağlayan ozon tabakası zayıflamaya devam ediyor. Ozon tabakasının delinmesi ve deliğin büyümesi önemli iklim değişiklikleri, bu arada deri kanseri vakalarında artışa neden olacak tehlikeli bir durum ortaya çıkarıyor.

Fosil yakıtların “aşırı” kullanımı ve “yumuşak enerjiler” yerine fosil yakıtlar ve türevlerinin kullanılması, “sera” etkisi yaratarak, atmosferin bileşimini değiştirmekte, yerkürenin ısınmasına neden olmaktadır. Elbette “sera etkisi” sadece fosil yakıtlardan kaynaklanmıyor. Orman yangınları da sera etkisi yaratan gazları artırıyor. Atmosferdeki karbon gazı (CO_2) oranı sanayi devrimine gelinceye kadar önemli bir değişikliğe uğramamıştı. Karbon gazına metan gazı da eklenince atmosferde genel bir ısı artışı ortaya çıktı. 1980-1987 aralığında bazı bölgelerde, (Afrika, Hindistan, ABD, Kanada vb.) kuraklıklara neden oldu. Etiyopya’da ormanların tahribi, Nil’in kaynağını zayıflattı. Üstelik bu durum sadece Nil nehriyle sınırlı değil. Nijer, Missisipi, Ganj, Sarı Irmak ve ötekilerin de suyu azalıyor. 1980-2000 dönemini kapsayan 20 yılda Üçüncü Dünya’daki ormanların % 40 oranında azalacağı tahmin ediliyor. Her yıl 15 milyon orman alanı kesim ve yangınlar sonucu yok oluyor. Bu arada binlerce, on binlerce canlı türü de yok oluyor. En önemli sorunlardan biri de toprak erozyonu ve çölleşmedir. Bundan yüz yıl kadar önce Etiyopya’nın % 40’ı ağaçlarla kaplıydı. Bugün sadece % 3’ü ağaçlık... Her yıl yaklaşık 6 milyon hektar alan çöle dönüşüyor. Bu eğilim Türkiye için de geçerlidir...

Fosil yakıtların ortaya çıkardığı bir başka tahribat da, asit yağmurlarıdır. Asit yağmuru ormanları, gölleri, nehirleri tehdit ediyor. Bu arada zehirli kimyasal atıklar (atıklar) suyu, havayı, toprağı velhasıl çevrede ne varsa kirletiyor... Bu durum kara ve deniz canlılarının yok olmasına neden oluyor. Fakat asit yağmuru sadece canlılara zarar vermekle de kalmıyor. Bu arada tarihsel yapıları da tahrip ediyor.

Daha çok ürün almak amacıyla sulu tarımın yaygınlaştırılması ve aşırı sulama, topraktaki tuz oranını artırarak, ekilebilir alanla-

rı çoraklaştırıyor. Bu durum giderek gıda üretimi ve öteki bitkisel üretimi sorunsal hale getiriyor. Her yıl 10.000 kilometre kare alanın tuzlanma yüzünden tarım için elverişsiz hale geldiği tahmin ediliyor. Bu durum daha şimdiden birçok ülkede önemli bir tehdit oluşturuyor (Arjantin, Hindistan, Mısır, İran, Irak, Pakistan, Suriye vb.). Daha da ürpertici bir tahmine göre de, “Yüzyılın sonunda dünyada tarımsal sulama yapılan bütün toprakların % 65’i tuz yüzünden kullanılamaz duruma gelecektir.”¹

Bütün bu olumsuz gelişmeler, canlı türlerinin hızla yok olmasına neden oluyor. Özellikle Tropik ormanların hızlı bir tempoyla tahribi, her yıl binlerce, on binlerce canlı türünün yok olmasıyla sonuçlanıyor. Canlı türlerinin yok olmasının bir nedeni de tarımsal verimliliği artırmak amacıyla kullanılan kimyasal ilaçlardır. Birçok canlı türü yaşadığımız zaman diliminde yok olmuş durumdadır.

Bütün bu olumsuz süreçlere ve eğilimlere nükleer santraller ve nükleer silahların ortaya çıkardığı riskler ve radyoaktif artıkların ortaya çıkardığı uzun dönemli sorunlar eklendiğinde, gezegenin ve insanlığın nasıl bir tehlikenin eşiğine doğru ilerlediğini anlamak kolaylaşıyor. Global riskler ortaya çıkıyor, ama bu risklerle global düzeyde mücadele edebilecek bir irade, bir otorite mevcut değil. Kapitalist üretimin doğal çevre üzerinde ortaya çıkardığı tahribatı, bugünkü ulus-devlet yapılarıyla önlemek kolay görünmüyor. BM öncülüğünde gerçekleştirilen konferanslar, yasal ve kurumsal oluşumlar, bağlayıcı niteliği olmayan tavsiye kararları ve öneriler, söz konusu süreci tersine çevirmede ve gezegen riskini ortadan kaldırmada yeterli olmaktan uzaktır. Gözleri daha çok kârdan başka bir şey görmeyen çokuluslu şirketlerin (transnasyonal) büyük bir belirleme gücüne eriştiği bir dünyada “ulus-devlet”ler giderek işlevsiz hale gelmekte ve bir bakıma dev şirketlerin edilgen bir aracı durumuna gelmektedir. İnsanlığı ve tüm canlıların yaşamını tehdit

1 Pınar Selinay, “Ekolojik Bir Sosyalizme Doğru... Başlangıç Niteliğinde Düşünceler ve Bir Tartışma Çağrısı”, Ekim 1992.

eden, gezegen riski ortaya çıkaran eğilimlerin ve süreçlerin tersine çevrilebilmesi, yeni bir doğa, toplum ve insan anlayışını gerektiriyor. Aksi halde geçerli “devekuşu körlüğü”nün gezegeni hızla bir yıkıma götürmesi kaçınılmaz olabilir...

5.3. Sürdürülebilir Kalkınma

Son yılların yeni paradigması durumuna gelen “sürdürülebilir kalkınma stratejisi”, kalkınma sorununa yeni bir yaklaşımı temsil ediyor. Öte yandan bu yeni paradigmayla, kalkınma (veya büyüme) ile çevre korumanın çelişik kavramlar olmadığı da anlaşılmış görünüyor. Kalkınma, büyüme, çevre kavramlarıyla birlikte telaffuz edilen “sürdürülebilirlik”, doğrudan veya dolaylı kalkınma sorunlarıyla ilgili tüm çevrelerin anahtar sözcüğü haline gelmiş durumda.¹ Sadece kalkınma sorunlarıyla ilgili kuruluşlar değil, akademik, bilimsel-entelektüel çevrelerin de ilgi odağı haline geldi. Her yıl yüzlerce kitap, binlerce makale, yayınlanıyor, ulusal ve uluslararası düzeyde çok sayıda konferans, kongre, seminer, sempozyum vb. düzenleniyor. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, özellikle 1960’lı yıllardaki “azgelişmişlik sorununa”, “abartılmış” ilgiyi çağrıştırıyor... Elbette bir kavramın sıkça kullanılması her zaman sanıldığı kadar anlamlı olmayabiliyor. Üstelik kullanılan kavramlar bazen realitenin anlaşılmasından çok, anlaşılmamasına hizmet edebiliyor. K. Tolba, sürdürülebilir kalkınmayla (Sustainable Development) ilgili olarak, (Sürdürülebilir Kalkınma, F. B.) “çok kullanılan, ama çok, az açıklanan bir inanç metası, bir parola haline geldi”² diyor. Gerçekten önceki dönemde sıkça kullanılan kimi kavramlarda olduğu gibi, örneğin “uygun teknolojiler vb. “ Bu yüzden, sürdürülebilir kalkınma kavramının da bir süre retorik düzeyde çok

1 Dünya Bankasının 1992 Dünya Raporu, “Development and Environment” başlığını taşıyor...

2 Saharachchandra M. Lele, “Sustainable Development: A Critical Review” içinde, *World Development*, XIX/6, 1991.

kullanılan, ama realiteyi açıklama ve dönüştürme işlevi olmayan bir kavram olarak kalması mümkündür...

Sürdürülebilir kalkınma, “bugünün ihtiyaçlarını, gelecek kuşaklarında kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamak” olarak tanımlanıyor. Kavramın içerdiği anlamın iki boyutu var: Birincisi, geçerli sürecin artık sürdürülemez, devam ettirilemez olduğudur. Bugünkü eğilimlere ve süreçlere müdahale edilmediği ve yeni bir yola girilmediği takdirde, geçerli büyüme gelecek kuşakların yaşamını ve refahını tehdit etmektedir, “İnsanlığın ilerlemesini korumak ve sürdürmek, insanların ihtiyaçlarını karşılamak ve insanoğlunun beklentilerini yerine getirmek için, bugün gösterilen çabaların pek çoğu sürdürülemeyecek şeylerdir ve bu durum zengin ülkelerde de yoksul ülkelerde de aynıdır. Bu çabalar, zaten aşırı kullanılmış çevre kaynaklarından çok fazla şey çekmektedir ve kaynak rezervlerini iflasa götürmeksizin uzak bir geleceğe kadar uygulanamayacakları açıkça görülmektedir.”¹ İkincisi de, gelecek kuşakların ihtiyaçlarıyla bugünün ihtiyaçları arasında bir denge kurma zorunluluğudur.

Kavramın içerdiği anlamın başlıca üç boyutu var. Birincisi, geçerli büyümenin sürdürülemezliği; İkincisi, bugünün ihtiyaçlarının karşılanması, bunun anlamı tüm insanların asgari düzeyde de olsa bir yaşam standardına kavuşturulması, yoksulluğun ortadan kaldırılması; üçüncüsü de, gelecek kuşakların da yaşam ve refahının güvence altına alınması. Ve bütün bunlar yapılırken çevre üzerindeki baskının uygarlığı tehdit etmeyecek bir seviyede tutulması.

Bir kere bugün dünyada büyümenin nimetlerinden yararlanamayan, dışlanmış, marjinalleşmiş çok geniş bir kitle var. Sürdürülebilir kalkınmanın öncelikle bu kitleyi hedef alması gerekiyor. Başka türlü söylenirse, geçerli sermaye birikimi, insanlığın geniş bir kesiminin haksızlığa uğramasına neden oluyor. Bugün yüz milyonlarca insan aşırı yoksulluk içinde yaşıyor, üstelik bu durum yaşam için gerekli

1 Ortak Geleceğimiz, age, s. 73.

araçların yeteri kadar üretilmemesinden kaynaklanmıyor, istatistikler ulusal gelir rakamlarının (GSMH) ve bazı refah göstergelerinin “yükselmeye” devam ettiğini gösteriyor... Sistemin işleyişi her seferinde daha çok yoksulluk üretiyor. Aritmetik ortalamalarla ifade edilen refah göstergeleri, asıl durumun, gerçeğin, gizlenmesine yarıyor. Dünya Bankasının raporunda, yoksulların sayısında 1985’ten 1990’a artış olduğu ve yüzyıl biterken bu sayının daha artacağına işaret ediliyor.¹

Öte yandan sürdürülebilir kalkınma kavramı, gelecek kuşaklara karşı da, haksızlık yapılmaması gerektiği görüşünü içeriyor. Gerçekten mevcut eğilimler ve süreçler gelecek nesillerin yaşam koşullarını tehdit edebilecek tehlikeli bir sınıra doğru yaklaşmakta olduğumuzu gösteriyor.² Eğer, çevreye saygılı bir “büyüme modeli” uygun bir zamanda devreye sokulamazsa, gezegen riski büyüyerek devam edecektir. Özel girişimciliğe dayalı sermaye birikimi bugünün sorunlarını çözemezken, sorunları daha da ağırlaştırırken, gelecek kuşaklar için bir duyarlılık beklemek anlamlı mıdır? Brundtland Raporu’nda: “Biz gelecek kuşaklardan çevre sermayesini ödünç alıyoruz ve bunu geri ödemek gibi bir niyetimiz de, imkânımız da yok. O kuşaklar müsrifliğimiz yüzünden bize lanet okuyabilirler ama, alacaklarını bizden asla tahsil edemezler. Bizim böyle davranmamızın sebebi, bu tutum yanımıza kâr kaldığı içindir. Gelecek kuşaklar oy vermez. Üzerimizde siyasi ve mali güçleri de yoktur. Kararlarımıza meydan okuyamazlar”³ deniyor.

Kavram, üçüncü olarak, doğaya karşı duyarlı olma gereğini ve doğal çevreye hoyratça yaklaşmanın ortaya çıkarabileceği risklere dikkati çekiyor. Doğal sermaye stoğunun aşındığı koşullarda, bir bütün olarak üretimin ve yaşamın koşulları da aşınmak durumunda-

1 *World Development Report*, 1992, ss. 29-30.

2 Bkz. David Pearce, “Economics, Equity and Sustainable Development”, *Futures*, Aralık 1988.

3 *Ortak Geleceğimiz*, age, s. 30.

dır. Demek ki, başta bugünün insanı olmak üzere, gelecek nesillere ve doğaya karşı farklı bir yaklaşım söz konusu olmadan, geçerli tehlikeli eğilimler ve süreçler tersine çevrilmeden, sürdürülebilir kalkınma olanaklı değildir. Aksi halde, artan üretimle aşınan doğal çevre arasındaki uyumsuzluk, sadece büyümeyi, kalkınmayı değil, yaşamı ve uygarlığı da tehlikeye atacak bir riski bünyesinde barındırmaktadır.

Kalkınma halkın refah düzeyinin artması anlamında kullanılıyor. Elbette kavramın içeriği zamanla zenginleşmiştir. Sadece maddi refahın (beslenme, barınma, sağlık, eğitim, fırsat eşitliği vb.) artması değil, aynı zamanda, insan hakları, siyasal haklar uygun bir doğal ve sosyal çevrede yaşama vs. de, artık refah göstergeleri arasına dahil edilmiş durumdadır. Öte yandan refah göstergeleri, kişi başına düşen GSMH artışının, eğitimde fırsat eşitliği, çocuk ölüm oranı, beslenme, vb.'nin de çevre boyutunu dikkate almadıkça, yetersiz kaldığı anlaşılmış durumda. Gerçekten bir refah göstergesi sayılan GSMH artışı, ağır bir çevre maliyeti pahasına gerçekleşmiş olabilir. Bir taraftan bakıldığında ilerleme, kalkınma refah artışı gibi görünen şeyler, onarılmaz bir çevre tahribatı sonucu gerçekleşmiş olabilir. Nitekim ekseri öyle oluyor. Elbette refah artışından yarar sağlayanlarla, çevrenin tahribinden olumsuz etkilenen çevreler de farklı olabilir. Ve çoğunlukla farklı kesimler oluyor. Nesiller arasında da durum aynıdır. Bugünkü neslin refahını artıran bir ekonomik büyüme, gelecek nesillerin yaşamının ve refahının önkoşullarını ortadan kaldırabilir. O halde, bugüne kadar geçerli yaklaşımların ve refahı ölçen kriterlerin eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmaları gerekiyor.

Gelecek kuşakları da gözeten bir yaklaşım benimsenmesi durumunda, bir dizi sorun karşımıza çıkacaktır. Bir kere gelecek kuşaklar dediğimiz zaman ne kadar uzağı kastediyoruz? İkinci olarak, gelecek kuşakların ihtiyacı olan bir doğal sermaye stoğu sorununa nasıl yaklaşılacaktır? Zira, kalkınmanın sürdürülebilmesi, doğal sermaye stoğundaki aşınmanın tehlikeli bir eşiğe gelmemesi durumun-

da mümkündür. Gerçekten doğal sermaye stoğunun aşındığı koşullarda, kalkınmayı sürdürmek, refahı artırmak mümkün değildir. Doğal sermaye stoğunda tehlikeli bir aşınma, kalkınmanın sürdürülemezliği anlamına gelecektir. Demek ki, bugünkü kuşağın farklı kesimleri arasında (zenginlerle yoksullar, bir şeylere sahip olanlarla sahip olmayanlar), bugünkü kuşakla gelecek kuşaklar arasında ve insan toplumuyla doğa arasında yeni bir denge kurulmadıkça, sürdürülebilirlik mümkün olmayacaktır. Şüphesiz gelecek nesiller beşeri sermaye stoğunu da miras alacaklardır ve bu onlar için büyük bir avantajdır (eğitim düzeyi, teknolojik birikim, bilgi birikimi, emek verimliliği vb.).

Kalkınmanın sürdürülebilir kılınmasının birinci koşulu, mevcut kuşaklar arasındaki refah düzeyi uçurumunu ortadan kaldırmaktır. Aşırı yoksulluğun kural olduğu bir dünyada, yoksulların doğal çevreyi tahrip etme dışında bir seçenekleri yoktur. Öte yandan doğal çevrenin bozulmasından yoksullar zenginlerden çok daha olumsuz etkilenir. Isınmak ve yemek pişirmek için odun kullanan bir topluluk, ormanların tahrip edilmesinden, varlıklı kesimlerden çok daha olumsuz etkilenecektir. Gerçekten birçok Afrika ülkesinde, Haiti’de veya Nepal’de tüketilen enerjinin % 90’ı oduna dayanıyor.. 1989 verilerine göre, Asya nüfusunun % 25’i, Kara Afrika nüfusunun % 62’si, Latin Amerika nüfusunun % 35’i Kuzey Afrika ve Ortadoğu nüfusunun da % 28’i mutlak yoksulluk içinde yaşıyor ve bu oranlar yükselme eğilimindedir...

Bugün ürpertici boyutlara ulaşmış olan yoksulluk sadece sosyal, ekonomik, siyasal, kültürel vb. sorunlar ortaya çıkarmakla kalmıyor. Doğal çevre üzerindeki baskıyı da artırıyor. Yoksulluğun gerçek nedeni de ulusal düzeyde olsun, uluslararası planda olsun, servet ve gelirin aşırı eşitsiz dağılmasından, yoksul ülkelerin maruz kaldığı sömürüden kaynaklanıyor. Venezüella’da ekilebilir toprakların % 67’si toprak sahiplerinin % 1’ine ait. Bu oranlar sırasıyla, Kolombiya’da % 1 ve % 48, Brezilya’da % 1 ve % 45, Meksika’da % 1 ve

% 47, Endonezya’da % 1 ve % 14, Kenya’da % 1 ve % 40.¹ “Adil olmayan bir toprak mülkiyeti yapısı, en küçük tarım işletmelerinde kaynakların aşırı sömürülmesine yol açıp, hem çevreyi hem kalkınmayı olumsuz etkiliyor. Uluslararası düzeyde de kaynaklar üzerindeki tekelci kontrol, o kaynağa ortak olmayanların kendi marjinal kaynaklarını sömürmesine yol açıyor... Çevre kalkınma çatışmalarında kaybedenlerin arasına sağlık, mülkiyet ve ekosistem zararlarını kendi paylarına düşenden fazla çekenler kirlenmenin maliyetine kendi paylarına düşenden fazla katlananlar da girmektedir.”² “Bir akarsu havzası zarar gördüğünde, yoksul çiftçiler zengin çiftçilerden daha çok zarar görür, çünkü onlarda gerekli erozyon tedbirini alacak güç yoktur. Kentlerde hava kalitesi bozulduğunda, kentin daha duyarlı bölgelerinde yaşamakta olan yoksulların çektiği sağlık sorunları, çoğu zaman daha iyi semtlerde yaşayan zenginlerin çektiğinden daha fazladır. Mineral rezervleri tükendiğinde, sanayileşme sürecine yeni katılmış olanlar, düşük maliyetli girdilerin yararından yoksun kalır. Global çapta da daha zengin uluslar, gerek finans gerekse teknoloji bakımından, muhtemel iklim değişikliğiyle başa çıkma konusunda daha avantajlı durumdadır.”³

1980’li yıllarda yeterli sağlık koşullarından yoksun 300 milyon insan vardı. Yüzyılın sonunda bu sayının ikiye katlanması olası görünüyor. Bugün bir ile bir buçuk milyar arasında insan, sağlığa uygun içme suyu bulamıyor. Ve gelir düzeyi düştükçe sağlığa uygun içme suyu bulma şansı da küçülüyor.⁴ Doğal çevrenin bozulması, yoksulluğu artırıyor, yoksulluğun artması doğal çevrenin daha fazla bozulmasına neden oluyor. Böyle bir kısır döngü nereden kaynaklanıyor? Daha derindeki nedenler nelerdir?

1 Alan B. Durning, “Poverty and Environment: Reversing the Downward Spiral”, *Worldwatch Pape*n, 92, Kasım 1989.

2 *Ortak Geleceğimiz*, age, s. 80.

3 Aynı.

4 Wilfred Beckerman, “Economic Growth and the Environment, Whose Growth Whose Environment”, *World Development*, XX/4, 1992.

Bugün insanlığın ve onun üzerinde yaşadığı doğal çevrenin yüzyüze geldiği sorunlar, doğrudan kapitalist üretim tarzından kaynaklanıyor. Nedense, bu soruna değinmemek için, bir *edebi kelim* yapmak âdet haline gelmiştir. Bir çeşit okültasyon (adıyla çağır-mama, yok sayma) söz konusu. Kapitalist girişimin yegâne amacı her zaman kâr maksimizasyonudur. Kârı artırmak dışında, başkaca hiçbir toplumsal, etik vb. kaygı söz konusu değildir. Adam Smith’den beri bir iman düzeyine getirilmiş “görünmez el”in toplumsal refahı gerçekleştirdiği tezi, aslında bir efsaneden ibarettir. Amacı kâr ve birikim olan, nihai tahlilde “üretim için üretim” olan kapitalist sistemde, daha fazla biriktirme kaygısı, sistemin motoru durumundadır. Dolayısıyla, kapitalist üretimin egemenliği sürdükçe, “sürdürülebilir kalkınma stratejisi” bir retorik olarak kalacaktır. Özel kârı artırma kaygısı dışında hiçbir başka amacın bulunmadığı bir üretim tarzı, ancak toplumsal ve ekolojik felaketler üretebilirdi... İnsan ihtiyaçlarını karşılama amacının öncelik taşımadığı, amaçlarla araçların yer değiştirdiği bir uygarlığın, sosyoekonomik sorunlar ve ekolojik riskler ortaya çıkarması şaşırtıcı değildir.

Global tehlikelerden biri, sera etkisi ve atmosferin ısınmasıdır. Bu tehlike, fosil yakıtların ölçsüz kullanımı ve orman yangınlarından kaynaklanıyor. Fosil yakıtlar içinde de petrol ve türevlerinin önemli bir payı var. Petrolün de yaklaşık % 35’i otomobil üretimi, taşınması ve doğrudan otomobillerin çalışması (yürümesi) için kullanılıyor. Bugün dünyada yaklaşık 400 milyon otomobil var ve bunların % 78’i sanayileşmiş ülkelerde... Sera etkisinin önemli nedenlerinden biri, otomobillerden kaynaklanıyor. Enerji kullanımında kısıntı yapmanın koşullarından biri otomobil kullanımını sınırlamak ve alternatif (kolektif) ulaşım sistemleri oluşturmayı gerektiriyor. Oysa bugün geçerli eğilim bunun tam tersi yönündedir. Her gün yeni yeni otomobil modelleri piyasaya sürülüyor... Otomobil satışlarını artırmak için milyonlarca dolarlık reklam yapılıyor... Özel çıkarlar daha çok otomobil üretilmesini ve satılmasını gerektiriyor. Oysa ulaşım dahil olan her otomobil, sadece petrol

rezervinin azalmasına neden olmuyor, aynı zamanda sera etkisini büyütüyor.

Sanayileşmiş ülkeler kendi kaynaklarını “ulusal”, Üçüncü Dünya’nın kaynaklarını da “uluslararası” sayıyorlar... Ve Üçüncü Dünya’nın kaynaklarını yağmalamakta bir sakınca görmüyorlar. Üstelik bu yağma “bilimsel” ve “gerekli” sayılıyor. Japonlar kendi ormanlarını kıskançlıkla koruyorlar da, Tayland ve Pakistan’ın orman zenginliğini kullanabilmek için Japon firmaları ormanları “işleyecek” altyapıyı oluşturmak için bu ülkelerde yollar, köprüler yapımını üstleniyorlar. Tehlikeli atıkları az gelişmiş ülkelere ihraç etmekte de bir sakınca görmüyorlar. Sanayileşmiş ülkelere 1 ton tehlikeli atığın depolama maliyeti 121 ile 250 dolar arasında değişiyor, DDT gibi aşırı dayanıklı atıklar söz konusu olduğunda rakam 1000 dolara kadar yükseliyor. Oysa, aynı tehlikeli atıklar az gelişmiş ülkelere “ihraç edildiğinde”, “maliyet” üçte iki oranında azalıyor. Zehirli atıkların bir tonunun ABD’de ve Batı Avrupa’da depolanmasının maliyeti 250 ile 2500 dolar arasında değişirken, Afrika’da depolama için 3 ila 100 dolarlık bir harcama yeterli oluyor.¹ Aynı şekilde borçlandırma bir kaynak transferi mekanizmasına dönüşüyor.

Kapitalist üretim tarzının mantığı ve ortaya çıkardığı sonuçlar tartışılmadan, çevreyle ilgili kalıcı çözümler olası değildir. Bu yüzden sürdürülebilir kalkınma da bir retorik olarak kalmaya mahkûm görünüyor. Bir tarafta ekolojik risklerden şikâyet edilirken, diğer taraftan da pazar ekonomisinin erdemleri ön plana çıkarılıyor... Bugün yüz yüze geldiğimiz global riskler, pazar ekonomisinin ve denetimsiz sermaye birikiminin bir sonucudur. Oysa ekolojik kaygılar taşıyan bir üretimin uzun dönemli bir planlamaya dayanması gerekir. “Daha az devlet, daha çok özel teşebbüs” sloganının ön plana çıktığı, pazarın ve özel girişimin yüceltildiği özelleştirmenin bir kurtarıcı gibi sunulduğu bir ortamda, üstelik çokuluslu şirketlerin büyük etkinlik

1 Anne Maesschalk ve Gerard de Selys, Çöplük Ülkelerin Acı Çığlıkları, Çev. F. Başkaya; Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Kasım;

sağladığı, devletin de giderek işlevsizleşme sürecine girdiği koşullarda, “Sürdürülebilir Kalkınma” nasıl mümkün olabilir?

Sayıları 1970’de 7000 olan çokuluslu şirketler 1992’de 37.000’e ulaştı. Dünyanın dört bir yanında 170.000 kadar şubeleri var. Dünyanın üretici potansiyelinin üçte birini temsil ediyorlar, “dışardaki” yatırımları 2000 milyar doları aşıyor. Bu çokuluslu şirketlerin % 90’ının merkezi kuzeydedir, yarısı sadece dört ülke kaynaklıdır (ABD, Japonya, İngiltere, Fransa). En büyük yüz çokuluslu şirket “dışarıdaki” yatırımların %14’üne sahip...

Sürdürülebilir kalkınma, uluslararası uyuma dayalı politikalar ve uzun dönemli bir planlama gerektiriyor. Oysa bugün planlama düşüncesini insanların zihninden söküp atmak için yoğun bir ideolojik saldırı sürdürülüyor... 1960’lı yıllarda az gelişmiş ülkelerin kalkınması için, sanayileşmiş ülkelerin GSMH’lerinin binde yedisini kalkınma yardımı olarak vermeleri halinde, kalkınmanın gerçekleşeceği düşüncesi ortaya atılmıştı. Sürdürülebilir kalkınmanın gündeme gelmesiyle, 1992 Rio Zirvesinde, sürdürülebilir kalkınma amacıyla kullanılmak üzere, sanayileşmiş ülkelerin her yıl 70 milyar dolarlık bir ek kaynak aktarmaları önerildi. Oysa realite retorikten farklıdır. BM uzmanları tarafından yapılan bir araştırmaya göre, az gelişmiş ülkeler her yıl zengin ülkelere 500 milyar dolar transfer ediyorlar (Borç ödemeleri, kâr transferleri, ticaret hadlerinin bozulması, sermaye kaçışı vb.). Aslında sanayileşmiş ülkelerin 70 milyar ek kaynak sağlaması kesin de değildir. Söz konusu olan bir tavsiye kararıdır. Ve asıl amaç ideolojik bulanıklık yaratmaktır. Bize göre yoksullardan zenginlere doğru 500 milyar dolarlık kaynak akışını 430 milyar dolara indirmeye olanak verecek mekanizmalar oluşturmak daha anlamlıdır...

Kalkınmanın sürdürülemezliği, kapitalist dinamikten ve kapitalist sermaye birikiminden kaynaklanıyor. Kalkınmanın sürdürülebilirliği için, kapitalist üretimin niteliğini, temel işleyiş yasalarını ve ortaya çıkardığı kaçınılmaz yıkıcı sonuçları doğru tahlil etmek ge-

reliyor... Aksi halde, asıl süreçler zorunlu sonuçlarını ortaya çıkarmaya, gezegen riskini derinleştirmeye devam edecektir. Kapitalist sermaye birikiminin ortaya çıkardığı ekolojik ve beşeri sorunların çözümü de dahil yaşanabilir bir dünya kurmak, yeni bir toplum anlayışını, yeni bir paradigmayı gerekli kılıyor. Böyle bir paradigma da öncelikle kapitalist mantığın dışına çıkmayı gerektiriyor.

KAYNAKÇA

- Adams, Nassau A., *Worlds Apart, The North-South Divide and the International System*, Zed Books, Londra, 1993.
- Aganval, Anil, "Vers une gestion ecologique planetaire", *Revue de deux Mondes*, Mayıs-Haziran 1992.
- Altıntaş, Mustafa, *Türkiye 'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları*, Kalite Matbaası, Ankara, 1978.
- *İçe Yönelik Sanayileşme Politikası*, Yeni Milas Matbaası, Ankara, 1978.
- Amin, Samir, *L'accumulation â l'échelle mondiale*, Editions Anthropos, Paris, 1970.
- *Unequal Development*, Harveser Press, Sussex, 1976.
- *La faillite du developpement en Afrique et dans le Tiers Monde*, L'Harmattan, Paris, 1989.
- *L'Eurocentrisme*, Anthropos-Economica, Paris, 1988.
- "Democracy and National Strategy in the Periphery" *Third World Quarterly*, Ekim 1987.
- "Developpement et environnement", *Revue Tiers Monde*, XIX/78, Ocak-Mart 1978.
- Angelapoulos, Angelos, *Tiers Monde Face aux Pays Riches*, P.U.F., Paris, 1972.
- Arizpe, L., Fernando Paz, "Culture et durabilite" *Revue Tiers Monde* XXXIII/130, Nisan-Haziran 1992.
- Arkadie, B. Van., "Import Substitution and Export Promotion of industry in East Africa", *East Africa Economic Review*, 1964.
- Arnaud, Pascal, *Üçüncü Dünyanın Borçlanması*, Çev. F. Başkaya, Cep Üniversitesi, İletişim Yay. İstanbul, 1992.

Arndt, H. W., "Economic Development: A Sementic History",
Economic Development and Cultural Change, Nisan 1982.

——— "The Trickle-down' Myth", *Economic Development
and Cultural Change* XXXII/1, Ekim 1983.

Assidon, Elsa, *Les theories economias du developpement*, Editions La Decouverte, Paris, 1992.

Atalas, H. S., "The Captive Mind in the Development Studies"
International Social Science Journal X XIV/1, 1974.

Baldacchind, Godfrey, "Bursting the Bubble: The Pseudo Development
Strategies of Microstates", *Development and Change*, XXIV/29-51, 1983.

Barone, Charles, *Marxist Thought on Imperialism Survey and
Critique*, Macmillan, 1985.

Başkaya, Fikret, *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1991.

——— *Paradigmanın iflasi*, Doz., 1992.

——— *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, Birlik Yay., Ankara, 1986.

"Borçlular Cephesinde Yeni Bir Şey Var mı?", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*.

——— "Yeni Sömürgecilik Döneminde Az gelişmişliğin Derinleşmesi."

"Çanlar İnsanlık için Çalışıyor", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* Çevre Özel Sayısı, 120, Haziran 1990.

"Rio'dan Sonra veya Sürdürülemez Kalkınma", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Temmuz 1992.

Batou, Jean, "Le Tiers Monde avant le Tiers Monde, 1770-1870"
Revue Tiers Monde XXXIII/129, Ocak-Mart 1992.

Bauer, P. T., *Dissent on Development*, Nicolson, Londra 1970.

Bazin, Maurice., “Thales of Underdevelopment”, *Race and Class* XXVIII/3, 1987.

Bazin, Maurice, “The Technological Mystique and the Third World Options”, *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1986.

Beaud, Michel, *Le Systeme National Mondial Hierarchise*, A Galla-La Decouverte, Paris, 1987.

————— “Sur les Causes de la Pauvrete de Nations et des Hommes”, *Le Monde Diplomatique-Maniere de Voir*, 18.

Beckerman, W., “Economic Growth and the Environment, Whose Growth, Whose Environment”, *World Development*, XX/4, 1992.

Benanchenhou, Abdellatif, “Environnement et developpement”, *Revue Tiers Monde* XXXI11/130, Nisan-Haziran 1992.

Berksoy, Taner, *Azgelışmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme*, Belge Yayınları, istanbul, 1982.

Bettelheim, Charles, *L'Inde independante*, Maspero, Paris, 1969.

Bhagwati, J., “Directly Unproductive Profit Seeking Activities: A Welfare Theoretical Synthesis and Generalization”, *Journal of Political Economy*, 1982.

————— “Une reflexion sur quarante ans d'economie de developpement”, *Problemes economiques*, 1900, Kasım 1984.

Bienefeld, Manfred, “The Lessons of History and the Developing World”, *Monthly Review*, Temmuz-Ağustos 1989.

Bihr, Alain, “Ecologie et mouvement ouvrier”, *L'Homme et La Societe*, 91-92, 1989.

Blaut, J. M., “Sömürgecilik ve Kapitalizmin Yükselişi”, Çev. F. Başkaya, *Mülkiydiler Birliği Dergisi*, 122, Ağustos 1990.

Blomström, Magnus, Björn Hettne, *Development Theory in Transition, The Dependency Debate and Beyond: Third World Responses*, Zed Books, Londra, 1988.

Boratav, Korkut, *Kalkınma iktisadı Ders Notları*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1979.

————— *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1991.

————— “Temel Maddeler ve Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*: Özel Sayı, 1976.

Brandt, Commission, *North-South, A Program For Survival*, Penn Books, 1980.

Browett, John, “The Newly Industrializing Countries and Radical Theories of Development”, XIII/7, 1985.

Buarque, Cristovam, *The End of Economics? Ethics and the Disorder of Progress*, Zed Books, Londra, 1993.

Burton, John, “The Varieties of Monetarism and Their Policy Implications”, *Three Banks Review*, Haziran 1982.

Calvez, Jean-Yves, “Toujours actuel le developpement”, *Projet*, 206, 1987.

Cardoso, F. H., “The Originality of a Copy: CEPAL and Idea of Development”, *CEPAL Review*, 1977.

Chevalier, J. M., G. Dhoquois, A. Pierre Lefebvre, “Le Neo-imperialisme”, *Colloque d'Alger*, 21-24, Mayıs 1969.

Clark, C., *The Conditions of Economic Progress*, Mac Millan, 1940.

Crocker, David A., “Toward Development Ethics”, *World Development*, XIX/5.

Coulard, Jacques, “L’Egypte de Muhammad Ali: Transition et developpement”, *Pour Une Histoire du Developpement*, L’Harmattan, Paris, 1988.

Decornoy, Jacques, “Hors de transnational, point de salut”, *Le Monde Diplomatique*, Eylül 1993.

Deleage, J. P., D. Hemery, “L’Ecologie, critique de L’economie”, *L’Homme et la Societe*, 91-92, 1989.

- Desai, Nitin, "Pour un combat global" *Revue de deux Mon-des*, Mayıs-Haziran 1992.
- Donner, F. G., *The World Wide Industrial Enterprise*, McGrow Hill, 1966.
- Dos Santos T., *The Changing Structure of Foreign Investment in Latin America*.
- "The Structure of Dependence", A. E. R., Mayıs 1970.
- "Foreign Invesment and the Large Enterprise in Latin America: Brazilian Case" *Latin America Edition* by. James Petras and Maurice Zeiling, Marvin E Getle-men.
- Drew, Peter, "The New World Economic Order", *International Viewpoint*, 18, Şubat 1991.
- Duffort, Daniel, "L'Economie du developpement: Un pro-jet à construire", *Economie et humanisme*, 296, 1987.
- Durning, Alain, *How Much is Enough?*, W. W. Norton Company, New York-Londra, 1992.
- "Poverty and the Environment: Reversing the Downward Spiral" *Worldwatch Papers*, 92, Kasım 1996.
- Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu: *Ortak Geleceğimiz*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayınları, Ankara, 1989.
- Edwards, Michael, "The Irrelevance of Development Studies", *Third World Quarterly*, Ocak 1989.
- Emmanuel, A., *L'echange inegale*, F. Maspero, Paris, 1969.
- Ersan, İhsan, *Euro-Pazarlar ve Türkiye*, Finans ve Finansal Kurumlar Yönetim Enstitüsü Yay., istanbul, 1979.
- Ewing, A. F., *Industry in Africa*, Oxford University Press, 1968.
- Farer, Tom J., *The United States and the Third World: A Easis for Accumulation*, Foreign Affairs, Lancaster, Ekim 1975.
- Frank, A. G., *Capitalism and Underdevelopment in Latin Ame-rica*.

- *Lümpen bourgeoisie et lumpen developpement*, F. Maspero, Paris, 1971.
- Crisis in the World Economy*, Heineman, 1980.
- Furtado, Celso, *Theorie du developpement eco.*, PUF, 1970.
- “Dependance externe et la theorie economique”, *L’Homme et La Societe*, 22, Ekim-Kasım, 1971.
- Gül, Louis, *Economie politique et imperialisme*, Boreal Express, Quebec, Kanada, 1983.
- Grellet, Gerard, “Pourquoi les pays en voie de developpement ont-ils des rythmes de croissance aussi differents? Un survol critique de quelques ortodoxies contemporaines”, *Revue Tiers Monde*, XXXIII/I29, Ocak-Mart 1992.
- Griffin, Keith, “Economie Development in a Changing World”, *World Development*, IX/3.
- Gülalp, Haldun, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme ideolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1983.
- Hamilton, Clive, “The Irrelevance of Economie Liberalization in the Third World”, *World Development*, XVII/ 10.
- Henry, C. Michael, “The Notion of Economie Development in Historical Perspective and its Relevance to Ex-Colonial States”, *Social and Economie Studies*, XU 3, 1991.
- Hettne, Bjorn, *Development Theory and the Three Worlds*, Longman, 1990.
- Hashem, Zaki, *Industrializaion and the Dedin of Agriculture in Underdeveloped Countries*.
- Hirschman, A. O., *Essays in Transpassing: Economics to Politics and Beyond*, Cambridge University Press, 1981.
- “Political Economy of Import Substituting Industrialization”, *The Quarterly Journal of Economics*, LXXXII, 1968.

- İlkin, Selim, Gürel Tuzun, "Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen Tartışmasının Gelişmesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1976.
- Jameson, Kenneth P., "Latin American Structuralism: A Methodological Perspective", *World Development*, XIV/2.
- Seer, Dudley, "The Birth, Life and Death of Development Economics", *Development and Change*, X, 1979.
- Kay, Cristobal, "Reflexions on Latin American Contribution to Development Theory", *Development and Change*, 1982.
- Kili Suna, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri, Sened-i ittifaktan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ank., 1985.
- Kothari, Rajni, *Rethinking Development*, New Horizons Press, New York, 1989.
- Lacroix, J. L., *Industrialisation au Congo*, Paris Mauton, 1967.
- Lasoda, Aldona Roman, *La dialectique du sous-developpement*, Anthropos, Paris, 1972.
- Latouche, Serge, *Faut-il refuser le developpement?*, Paris, 1986.
- "Contribution à l'histoire du concept du developpement", *Pour une histoire du developpement* L'Harmattan, Paris, 1988.
- "De la mondialisation economique à la decomposition sociale", *L'Homme et La Societe*, 4, 1992.
- "Le Developpement en question", *Revue Tiers Monde* XXV/100, Kasım-Aralık 1984.
- Lefebre, Louis, "On the Paradigm for Economic Development", *World Development*, IV/1, Ocak 1974.
- Lombardi, Richard W., *Le Piege Bancaire, deües et developpement*, Flammarion, Paris, 1985.
- Levi-Strauss, Claude, *Race et histoire*, Gauthier, Paris, 1961.
- Lewis, Arthur W., "The State of Development Theory", *The American Economic Review*, LXXIV/1, Mayıs 1984.

- *Development Planing*, G. Ailen and Unvin, Londra, 1966.
- “Industrializaüon of the British West Indies”, *Caribbean Economic Review*, II/I, 1950.
- Lipietz, A., *Mirages et miracles, problemes de l'industrialisation dans le Tiers Monde*, La Decouverte, Paris, 1986.
- Lorenzi, J. H., Pastre, O. Toledano, *La erise du XXe siecle*, Economica, Paris, 1980.
- Lumnis, C. Douglas, “Development Against Democracy”, *Alternatives*, XVI, 1991.
- Maesschalk, de Aselys G., “Çöplük Ülkelerin Acı Çıgıkları”, Çev. Fikret Başkaya, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 1988.
- Maizels, Alfred, *Industrial Growth and World tade*, Cambridge University Press, 1963.
- Mamadou, Bella Traore, “Le Developpement, la modernisation: miroir et ecran, contribution â l’etude des structures antropologiques du developpement”, IFDA Dossier, 80, Ocak-Mart 1991.
- Manisalı, Erol, *Gelişme Ekonomisi*, Ar Yayınları, istanbul 1982.
- Mariâtegui J. C., *Seven Interpretives Esscrys on Peruvian Reality*, Austin, TX. University ol Texas Press, 1971.
- Marx, Karl, *Fondement de la critique de L’economie politique*, Anthrops, Paris, 1967.
- Marx-Engels, *On Colonialism*. Progress Pub. Moskova, 1976.
- Mathur, G. B., “The Current Impasse in Development Thinking: the Metaphysic of Power”, *Alternatives*, XIV, 1989.
- Meabher, R. F., *An International Redistribution of Wealth and Power: A Study of the Charter of Economic Rights and Duties of States*, Pergamon Press, New York, 1979.

- Megie, G., "Changement de composition chimique de l'atmosphere et effet de retard", *Economie et humanisme*, 308, Temmuz-Ağustos 1989.
- Meier, Gerald M, Dubley Seers , *Pioneers in Development*, Oxford University Press, 1984.
- Meyer, M. Anson, *Un economiste du developpement au XIXe siecle: Frederic List*, PUG, 1982.
- Mische, Patricia M., "Ecological Security and the Need to Re-conceptualize Sovereignty", *Alternaties*, XI, 1989.
- Muller, Plantenberg, U., "Technologie et dependance", *Critique de L'Economie Politique*, 3.
- Munck, Ronaldo, *Politics and Dependency in the Third World, The Case of Latin America*, Zed Books, Londra, 1984.
- Maurel, Chrisan, *L'Exotisme colonial*, Laffon, Paris, 1980.
- Myrdal, G., *The Challenge of World Poverty*, Penguin Books, 1970.
- Nakarada, R., "The Principles of Balanced Development", *Alternatives*, XIV, 1989.
- Nieuwenhuijze C. A. O. ve diğerleri *The Poor Man's Model of Development*, E. J. Brill-Leiden, 1985.
- *The Many Faces of Development*, Leiden, 1987.
- Norgaard, Richard B., "Sustainable Development: A Coevalutionary View", *Futures*, Aralık 1988.
- Özötün, Erdoğan, "Türkiye'de Yatırım Hesapları, Dönemler itibariyle Sabit Sermaye Yatırımları ile GSMH Büyümeleri ve Fiyat Hareketleri İlişkisi", *ISO Dergisi*, XXIX/288, Şubat 1990.
- Pakdaman, Nasser, "Crise de L'economie du developpement" *Pour une histoire du developpement..*
- Partant, François, "La erise du developpement dans la erise mondiale", *Revue Tiers Monde*, XXV/10, Kasım-Arahk 1984.

- *Kalkınmanın Sonu: Bir Alternatif mi Doğuyor?*
Çev. F. Başkaya, *Birey ve Toplum*, Ankara, 1985.
- Pascallon, Pierre, “Le developpement culturel et les pays du Tiers Monde” *Revue tiers Monde* T.XXIV No:95, 1983.
- Passet, Rene, “Une economie respectueuse de la biosphere”, *Le Monde Diplomatique-Maniere de voir*, 8.
- Pearce, D., “Economie Equitly “, *Futures*, Aralık 1988.
- Pearson, *Vers une action commune pour le developpement du Tiers Monde*, Donoel, Paris, 1969.
- Perrin, Jacques, *Le transferts de technologies*, La Decouverte, Paris, 1983.
- Prebisch, R., *The Economie Development of Latin America and Its Principal Problems*, Birleşmiş Milletler, New York, 1950.
- Preston P. W., *Rethinking Development: Essays on Development and Southeast Asia*, Routledge-Kegan Paul, New York, 1987.
- Passet, Rene, “Le copilotage du developpement economique et de la biosphere”, *Revue Tiers Monde*, XXXII1/ 13, Haziran 1992.
- Rasool, S. L, “L’environnement global, science et politique” *Economie et Humanisme*, 308, Temmuz-Ağustos 1989.
- Redclift, Michael, “The Environmental Consequences of Latin American’s Agricultural Development: Some Thoughts on Brundtland Comission Report”, *World Development*, XVII/3.
- Ris, Jilbert, Fabrizio Sabelli, *Il eait une fois le developpement*, Editions d’en bas, isviçre, 1986.
- Rosenstein-Rodan P. N., “Problems of Indusrializaüon of Eastern and Southeastern Europe”, *Economie Journal*, 53, Eylül 1943.
- Rostow, R. W., İktisadi Gelişmenin *Merhaleleri*, Çev. Erol Güngör, Kalem Yayınları, İstanbul, 1980.

- Roille D'Orfeuil, H. Le Tiers Monde, La Decouverte, Paris, 1987.
- Ruccio, David F., Lawrence H. Simon, “ Methodological Aspects of a Marxian Approach to Development: An Analysis of the Model of Production School”, *World Development* XIV/2, 1986.
- Sachs, Ignacy, *Strategies de L'ecodeveloppement*, Editions Economie et Humanisme, Leş Editions Ouvrieres, Paris, 1980.
- Sader, Emile, “Sur la Politique Economie Brezilienne”, *Critique de L'Economie Politique*, 3.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1982.
- Schofield, Norman, *Crisis in Economie Relaions Between North and South*, Gower University of Essex, 1984.
- Sautter, Hermann, “The Dialectic of Development”, *Indian Journal of Economics*, LXVII/256, 1988.
- Selinay, Pınar, “Ekolojik Bir Sosyalizme Doğru... Başlangıç Niteliğinde Düşünceler ve Bir Tartışma Çağrısı”, *Sınıf Bilinci*, 11, Ekim 1992.
- Sen, Amartya, “Development: Which Way Now”, *The Economie Journal*, 93, Aralık 1983.
- Sid, Ahmet A., *Developpement sans croissance: experience des pays petroliers du Tiers Monde*, Publisud, Paris, 1983.
- Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, Çev. H. Derin, Maarif Mat. 1955.
- Sonat, Aslan, “Doğal Kaynakların Sınırı ve Büyüme”, *Toplum ve Bilim*, 51-52, Kış 1990.
- Streeten, P., “Development Dichtonomies” *World Development*, 11/10, 1983.
- Sulzberger, C. L., *Les Etafs Unis et le Tiers Monde*, Plon, Paris, 1965.

- Şenses, Fikret, "Development Economics at a Crossroad", *METU Studies in Development*, XI/1-2, 1984.
- Şenses, F., Kırım, A., "Türkiye'de 1980 Sonrası Ekonomik Politikalar, Sanayileşme Etkileşimi ve Sanayinin Yeniden Yapılanması", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 18, 1-2.
- Theys, J. "Les enjeux économiques de changements globaux", *Economie et Humanisme*, 308, Temmuz-Ağustos 1989.
- Todaro, M. P., *Economie Development in The Third World*, Longman, Londra-New York, 1977.
- Toor, D., *Marx on China*, Lawrence and Wishart, Londra, 1951.
- Trainer, F. E., "Reconstructing Radical Development Theory", *Alternatives*, XVI.
- UNCTAD, *The History of UNCTAD 1964-1984*, Birleşmiş Milletler, New York, 1985.
- UNESCO, Eds. Coll, *Developpement endogene: aspects qualitatifs et facteurs strategiques*, Unesco, Paris, 1988.
- UNESCO, Eds. Coll, *Science economique et developpement endogene*, Unesco, Paris, 1986.
- Vuarin, Robert, "Abandonner le developpement?" Information sur les sciences sociales", SAGE, 1988.
- Varas, A., "Chili, un mode de production dependante", *Sociologie de L'imperialisme Colloque*, Varna, 1970.
- Yaschir, Faysal, "Theorie economique et environnement", *Revue Tiers Monde*, XXXIII/130, Nisan-Haziran 1992.
- World Bank, World Development Report 1992, Development and the Environment.

Bazı kavramlar sıkça kullanıldığı halde, içerikleriyle pek ilgilenilmez. Veri olarak kabul edilirler ve bir bakıma inanç kategorisine dahil olmuşlardır. Kalkınma kavramı son yarım yüzyılın en çok kullanılan kavramlarından biridir. Oysa, gerçekten neyi ifade ettiği pek merak konusu olmamıştır. Kavramlara yüklenen anlamlar her zaman herkes için aynı olmayabilir ve bu doğaldır. “Uygarlaşma”, “modernleşme” veya aşağı yukarı aynı anlama gelen “çağdaşlaşma”, “batılılaşma” vb. gibi kavramlar herkes için aynı anlamları taşımaz. Kalkınma kavramı da bu tür kavramlardan biridir ve benzer bir durum kalkınma için de geçerlidir.

ISBN :978-975-584-217-2

9 789755 842172

